

VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 6 SEPTEMBER 2023 PRIS: 89:-

Sörpla för kulturen

Johan Tralau om kräftskivans civiliserande betydelse

SAMHÄLLE

**CHARLOTTA
LEVAY**

om smärtan i att
gå köksvägen.

TEMA

**STATSKONST
I EN NY TID**

AI och kärnvapen gör det
ännu svårare att leda.

TRADITION

LARS LÖNNROTH

om den medeltida
maktspelaren Snorri.

TIDSAM 2804-06

7 388280 408901

RETURVECKA 41

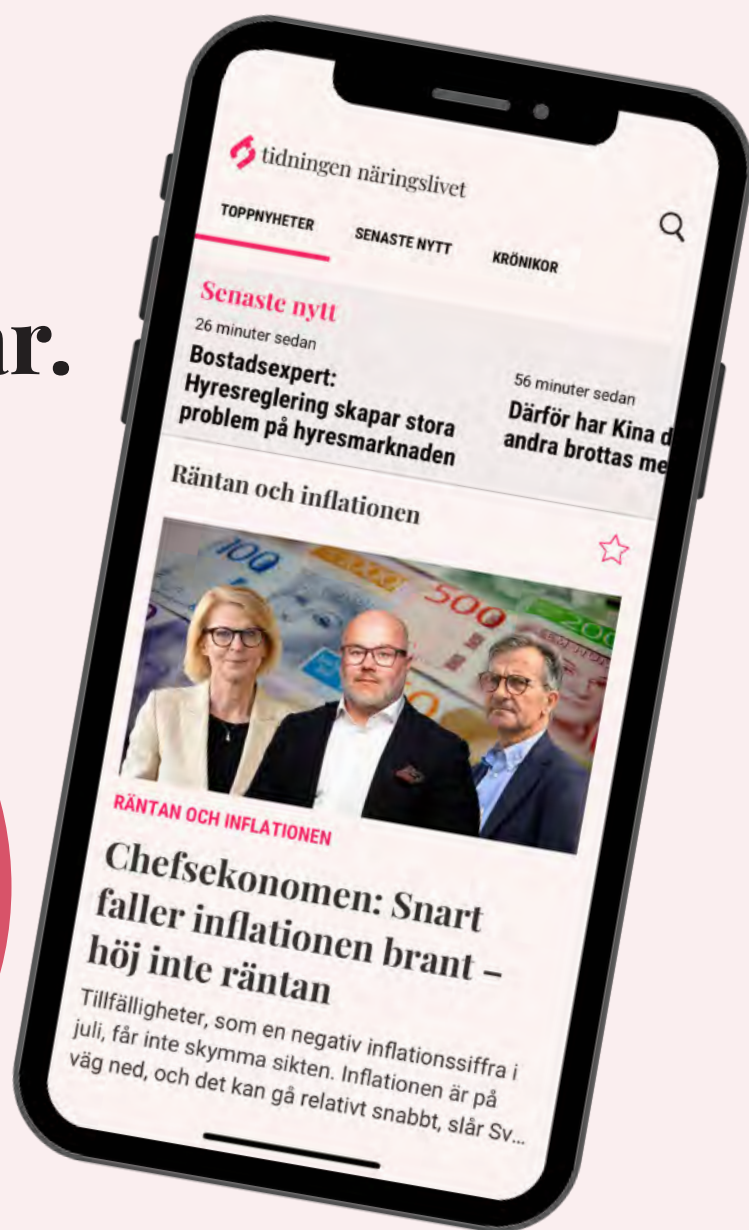
TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

Företagsnära nyheter, fördjupningar och perspektiv.

Allt öppet och utan betaltväggar.

Intresserad av företagande,
ekonomi, arbetsmarknad
och näringspolitik?

I Tidningen Näringslivet får du
alla nyheter och fördjupningar.
Alltid ur näringslivets
perspektiv.

LÄS MER HÄR:

www.tn.se

eller skanna
QR-koden

tidningen
näringslivet

Läs om brottslingen som hängde av sig offerkoftan och satte sig i skolbänken - från extremist till humanist tack vare kunskap

Starkt
innehåll

RANNSAKAN OCH REVOLT

"Lärorik, medryckande och tankeväckande.
Det är fascinerande att följa hur författarens språk och
självbild långsamt omformas"
ARBETARBLADET

"En bitvis plågsam men viktig läsning, som bidrar till
en större förståelse för människan bakom brottet utan
att förringa brotten"
socialpolitik.com

RÄDSLA OCH RASERI

"En skickligt och intressant skriven självrannsakan
som kastar ljus på människans mörker"

Erik Jersenius, VLT

"När hans intelligens har testats har det visat sig
att han tillhör det övre skiktet av befolkningen"
SALA ALLEHANDA

NY!

Andréas Johanssons uppväxtingsring är en sårig och
skrämmande berättelse från barndomen fram till det sista
brottet.

I boken berättar Andréas om aktivismen inom extrem-
högern, om livet som påpassad nazistledare, åren med
småbarn och arbetet som undersköterska.
Bokens säregna dynamik - med varvade utdrag från
psykoterapeutiska sessioner - ger läsaren ständig möjlighet
till egen reflektion och analys. Detta är en viktig berättel-
se, som inte lämnar någon oberörd.

LÄS ÄVEN

Andréas Johansson följer upp "Rädsla och raseri" genom
att skildra de första åren av sitt fängelsestraff.
Läsandet blir starkt när vi får följa med in i anstaltens
vardag och ta del av hans kunskapssökande.
Perspektiven skiftar och dialogen med läsaren djupnar
då rannsakan tar sig an brännheta ämnen, som barns
uppväxtvillkor, partnervåld, våldsbejakande extremism
och kriminalvård.
Boken blir samtidigt en påminnelse om människans
möjlighet att förändras - om viljan finns, stödet är rätt
och då modet vinner över rädslan.

www.insurgent.se • Distr: stardist • Finns i bokhandeln

Vasa till Bernadotte

Kultur i rikets tjänst

1523 • 1973 • 2023

Ingen kung har suttit längre på Sveriges tron än Carl XVI Gustaf.
Den 15 september 2023 firar han 50 år på tronen och samma år
är det 500 år sedan Gustav Vasa valdes till kung i Strängnäs den
6 juni. Detta speciella jubileumsår uppmärksammas med en stor
utställning på Kungliga slottet och denna omfattande bok. I text
och bild presenteras föremål, miljöer och ceremonier som
berättar om hovets betydelse för Sveriges utveckling
som land och kulturnation under 500 år.

Huvudförfattare är Lars Ljungström, förste
intendent vid Kungl. Husgerådskammaren.

L BOKFÖRLAGET
LANGENSKIÖLD

Ska malströmmen fortsätta snurra?

Det är presidentval i USA nästa år och uppmarschen inför vårens primärval är inget utpräglat glädjeämne. Joe Biden lär gå tämligen ohotad genom processen på den demokratiska sidan trots att han har föga av inspiration att erbjuda. Och till höger är det hela havet stormar.

Även inom Sverigedemokraterna har man tröttnat på vad gamla bundsförvanter har för sig. Den 29 juli skrev ideologen Mattias Karlsson på Facebook: "Jösses vad amerikanska och ungerska konservativa går snett i analysen och förhållningssättet till Ryssland-Ukraina just nu... Har aktivt givit mitt stöd till Republikanerna under de senaste valrörelserna, eftersom de, till betydande del, varit allierade i det civilisatoriska kulturkriget och Demokraterna har varit direkta motståndare, men kommer inte att kunna göra det vid nästa års val om inget dramatiskt förändras."

JAG HAR REJÄLA bildningsluckor när det gäller vad ungerska konservativa tidigare gjort för att rosa marknaden, men när det kommer till snedstegen i USA är det tyvärr bara att hålla med.

Det gäller för all del inte över riktigt hela linjen. I kongressen är det fortfarande en majoritet av GOP-företrädarna som backar upp Ukraina, och när Donald Trump kallade Vladimir Putin "geni" replikerade hans gamle vicepresident Mike Pence att han för sin del visste vad det är för "skillnad mellan ett geni och en krigsförbrytare".

I det stora fältet av republikanska presidentkandidater står faktiskt de allra flesta bakom Ukraina, men det går tyvärr inget vidare för dem i mätningarna. Pence klarar sig bäst i den här gruppen på en svag fjärdeplats totalt, vilket innebär att han i skrivande stund har ungefär 4 procents stöd bland de republikanskt sinnade väljarna. Topptrion Donald Trump, Ron DeSantis och Vivek Ramaswamy samlar 78 procent.

Trump, som leder överlägset, verkar närmast beundra – eller avundas – Putin och tycker inte att USA har något att tjäna på att backa upp Ukraina. Floridaguvernören DeSantis har sagt att invasionen var fel men hoppas på vapenvila och vill inte öka de amerikanska åtagandena. Entreprenören Ramaswamy driver en utpräglad

"America first"-linje, motsätter sig militär hjälp och tycker att Ukraina ska byta territorium mot fred.

LÄGG TILL DETTA dels att en rad inflytelserika högerdebattörer utanför partipolitiken går till personangrepp mot Zelenskij och vill få stopp på det amerikanska stödet till Kiev, dels att den rimliga skärpningen gentemot Kina hos flera tongivande opinionsbildare håller på att slå över i protektionism och statlig interventionism. Bilden blir inte vacker.

Sedan kan man fråga sig hur vacker skulle den ha varit ens om Republikanerna mangrant stått upp för Ukraina – samtidigt som majoriteten av partiaktiva och sympatisörer tycks fast besluten att göra en notorisk lögnare och gaphals, som nu är fyrfaldigt åtalad, däribland för valfusk, till sin presidentkandidat? Partipolitik har alltid varit en lagsport, men hos alltför många republikanska väljare har lagandan urartat till ren tribalism där den egna sidan inte anses göra fel ens om den bryter mot lag och moral.

Partiföreträdare som tar avstånd från Trump och den hårdhänta nynationalismen behöver sannerligen all uppmuntran de kan få, inte minst från internationella kontakter.

*

HUR SER DET DÅ UT på andra sidan mittlinjen? Ja, Demokraterna har ingen Trump och idkar ingen motsvarande personkult. Men även om deras företrädare i kongress och administration med vissa undantag håller sig lugnare än Republikanerna finns det sjövilla lokalpolitiker. Och i det politiska lägret till vänster ryms inte bara ett parti utan också hårt ideologiserade kretsar inom mäktiga institutioner som universitet, medier och de stora techföretagen.

Denna radikalism har inte ägnats tillräckligt sevis samma uppmärksamhet som trumpismen i svensk USA-bevakning, vilket har lett till att bilden av utvecklingen har blivit ofullständig och svårbegriplig för många.

Ett viktigt undantag utgörs av Malin Ekmans rapportering i *Svenska Dagbladet*, som nu också resulterat i boken *Skymning i Amerika* (Volante, 2023). Ekman skriver inte i första hand om vad som sker i maktens korridorer utan ger sig ut på fältet och beskriver vad som händer när aktivis-

PJ Anders Linder

Malin Ekman skriver inte i första hand om vad som sker i maktens korridorer utan ger sig ut på fältet och beskriver vad som händer när aktivismen får fullt genomslag.

men får fullt genomslag och allsköns utopiska påhitt genomförs i praktiken inte minst på USA:s västkust och i de stora städerna.

Vad händer när "defund the police" blir en styrande dogm? Vad händer när politiker anser det vara orimligt auktoritärt att ingripa mot användning av tunga droger och asocialt beteende och låter missbrukare slå läger mitt i stan? Vad blir följden av att agera på sin höjd halvhjärtat mot smuggling av migranter över den mexikanska gränsen? Hur går det med skolresultaten när man inför "rättvis matematik", eftersom skillnaden mellan korrekta och felaktiga svar ses som problematisk och ett uttryck för "vit överhöghet"? Ekman intresserar sig för resultaten bortom slagorden och har rätt förfärliga historier att berätta.

USA HAR ETT TUNGT rasistiskt arv och är inte fritt från problemen idag. Många stolliga initiativ är resultatet av äkta vilja att ställa synder till rätta. Men det räcker inte med massor av vilja, det måste till sans och balans och respekt för den enskilde också, och där har det ofta brustit på den progressiva kanten. När polisen avrustats har brottsligheten skjutit i höjden. När det blivit fritt fram för narkomaner och deras kriminella leverantörer har stadskärnor förslummats. När det anses "vitt" att kunna räkna rätt har rasismen återuppstått under nya förtecken. Och så vidare.

På många håll märks nu tydliga motreaktioner. Vad blir resultatet? I bästa fall att tillräckligt många väljare tröttnar på tribaliseringen och begär något bättre, i värsta fall att extremismernas malström snurrar vidare och drar ner fler i djupet. Det finns fortfarande fantastiska möjligheter att hitta idéer och inspiration i USA, men

envisas man med att göra det just i politiken får man tills vidare se till att leta riktigt noga.

Malin Ekmans redaktörer har varit litet lata när de varken bett henne uppdatera det material som är gamla reportage eller sett till att tydligt ange när dessa först publicerades. Nu spekuleras en del om hur det ska gå i olika frågor som har hunnit avgöras sedan texterna skrevs. Men det förhindrar på intet sätt att *Skymning i Amerika* är lika välskriven som värdefull. Utan redogörelser som dessa blir den moderna USA-bilden halv.

*

I FÖRRA NUMRETS LEDARE beklagade jag mig över att så många svenska bildnings- och kulturinstitutioner försummat att ta vara på 500-årsminnet av Gustav Vasas kungaval. Jag noterade dock ett undantag i form av Riksarkivet, som hade förutskickat en antologi.

Denna har nu materialiserat sig i form av årsboken *Sverige 1523*, som är lika stilig som stadig pjäs med 24 bidrag om vad som tilldrog sig i riket för ett halvt millennium sedan. I fem avsnitt behandlas personen Gustav själv, politiken och ekonomin, språket, vardagslivet och religionen.

Öppningstexten av Anders Fröjmark, docent i historia vid Linnéuniversitetet, påminner på ett bra sätt om blandningen av brott och kontinuitet under Gustav Vasas tid. Visst markerar 1523 en nystart i viktiga avseenden, men Sverige hade funnits under många hundra år dessförinnan och allt förändrades inte över en natt eller ens under de nästan fyra decennierna med kung Gösta.

Anders Fröjmark

"Det finns fortfarande fantastiska möjligheter att hitta idéer och inspiration i USA, men envisas man med att göra det just i politiken får man tills vidare se till att leta riktigt noga."

10 SAMHÄLLE

- Krönikor* Annika Borg förflyttar sig till framtidens gräns 10
Susanna Birgersson är en dålig människa 10
Sociologi Charlotta Levay djupstuderar stjärnkockens psykologi 12
Medier Olle Lidbom varnar för journalistikens juridifiering 16
Försvaret Karlis Neretnieks undrar om soldater snart blir obehövliga 18
Guyana Joakim Rådström upplever oljans faror och frestelser i Guyana 20
Polen Ulrika Carlsson noterar en judisk renässans i Polen 22
I korthet Tysk journalistik. Smarta dumsallar 24
Samtiden Fredrik Johansson ser sig om och skakar på huvudet 25

26 FRIZON

- Johan Tralau om det onormala kräftätandets normbildning 26
Henrik Nilsson studerar iberiska konflikter och missförstånd 30

34 OPINION

- Håkan Lindgren gör rent hus med AI-ideologin.

TEMA: STATSKONST I EN NY TID

38 Myter om maktens män

- Amerikaner vill gärna tro att USA hade fler statsmän och ärbära politiker förr.
Det är en myt som hindrar dem att ta i tu med sin egen tids krav. **Av Kori Schake**

42 Den svåra konsten

- Det svåra med politiskt ledarskap är inte *vad* som måste göras.
Utmaningen ligger i att veta *hur* man ska leda. **Av Philip Zelikow**

48 In i våra sinnen

- Maskiner modellerar världen och vår upplevelse av den. Genom sin språkliga förmåga har de skaffat sig ett fönster in till våra mänskliga medvetanden.
Av Kenneth Payne

52 Det otänkbara alltmer tänkbart

- Kärnvapen börjar spela en allt viktigare roll i internationell politik.
Risken för att de används i en stormaktskonflikt är större än någonsin.
Av Kristin Ven Bruusgaard

”

Judisk mamma
betecknar en neuro-
tisk hönsamma som
ger barnen dåligt
samvete över allt hon
självman gör för dem.

Ulrika Carlsson, sid 22

58 TRADITION

Lars Lönnroth om Snorri Sturluson.

62 CIVILISATION

- Litteraturhistoria* Tommy Olofsson läser Stagnelius 62
Konst Lena Kåreland tittar på Degas och Manet 64
Historia Per Bauhn om platsens betydelse för minnet 66
Filosofi Carl Rudbeck läser Derek Parfit 68
Arkitektur Laura Barbagallo om jugendstilen 70
Kulturrådet Bengt Ohlsson om att offra allt för konsten 71
I korthet Karin Stensdotter om tryckkokaren 71

72 RECENSIONER

- Nathan Shachar krishanterar 73
Ann-Sofie Dahl vänder sig mot Danmark 77
Jennifer Paterson firar tvenne brevvänner 79
Björn Linnell hör klockan klämta 82
Erik W Larsson roar sig kungligt 85
Helena Granström söker gemenskap därute 87
Jesper Ahlin Marceta kastar pengar på problemen 90
Lars Åke Augustsson drömmer söta drömmar 93
Andreas Johansson Heinö ser en diktatur vittra sönder 95

98 MELLANRADERNA

Katarina Barrling gillar landet där citronerna blommar.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och vd:

PJ Anders Linder

Redaktörer: David Andersson,
Jan Söderqvist och Mats Wiklund

Redaktionssekreterare:

Katarina O'Nils Franke

Redaktionsråd: Katarina Barrling,

Louise Belfrage, Adam Cwejman,

Anna Victoria Hallberg & Erik Jersenius

Korrektur: Catharina Lewenhaupt

Bildredaktörer och layout:

Petter Carnhagen och Vendela Nylund

Ansvarig utgivare: PJ Anders Linder

Nästa nummer: 9 oktober 2023

Material: Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Material insänt till Axess kan lagras och publiceras elektroniskt.

Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr.
111 44 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se

Telefon: 08-788 50 50

Omslagsbild: Kräftfoto av Anna

Kern / Johnér RF

Vinjetbilder: Johan Patricny

Porträttteckningar: Johan Patricny

Villkor & personuppgifter: axess.se

Prenumerationsärenden:

Helår 9 nummer: 769 kr

Kundtjänst: 08-799 63 31

e-post: axess@flowyinfo.se

Typsnitt: Freight (Display,

Sans, Text & Big), Archer

ISSN: 1651-0941

Repro och tryck:

Printpool / Mukusala

Printed matter
3041 0876

Jesper Ahlin Marceta
Frilansskribent

Lars Åke Augustsson
Författare

Laura Barbagallo
Frilansskribent

Katarina Barrling
Docent i statsvetenskap
vid Uppsala universitet

Per Bauhn
Professor i praktisk filosofi
vid Linnéuniversitetet

Susanna Birgersson
Fri skribent

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

Kristin Ven Bruusgaard
Chef för militära
underrättelseskolan i Norge

Ulrika Carlsson
Fil dr i filosofi

Ann-Sofie Dahl
Docent i internationell politik
och Nonresident Senior
Fellow vid Atlantic Council

Helena Granström
Författare, fil mag i teoretisk
fysik och fil lic i matematik

Fredrik Johansson
Senior director på
Hallvarsson & Halvarsson

**Andreas Johansson
Heinö**
Fil dr i statskunskap och
förläggare på Timbro

Lena Kåreland
Professor emerita i
litteraturvetenskap

Erik W Larsson
Läkare och frilansskribent

Charlotta Levay
Docent och lektor i
företagsekonomi vid Lunds
universitet och Norges
miljö- och biovetenskapliga
universitet, NMBU

Olle Lidbom
Kommunikationschef på
Norstedts och Rabén & Sjögren

Håkan Lindgren
Journalist och kritiker

Björn Linnell
Skribent och före
dessa förläggare

Lars Lönnroth
Professor emeritus i
litteraturvetenskap

Karlis Neretnieks
Generalmajor och tidigare
rektor vid Försvarshögskolan

Henrik Nilsson
Författare och essäist

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Tommy Olofsson
Författare och professor
emeritus i kreativt skrivande

Jennifer Paterson
Journalist

Kenneth Payne
Professor i strategi vid
Kings College i London

Carl Rudbeck
Fil dr i litteraturvetenskap

Joakim Rådström
Frilansjournalist

Kristina Sandklef
Oberoende Kinaanalytiker
med bakgrund i näringslivet
och Försvarsmakten

Kori Schake
Leder det utrikes- och
försvarspolitiska teamet vid
American Enterprise Institute

Nathan Shachar
Journalist och författare

Karin Stensdotter
Arkitekt och författare

Erik Thyselius
Medarbetare i Axess

Johan Tralau
Professor i statskunskap
vid Uppsala universitet

Mats Wiklund
Redaktör i Axess

Philip Zelickow
Professor i historia vid
University of Virginia

Anakondan kommer närmare

I AXESS (NR 4/2023) skriver Pär Cassel insiktsfullt om hur det kinesiska kommunistpartiet i form av en anakonda i en takkrona vakar över oss Kinakännare så att vi inte lyfter känsliga frågor. När som helst kan anakondan straffa oss genom att neka visum, tillträde till arkiv eller affärsmöjligheter. Numera är vi mindre räddhågsna eftersom vi under covid-19-restriktionerna ändå inte kunde komma in i Kina. Det går att få fram information om vad som händer i landet via nätet, även om utlandets tillgång till databaser strypts på senare tid.

Men anakondan i takkronan bjuder också på gott vin till sina vänner, samtidigt som den riktar vapen mot sina fiender, för att travestera den förre kinesiske ambassadören i Stockholm, Gui Congyou. Det goda vinet innebär att anakondans vänner får tillgång till intressanta kontakter, information och resor till Mittens rike.

HUR ANAKONDANS goda vin påverkat den svenska analysen av Kina är något vi ännu inte börjat diskutera. Framförallt är det de forskare som saknar grundläggande utbildning om Kina som riskerar att bli berusade av det söta vinet och inte se farorna. Den gångna vårens mediegräv om kinesiska forskningssamarbeten vid svenska lärosäten är ett exempel på denna aningslöshet. Det är dessutom lätt att bli expert när det saknas djup kunskap om Kina i samhället.

Även om vi inte längre räds anakondans hot om indraget visum, så har hotbilden mot Kinakännarna blivit större under Xi. Kidnappningen av den svensk-kinesiske förläggaren Gui Minhai hösten 2015 blev ett svenskt uppvaknande om kinesiska realiteter. Arresteringarna av de två kanadensarna Michael Savor och Michael Kovrig i december 2018 blev ytterligare en spik i kistan: om de kunde bli arresterade och dömda för spioneri, som hämnd för att Huaweis finanschef anhölls vid gränsen i Kanada, så kan vem som helst bli det. Vi är många som inte längre vågar åka till Kina.

ANAKONDAN NÄR NUMERA långt utanför sin takkrona och Kinas gränser. De som erfarit detta länge är framförallt kineser med familj kvar i landet. Ett välkänt sätt för den kinesiska säkerhetstjänsten att påminna om sin existens är att ringa från dissidentens åldrande föräldrars hemtelefon.

Med det ökade förtrycket krävs det numera

inte särskilt mycket för att drabbas av den kinesiska anakondan utomlands. Kineser som uttrycker tacksamhet för att få leva i en demokrati med yttrandefrihet kan råka illa ut med hackade datorer, avlyssnade mobiler och oönskat sällskap när de lämnar sina hem. I juli publicerade Pro Publica ett långt reportage om hur kinesisk maffia samverkat med kinesisk säkerhetstjänst och bland annat hotat regimkritiker i Italien, ibland med bas från de kinesiska polisstationerna som Safeguard Defenders avslöjade förra året.

För Kinakännare med utländsk bakgrund är hotbilden snarlik. Kinaforskaren Anne-Marie Brady fick inbrott i sin bostad och på sitt kontor vid Canterbury University, Nya Zeeland, efter att år 2017 ha presenterat en rapport om Xi Jinpings "magiska vapen" Enhetsfronten, som ägnar

sig åt påverkansoperationer utomlands. Vid inbrotten stals endast hennes datorer; smycken och pengar lämnades kvar. Hon fick hotfulla brev där det stod att hon var näst på tur. I slutet av 2018 upptäcktes att någon hade fipplat med hennes bildäck, vilket hade kunnat leda till en svår bilolycka.

SYFTET MED DETTA var, enligt henne själv, att skrämma och tysta henne, men också att göra henne psykiskt instabil. Övriga familjemedlemmar drabbades också av hoten. Detta är klassiskt modus operandi från kinesisk säkerhetstjänst. Tanken är

att man ska bli gaslightad, stressad och sluta med kritisk granskning. Bäst är om man får ett psykiskt sammanbrott, som huvudpersonen i Johanne Hildebrandts bok *Kvinnan som försvann* (2022) får efter liknande trakasserier av rysk säkerhetstjänst i Sverige.

Mycket riktigt har det gått rykten om att Brady inbillar sig, överdriver och går USA:s ärenden. År 2020 publicerade hon en rapport om hur kinesiska företag och forskare försökt komma över militär högteknologi på Nya Zeeland genom uppköp och forskningssamarbeten, vilket fick en mängd forskare att gå i taket och anklaga henne för desinformation. Det förekom också försök att få henne sparkad från universitetet. Som motdrag skrev över 100 Kinakännare från hela världen på ett upprop för att stötta hennes forskning och den akademiska friheten.

HUR DET SER UT i Sverige är det sannolikt bara Säpo som vet. Även om de pekar ut Kina som ett stort hot i sina årsrapporter så är det få svenskar som är medvetna om eventuella trakasserier mot kineser och Kinakännare. Vi vet att Enhetsfronten är aktiv här och att det finns en illegal polisstation i Vällingby, resten är höljt i dunkel.

Kristina Sandklef

Axess nr 4/2023.

Krönikor

När vi står intill
framtidens gräns

År 1890 ägde den första amatörfotografikonferensen rum i Berlin. Profetiskt sade man om framtiden i den rapport som finns bevarad från konferensen:

”Liksom nuförtiden då större delen av den civiliserade mänskligheten är försedd med fickur, så skall också i en snar framtid fotografiska apparaten bli vår ständiga följeslagare, inpassad i en plånbok, ett lornjettetui, en hatt, ja kanske som rosett i ett knapphål.”

Jag finner citatet från rapporten i författaren och formgivaren Nina Ulmajas bok

En annan Edith. Verket handlar om den finlandssvenska poeten Edith Södergran och hennes roll som fotograf. Södergran efterlämnade nämligen drygt fyrahundra fotografier. Det mesta av hennes andra kvarlätskap, som diktutkast och brev, lät hon och hennes mor elda upp i en av kachelugnarna i huset i Raviola. Raviola, en stad som varit under svenskt, ryskt, finskt, sovjetiskt och återigen ryskt styre. Fotografierna och varför de fick leva vidare fascinerar.

I ÅR ÄR DET hundra år sedan Edith Södergran dog i tuberkulos, trettioett år gammal på midsommardagen 1923. Tolkning-

De arga kockarna

12 Mobbning i restaurangvärlden är en del av identitetsskapandet.

Inför skranket

16 Medier tystas av dyra rättegångar.

Krig utan soldater?

18 Hur krigar man med allt färre soldater?

Svart guld och gröna skogar

20 Guyanas olja kan bli ett klimathot.

Judisk renässans

22 Polsk-judisk kultur och historia börjar återupptäckas i Polen

I korthet

24 Tysk journalistik. Smarta dumskallar.

Samtiden

25 Fredrik Johansson tar sig en själv-scanningens moral.

Det är bara mitt fel

JAG VAR EN DÅLIG människa långt innan de smarta mobiltelefonerna kom. Jag har faktiskt alltid varit lat och okoncentrerad. Den här texten skriver jag som en påminnelse till mig själv.

De flesta av mina dåliga vanor förknippar jag med den där minidatorn som följer mig överallt. Idag, som är en söndag, tittade jag in på Facebook – innan gudstjänsten ens var riktigt slut! Mina barn får ropa både en och två gånger innan jag hör – om jag är upptagen med något bråk på Twitter. När jag vaknar mitt i natten kan jag passa på att läsa lite nyheter och lägga ut ett nytt ord på Alfapet-appen.

Mina arbetsdagar innehåller ett oändligt antal avbrott. Så fort jag stöter på minsta motstånd i min research eller textproduktion sträcker sig handen efter mobiltelefonen. Lite kvällsarbete blir lätt till nattarbete, eftersom jag inte förmår koncentrera mig.

Jag förkovrar mig för lite. Jag somnar eller scollar när jag planerat att läsa.

Ni vet.

Men sanningen är att jag alltid har betett mig ungefär så här. På mellanstadiet gömde jag Kulla-Gulla i läroböckerna på lektionerna. Det kunde vara tredje gången jag läste boken, så jag lärde mig ingenting. Det var bara ren och skär lust att vara i den värld jag älskade, och ren och skär o-lust att vara, till exempel, i geografiundervisningen om flodlandskap.

SKULLE JAG PLUGGA inför prov på högsta-diet gick jag till köket och micrade den ena ostmackan efter den andra, blandade chokladrinkar och annat som man kunde komma undan med utan att direkt stjälja från godishyllan. Jag filade naglarna, filade på min namnteckning, läste lite i någon roman.

Först fram emot midnatt hade jag lyck-

arna av Södergrans författarskap har ofta stängt in henne i könsrollen eller låtit sjukdom och lidande vara det raster genom vilket man silat hennes poesi. Få har uppmärksammat att det var fotograf hon ville bli och hur hon i fotografins gryning framgångsrikt lekte med teknikerna.

Södergran själv var klar över sin betydelse, välkända är hennes ord om att det inte anstår henne att göra sig mindre än vad hon är. Hon uttrycker det i diktsamlingen *Septemberlyran* från 1918. De orden är dock enbart ett preludium till det inlägg Södergran skriver om sin livsuppgift i Helsingfors kvällstidning *Dagens Press*, en text som publiceras på nyårsafton samma år.

I INLÄGGET SLÅR hon fast att hennes poesi inte är avsedd för publiken, knappt ens för de högre intellektuella kretsarna, utan ”för de få individer som stå närmast framtidens gräns”. Det finns inget som kan hjälpa den som inte känner framtidens blod pulsera i de publicerade dikterna, framhäver Södergran, och tillägger att den inre elden är det viktigaste en människa äger. Tiden är inne att ställa sig i framtidens tjänst, då nya tider stunder, avslutar hon. Det är således både med diktningens symboliska språkvärldar och med fotografiets realistiska som hon beger sig mot framtiden.

Det är alltid vanskligt att dra in histo-

rien i vårt nu, det riskerar att skapa konstruktioner som skymmer sanning, sammanhang och mening. Men, det är tankeväckande att hela Södergrans liv präglades av konflikter mellan och inom länder i vårt närområde.

I vår yrvakna tid, och med vår svenska

Vi lever alltid i konfliktfyllda brytningstider.

självbild av att vi skulle vara ”fredsskadade”, framträder den kollektiva glömskan. Vår tid är inte ny, den är inte unik. Det har nästan aldrig varit fred i mänsklighetens historia. Inte heller där vi lever. Vi lever alltid i konfliktfyllda brytningstider.

MEN DET DELTAGARNA i amatörfotografikonferensen i Berlin och Edith Södergran, med sina fotografier av sanatoriet i Davos, vita skyddsskärmen under finska inbördeskriget, de egna katterna och suggestiva vinterlandskap, aldrig hade kunnat föreställa sig var att bilder kan vara annat än verklighetsavtryck. Då var de oomtvistliga vittnen om verkligheten. Nu är de ofta manipulerade avbilder.

Vi lever i en av alla dessa brytningstider. Vad innebär det i vår tid att stå ”närmast framtidens gräns”? Det är en existentiell och avgörande fråga för varje individ, men även en fråga om de samhällsliga sammanhang i vilka vi ingår. Kan vi som individer, kollektiv och nationer med Södergranskt självförtroende slå fast att vi har en roll att spela, en uppgift som driver mänskligheten framåt? Svaret på den frågan måste vara ja. ✨

Av Annika Borg

ats ta mig igenom de 25–30 sidor provet gällde.

Eftersom jag var trött, och framförallt så lat, orkade jag inte riktigt med själva provet. Jag skrev så lite som möjligt på de där vedervärdiga essäfrågorna som bara blev

sand through the hourglass...”), repriser av *Glamour*, *Rederiet*. Ibland, när jag behövde komma ut, gick jag på bio. Jag tror inte att jag läste en enda bok. Däremot började jag så smått att röka.

Vilket år, va.

trevligt skribentjobb ägnade jag min lediga tid åt – ja, ni gissade rätt – att titta på film.

Sådan är jag.

MISSFÖRSTÅ MIG INTE. Jag är genompe-simistisk ifråga om framtiden och informationsteknologin. Techjättarna, appmarkerna och underhållningsindustrin hittar ständigt på nya, alltmer infernaliska digitala droger som syftar till att förstöra nya generationers koncentrationsförmåga.

Det är bara det att för egen del kan jag tyvärr inte skylla på mobiltelefonerna. ✨

Av Susanna Birgersson

Jag förkovrar mig för lite. Jag somnar eller scrollar när jag planerat att läsa.

allt fler ju äldre man blev. Hade vi ”eget arbete”, skrev jag av texten från böcker jag hittade på biblioteket. Särskilt om det egna arbetet skulle författas på något främmande språk. Det kunde jag inte få mig till.

Och så vidare.

EFTER STUDENTEN flyttade jag hemifrån och skrev in mig på grundkursen i nationalekonomi, men slutade snart gå på föreläsningarna. Det enda jag tog med mig var ett lätt obehag över att ha kommit i kontakt med något jag inte förstod omedelbart. Resten av läsåret satt jag framför en liten svartvit tv och tryckte i mig godis och eftermiddagssåpor: *Skilda världar*, *Vänner och fiender*, *Days of Our Life* (“Like the

Det blev bättre. Men resten av studenttiden gick ändå ut på att studera så lite som möjligt och roa mig så mycket som möjligt. Inte så att jag klädde upp mig i glansig satin och gick på gasker. Inget sådant. Nej, det handlade fortfarande mest om att titta på tv-serier och film. Och att så ofta som möjligt delta i middagsbjudningar som mina vänner ordnade.

PERIODVIS HADE JAG gratisabonnemang på både *Upsala Nya Tidning* och *Dagens Nyheter*. Jag kan ha råkat läsa någon enstaka ledare av Henrik Berggren eller Håkan Holmberg, men annars hamnade det mesta oläst i pappersåtervinningen.

Till och med när jag sent omsider fått ett

SOCIOLOGI

De arga kockarna

Mobbning och misshandel sätts i system i restaurangvärlden. Det är en del av identitets-skapandet, skriver **Charlotta Levay**. >>

De arga kockarna

BAKOM KULISSENA på de allra bästa restaurangerna pågår ett hetsigt inferno där diktatoriska kockar skäller ut och kastar köksredskap på kockbiträden och övrig personal. Det är väl känt från tv-program och biografier av och om kockar som Gordon Ramsay och Anthony Bourdain. Det är också ämnet för en hel liten ström av organisationsforskning som sätter fenomenet i kritisk belysning.

Kvantitativa enkätstudier bekräftar bilden av utbredda missförhållanden i form av mobbning och trakasserier inom restaurangvärlden. Kvalitativa intervjustudier beskriver och analyserar de underliggande sociala mekanismerna på de främsta restaurangerna. Michelin-krogarna utgör så klart en minimal del av arbetslivet, men de är stilbildande för hela restaurang- och servicenäringsen. Med tanke på hur stort utrymme avancerad matlagning tar i medier och i många människors liv har frågan om vilka värden och praktiker som egentligen hyllas även ett visst allmänintresse.

Mycket handlar om en militärt inspirerad organisationsform och distinkt yrkeskultur med rötter i det förrevolutionära Frankrike. Idealet är den genialiske, egensinnige kocken som med kompromisslös passion skapar stor konst i köket.

EN KLASSISK FÖREBILD är den legendariske kocken François Vatel, som enligt Madame de Sévigné kastade sig på sitt svärd när den avgörande fisk- och skaldjurslansen till en middag till Ludvig XIV:s ära uteblev; hans kropp ska ha återfunnits av kökspersonal som kom för att berätta att fiskvagnarna äntligen kommit fram. Historien

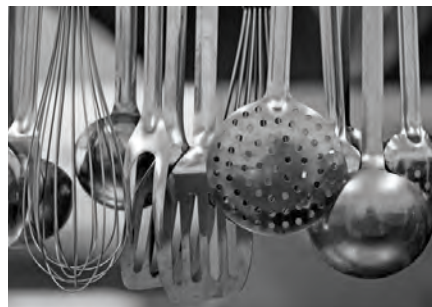

FOTO: LUCA PESCUCCI / ALAMY

Idealet är den genialiske, egensinnige kocken som med kompromisslös passion skapar stor konst i köket.

återberättas av Katharina Balazs som disputerat på den prestigefyllda handelshögskolan HEC i Paris med en avhandling om gastronomiska kockar och restauranger. Hon menar att historien visar hur viktiga kockarnas arbetsetik och hederskänsla är för deras självuppfattning.

En annan fransk legend är kocken och författaren Auguste Escoffier som utifrån sina erfarenheter från militären inrättade det strikt hierarkiska köksbrigadsystemet, där köksmästaren med hjälp av en eller flera underkockar styr över ett antal gruppchefer, *chefs de partie*, som i sin tur ansvarar för var sin station besatt med kockbiträden.

LÄNGST NER I HIERARKIN finns alltså kockbiträdet, *commis*, som får utföra enklare arbetsuppgifter för att lära sig, i hopp om att sedan klättra i rang. Det är ett typiskt ingångsjobb, och det är kockbiträdena som utsätts för de värsta trakasserier. De blir utskälda, förlöjligade och i värsta fall mobbade och misshandlade, som ett led i insocialiseringen. Antingen står de ut och visar sig tillräckligt skickliga för att tas upp

i gemenskapen och så småningom avancera, eller så stöts de ut och relegeras till en sidoposition, utan chans att en dag själv bli stjärnkock.

Kockarna själva liknar det vid praxis inom militära elitstyrkor, där rekryterna först ska brytas ned för att sedan byggas upp och formas till hårda, tåliga och lydiga stridande. Kockbiträden som består testet ses som pålitliga medlemmar i ett arbetslag där tempot är rasande och alla är beroende av varandras insatser. De har visat att de ställer upp för laget, gör som de blir tillsagda och accepterar en hård machokultur där högste kockens ord är lag. Allt detta anses nödvändigt för att upprätthålla stjärnkrogarnas höga och jämna kvalitetsnivå.

EN ARTIKEL AV organisationsforskaren Robin Burrow vid Cardiff handelshögskola har en Michelinkock med pseudonymen "John Smith" bland medförfattarna. John berättar om sina yrkeserfarenheter, från att han hoppade av skolan och fick chansen att börja på en stjärnkrog. Johns första chef var högljudd och aggressiv och brukade inleda

Hetsporrar i köket: Gordon Ramsay och Anthony Bourdain.

FOTO: NEVILLE ELDER / GETTY IMAGES

arbetsdagarna med att gå runt och spar-
ka på var och en och säga "Morgon" – på
ett skämtsamt vis, men också som ett sätt
att visa vem som bestämde. John hamna-
de tidigt i onåd efter att en gång vägrat att
underkasta sig och sagt ifrån när chefen gav
honom en hård spark på benet som straff
för ett misstag. Han slapp att bli slagen men
sattes på potatisskalning och utomhusar-
bete i tunna kläder mitt i vintern. Chefen
skrek åt honom så fort han kom nära, alter-
nativt ropade honom till sig bara för att be
honom dra och skratta ut honom.

Så småningom följde John kolleger-
nas råd och slutade säga ifrån. Senare kom
han till en annan restaurang där det råd-
de stenhård disciplin men där han trivdes
bättre, trots konstant arbete och extrem
sömnbrist.

PERFEKTIONISMEN och de höga kraven
hjälpste honom att bygga upp ett självför-
troende som kock, menar John. På inrådan
av kökschefen började han själv ge stryk åt
kockbiträden som slarvade. Han vande
sig vid att se folk bli misshandlade, brän-
da och få risotto uppkörd i ansiktet eller
het sås hällt innanför rocken. I efterhand
är han dock kritisk; på sin nuvarande posi-
tion som kökschef i ett annat land har John
fått anpassa sig till ett mindre aggressivt
arbetsätt och insett att det finns andra
sätt att arbeta på.

Flera studier tyder dock på att det inte
är så lätt för den som en gång formats
inom denna yrkeskultur att ställa om. I en
undersökning av bland andra John Coop-
er, då vid handelshögskolan vid Univer-
sity of Strathclyde i Glasgow, djupintervju-
ades 54 kockar på Michelinrestauranger i
Storbritannien och Irland. De flesta upp-
gav att de utsatts för aggressioner i början
och sedan utsatt andra för samma sak. En
slutsats är att de fick en känsla av identi-
tet och tillhörighet genom
att omfatta och föra vidare
myten om den kreativa och
våldsamme stjärnkocken.

Nyligen publicerade
Robin Burrow med kol-
leger en ny artikel med
fokus på just kockarnas
identitetsskapande i den
tongivande vetenskap-
liga tidskriften *Human
Relations*. Artikeln har
uppmärksammats flitigt
i brittiska medier. Forsk-
ning om organisations-
identiteter brukar hand-
la om hur identiteter
konstrueras diskursivt,
alltså i texter, samtal
och berättelser, men här visas hur fysiskt
lidande kan ha en viktig roll när identite-
ter formas.

EN INGÅENDE ANALYS av 62 intervjuer med
Michelin-kockar runt om i världen tyder på
att hela deras självuppfattning är präglad
av utmattningen, skadorna och misshan-
deln de fått utstå. Ärrer efter skär- och
brännskador blir till identitetsmarkörer

*Flera studier tyder
dock på att det inte
är så lätt för den
som en gång formats
inom denna yrkes-
kultur att ställa om.*

som väcker igenkänning och erkänsla hos
andra kockar. Att lida tillsammans skapar
gemenskap och att stå ut med lidande ses
som uppbyggligt för karaktär och anställ-
ningsbarhet.

Den som klarat av ett eller ett halvt år i
något av de mest notoriska prestigeköken
vinner särskild respekt. Ett slående exem-
pel är en kock som berättar att han lyckas
hålla sig lugn när en överordnad hota-
de honom med en kniv mot strupen inför
alla andra i köket. Kort därefter befordra-
des han till flaggskeppsrestaurangen med
tre Michelinstjärnor – han hade bevisat att

han klarade trycket och det satte fart på
karriären.

Även fysiska aspekter av restaurang-
köken spelar roll i sammanhanget. I en
intervjustudie med 47 elitkockar analy-
serar Cardiff-forskarna hur köken är upp-
byggda som avskilda världar där det råder
ett slags moraliskt undantagstillstånd.
Trots att öppna kök blivit alltmer populä-
ra har de flesta Michelin-krokar fortfarande
en tydlig uppdelning mellan kök och mat-
salsdel, med dubbla mel-
landörrar som förhind-
rar insyn. Köken ligger
ofta i källaren eller andra
undanskymda utrymmen
utan utsikt och dagsljus,
vilket förstärker känslan
av att befinna sig i en sepa-
rat värld där vanliga nor-
mer och regler inte gäller.

Hur många stjärnor?

I DE SLUTNA KÖKEN råder
en hård och aggressiv stäm-
ning och det är fritt fram
för kökscheferna att skrika,
slåss och kasta saker på per-
sonalen. När köken är öpp-
na går det betydligt lugnare
till, men det tycks inte vara

någon riktig lösning på problemet, efter-
som det fortfarande finns undanskym-
da utrymmen dit beteenden som inte
tål allmän beskådan kan flyttas. En av de
intervjuade kockarna berättar exempel-
vis hur han tidigt i karriären bestraffade
en yngre kock som brukade vara försenad
genom att följa efter honom till ett rum
vid sidan om huvudköket och "spöa ski-
ten ur honom".

Med tanke på hur djupt rotad och själv-
förstärkande stjärnkockarnas destruktiva
yrkeskultur tycks vara är det svårt att se
hur den ska kunna brytas. Mediernas rap-
portering om missförhållandena är san-
nolikt inte till någon hjälp. Tvärtom riske-
rar den att förstärka mytologin om att den
allra bästa maten lagas av de allra argaste
kockarna – en risk som oundvikligen tas
även med denna artikel.

DET FINNS EN GRYENDE självkritik inom
branschen. Nyligen förklarade stjärn-
kocken René Redzepi att han stänger sin
lyxkrog Noma i Köpenhamn, bland annat
eftersom personalens arbetsförhållanden
är ohållbara i längden. Men troligen krävs
det mer bestämda åtgärder. Ett förslag från
organisationsforskarna är att Michelin-
guiden börjar inkludera drägliga arbets-
villkor som ett krav för erkännande. Kan-
ske kunde den nya klassificeringen i så fall
anges med en till tre fiskkarror – som en
påminnelse om urstjärnkocken Vatel och
hur illa det kan gå för den som övertolkar
yrkets hederskodex. ✨

Inför skranket

Fri journalistik utmanas av penningstarka individer som ogillar att granskas. Hotet om kostsamma rättsprocesser ska tvinga redaktionerna till tystnad, skriver **Olle Lidbom**.

VACCINKRITIKERN Linda Karlström lutade sig fram mot den dolda kameran: "Det är en systematisk fördumning, det här att ge vaccin. För att man lättare kan styra folk dit man vill ha dem." Hon rörde om i caffelatten så att det skrapade under journalisterna Malin Olofsson och Anna Nordbecks hemliga inspelning som blev en dokumentärserie på SVT om hur vaccinkritiker friskt blandade hemkokta konspirationsteorier med klassiska sammansvärjningar. Karlström fortsatte inför dold kamera: "Efter Förintelsen finns det ingen som vågar att kritisera judarna. Det är ju judarna som är makteliten i världen." När tv-serien sändes 2020 fick den stor uppmärksamhet, och Karlström och många vaccinkritiker var förtvivlade över hur de framställdes i reportaget.

Den som är besviken på en journalistisk granskning kan vända sig till Granskningsnämnden, Medieombudsmannen eller Journalistförbundets yrkesetiska nämnd. Men efter dessa försök gjorde Karlström något ovanligare: hon stämde svenska staten – eftersom hon ansåg att de var ansvariga för Sveriges Television. Att en granskad person lyckades driva en juridisk process mot en medieägare var en historisk händelse – i Sverige. På andra platser har det däremot blivit så vanligt att det har ett smeknamn: SLAPP:s.

AKRONYMEN står för Strategic Lawsuits Against Public Participation och är samlingsbegreppet för försök att tysta journalister med juridiska metoder.

En uppmärksammas sådan strid utspelade sig 2013. Det var den lilla skvallriga webbtidningen *Gawker* som stod inför skranket. De hade publicerat en sexvideo med wrestlingsstjärnan Hulk Hogan. Han fick dock ekonomisk hjälp av miljardären Peter Thiel (grundare av Paypal och tidig investerare i Facebook), som hade ett horn i sidan till *Gawker* efter att den avslöjat att Thiel

FOTO: STEVE HAMBLIN/ALAMY

var homosexuell. Rättegången mot *Gawker* blev uppmärksammas och ledde till att sajten stängdes och ägaren gick i konkurs. Fallet var inte det första, men rättegången blev en symbol för hur rika, inflytelserika personer kunde tysta den fria journalistiken och

Risken att förlora är ofta låg, men priset högt.

granskningen av makt och makthavare.

Thiel, som betalat 10 miljoner dollar för att driva *Gawker* i konkurs, avfärdade kritiken. Han såg rättsprocessen som renhållningsarbete: "Jag vägrar acceptera att journalistik ska innebära stora intrång i privatlivet. Jag har en mycket högre uppfattning om journalister än så."

Det amerikanska medielandskapet har därefter haft färre läckta och publicerade

sexfilmer. Om det bara berodde på Hulk Hogans process mot *Gawker* är svårt att säga, men de närmare 140 miljoner dollar som *Gawker* dömdes att betala var avskräckande.

I STORBRITANNIEN har domstolarna i ännu högre grad använts som arena för strider där makthavare känner sig illa behandlade av journalister. Gemensamt är att de involverar mycket förmögna män. Tre exempel har fått större uppmärksamhet.

Det första gällde affärsmannen Arron Banks, en känd brexitör och donator till både den populistiske EU-motståndaren Nigel Farage och Donald Trumps kampanjer. Som åtskilliga andra affärsmän i Storbritannien gjorde han affärer med Ryssland, inte minst med flera av Putins topp-tjänstemän. Han avfärdade mötena som "boozy lunches", men kontakterna väckte uppmärksamhet i Storbritannien. En av dem som blev nyfiken på fallet var journalisten Carole Cadwalladr, som skrev för

brittiska stordningen *Observer*. Texterna blev så uppskattade att hon bjöds in för att hålla ett tal på den digitala talarscenen Ted Talks. Talet – ”Facebook’s role in Brexit – and the threat to democracy” fick enormt gensvar. I en bisats lyfte hon upp Arron Banks många kontakter med såväl

journalister. *Realtids* chefredaktör beskrev granskningarna som knastertorra: ”Världens längsta faktaruta.” Kumlin blev ändå mäkta irriterad.

I Sverige var möjligheterna att få upprättelse små: texterna innehöll inga väsentliga sakfel eller nedvärderande

reformera rättsväsendet för att förhindra skrämselfprocesser. I EU har under för sommaren ett nytt förslag kompromissats fram som ska göra det svårare och mer riskabelt att okynnesstämma medier.

Problemet för många som känner sig otillbörligt utsatta av medier har inte mycket att hämta i den svenska pressetiken.

Trump och brexitkampanjen men även rysk storpolitik. Denna bisats använde Banks för att stämma Cadwalladr i en segdragen och mycket dyr rättegång. Efter som Cadwalladr inte stämdes för uttalandena i *Observer* blev hon mer utsatt. Domstolen dömde efter fyra år Cadwalladr som skyldig till förtal – förutom böter på 35 000 pund tvingades hon betala 1 miljon pund för Banks rättegångskostnader.

DET ANDRA FALLET rörde journalisten och författaren Catherine Belton 2020. Hon arbetade för *Washington Post*, men det var inte påståenden i tidningen som hon stämades för, utan för hennes bok om kopplingarna mellan Vladimir Putin, oligarker och andra. I *Putins krets* påstås att oligarken Roman Abramovitj köpte fotbollslaget Chelsea på Putins order. Det fick Abramovitj att stämma henne och förlaget. Abramovitj fick snart sällskap av fler affärsmän samt statliga ryska energibolaget Rosneft. Mängder av välbetalda, brittiska advokatbyråer anlätades av Putins krets för att stämma Belton. Till sist kom förlaget Harper Collins överens med Abramovitj och införde ett förtydligande i bokens kommande upplagor.

Det tredje brittiska exemplet rör tvisten kring den svenska webbtidningen *Realtid*. Den publicerade 2020 en rad granskande reportage om svenske affärsmannen Svanter Kumlin. Han bedrev en mängd olika affärer, varav flera gick i konkurs och misslyckades på andra sätt. Granskningarna var sakliga, byggde på offentliga källor som domstolsbeslut och skrevs av två frilans-

omdömen. Men Kumlin hade skaffat ett litet kontor i London och hävdade inför en brittisk domstol att *Realtids* chefredaktör och de två frilansjournalisterna skulle åtalas i Storbritannien – trots att texterna var skrivna på svenska för en svensk publik. En brittisk domare tog upp fallet, som hotade att bli mycket kostsamt för tidningen och journalisterna. I vintras förlikades parterna: *Realtid* publicerade en ursäkt och Kumlin betalade alla rättegångskostnader. Texterna som tvisten gällde ligger fortfarande publicerade, oförändrade.

GENOMGÅENDE FÖR DESSA tre fall är att de kändare har haft svårt att peka på felaktigheter i mediegranskningen, men också att de letar efter luckor att skjuta in sig på där journalistiken är som svagast: Cadwalladr i sin roll som privatperson, Belton som författare; och *Realtid* – en svagt finansierad, svensk webbtidning. Man får intrycket av att syftet med stämningarna inte är att få rätt utan att skrämma, straffa och tysta journalistiken. Bara advokatkostnaderna för dessa tre fall är astronomiska och tunga att mäta med. Risken att förlora är ofta låg, men priset högt. Då är det lättare att som i Belton och *Realtids* fall förlika sig med den kändare. I Sverige har det juridiska och medieetiska systemet förhindrat samma utveckling. Men även här syns allt fler exempel på hur den som är missbelåten med en granskning möter journalistiken med juridiska vapen.

Under våren 2023 planerade SVT att sända en granskning av en känd svensk litteraturprofils vandl och affärer. Programmet stoppades av allt att döma efter att litteraturprofilen skickat sina jurister på Sveriges Television, som befärade att de anonyma källor som granskningen byggde på skulle röjas vid en juridisk prövning av programmet som sedan i april är pausat. I den svenska efterdebatten har det uttryckts oro för att fler granskade miljonärer ska tvinga redaktioner till tystnad.

De missbelåtna och aggressiva tillåts trots allt inte härja fritt. I USA har allt fler delstater tagit fram lagstiftning som kräver mer av den som drar en journalist inför rätta. Även Storbritannien har börjat

SVÄRIGHETERNA ÄR FLERA. Ny EU-lagstiftning kan inte krocka med en nationell: varken svenskar, finländare eller fransmän vill släppa ned en tryck- och pressfrihet som funnits i många hundra år. En kritik mot det nya EU-förslaget är att det blivit utspädd i förhandlingar med Polen och Ungern. De vill inte ha en svensk medieetik, och Sverige vill inte ha en ungersk.

Men viktigast är ändå att bibehålla rättssäkerheten. Alla som granskats har inte fel när de driver rättsprocesser. Problemet för många som känner sig otillbörligt utsatta av medier är att de inte har mycket att hämta i den svenska pressetiken: en rättelse på undanskymd plats i tidningen, eller på sin höjd kritik från Medieombuds-

Linda Karlström i Dokument inifrån: Vaccinkrigarna 2020.

FOTO: SVT

mannen. Visst kan det vara penibelt för en SVT-journalist att fällas av Granskningsnämnden, men det innebär inte mycket till upprättelse.

Trots denna svaghet är kritiken mot det svenska medieetiska systemet närmast obefintlig. Juristen Märten Schultz har argumenterat för att den utsatte ska få pengar av medier som misskött sig – även om han konstaterar att ”kränkningen är ett faktum som pengar inte kan sudda ut”.

Det var just denna bristande rättvisa som vaccinskeptikern Linda Karlström drev i tingsrätten. Hon kände sig utpekad och utnyttjad, filmad och wallraffad. Hon försökte få upprättelse hos Granskningsnämnden och Medieombudsmannen, men fick nej. Därefter finns ingen möjlighet att få skadestånd eller upprättelse.

MÅNGA BLEV förvånade när Stockholms tingsrätt gav Karlström rätt. Inte i fråga om inslaget var korrekt, om hon blev förtalad eller om svenska staten är ansvarig för alla sändningar i SVT. Tingsrätten ansåg däremot att det nuvarande medieetiska systemet inte ger tillräcklig upprättelse. ”Enligt tingsrätten innebär det

Hans-Gunnar Axberger avrådde från överklagan.

FOTO: MAGNUS HALLGREN/TT

existerande systemet med självreglering inte ett tillräckligt effektivt skydd för Linda Karlströms rätt till privatliv", stod det i domen.

Mediesverige förfasade sig över domen. "Oroväckande för fri och oberoende journalistik", sade Medieombudsmannen Caspar Opitz i Medierna i P1. Medan andra tyckte att svenska staten kom lindrigt undan. Hans-Gunnar Axberger, jurist och pressombudsman 1990–1992, tyckte inte staten skulle överklaga utan "ta skeden i vacker hand" och sedan se till att svensk lagstiftning kan ge upprättelse. Genom att göra det "i former vi själva råder över, i enlighet med svensk yttrandefrihetstradition" menade Axberger att det svenska medieetiska systemet kunde få en pånyttfödelse.

Det finns flera förklaringar till att klimatet hårdnat och attackerna ökat. Dels har medierna fortfarande stor makt över samhällets stora och små berättelser. Dels har på flera sätt mediernas påverkan ökat. En publicering når inte längre bara prenumeranterna, utan når fler när den delas i sociala medier. Dels ligger en publicering också kvar för evigheten, till skillnad från förr när en tv-sändning eller tidningsartikel var svår att hitta efter bara några dagar.

En annan förklaring är de sociala medierna, som har en egen moral och juridik: när privatpersoner publicerar sig på sociala medier är det inte medieetik som gäller utan den vanliga domstolen som dömer. Det har skapat en vana hos allt fler medborgare att anmäla för förtal. Vissa har satt det i system, som Förtalsombudsmannen som anmäler kritiska röster på vänsterkanten i parti och minut. Det är inte omöjligt att denna utveckling smittat av sig på hur journalistik kan tystas och bestraffas.

MEN I GRUNDEN är nog de allt fler juridiska striderna kring journalistik ett tecken på att ett självsanerande system inte ger tillräcklig upprättelse. De har gjort revanschlustan större och får journalisterna att känna sig utmanade, kritiserade och hotade. Men all kritik är inte orättfärdiga försök att tysta journalister. Den svåra frågan är om det går att lagstifta vad som är rättmätigt eller illvilligt? Där ger den kommande EU-lagstiftningen domstolen mer möjlighet att värdera *varför* journalisten, författaren eller publicisten dragits inför rätta.

Och om man inte vill svara journalistiken med "see you in court" går det ju alltid för hårdgranskade personer att svara med samma mynt, som Strindberg: "Akta dig din jävel, vi ses i nästa roman!" ✱

FÖRSVAR

Krig utan soldater?

De minskade födelsetalen kommer att leda till brist på soldater. Hur ska då krig utkämpas? frågar

Karlis Neretnieks.

I SÅNGEN "I natt jag drömde", med svensk text av Cornelis Vreeswijk, finns strofen "Det finns inga soldater mer, det finns inga gevär". Kanske inte en sanndröm, men ändå ganska nära en framtida verklighet. Inte beroende på att mänskligheten insett det vansinniga i att föra krig, utan för att det kommer att råda brist på soldater.

När man ser bilder från kriget i Ukraina slås man av hur få soldater det vanligen är på varje bild, och hur mycket äldre de ofta verkar vara, jämfört med liknande bilder från första eller andra världskriget. Det är ingen tillfällighet, det är ont om soldater, och färre kommer de att bli.

Befolkningsutvecklingen i de flesta länder är negativ. Det gäller inte bara rika länder i väst utan är ett globalt fenomen. Europa, Nordamerika, Kina, Sydamerika och Sydostasien: överallt underskrider födelsetalen de 2,1 barn per kvinna som krävs för att befolkningarna inte ska minska. Singapore och Sydkorea ligger idag på nivåer kring 1 barn per kvinna, Italien 1,4. I de flesta länder debatteras hur man med en krympande befolkning ska kunna upprätthålla olika samhällsfunktioner. AI och robotar anges ibland som en del av lösningen.

Vem ska då utkämpa framtida krig och med vilka medel?

Hur demografi påverkar möjligheterna att föra krig är ingen ny fråga. Kring sekelskiftet 1900 var den franska politiska och militära ledningen allvarligt oroad över Frankrikes långsamma befolkningstillväxt jämfört med Tysklands. Mellan 1871 och 1911 ökade Frankrikes befolkning från cirka 36 miljoner till drygt 39 miljoner, medan

Tysklands invånarantal steg från 41 miljoner till nästan 65 miljoner. Det är inte svårt att förstå de franska bekymren i en tid när mängden soldater var en nyckelfaktor i striden. För att i viss mån kompensera för den relativa bristen på soldater förlängdes värnplikten i Frankrike 1913 från två till tre år.

Samtidigt som vi redan ser delar av framtidens krig i Ukraina ser vi också bilder där det är uppenbart att människan inte försvunnit från slagfältet.

PROBLEMET IDAG är inte knutet till något enskilt land, i stort sett alla länder står inför samma utmaning: en generell brist på soldater i förhållande till de uppgifter som ska lösas. Länders ytor kommer inte att minska, de gränser som ska försvaras kommer inte att vara kortare. Viktiga objekt vilka måste skyddas kommer heller inte att bli färre. Vem ska göra det?

Förutom att den totala tillgången på människor minskar så kommer antagligen även den procentuella andelen av en befolkning som kan ges militära uppgifter också att bli mindre.

Den framtida bristen på arbetskraft kommer sannolikt att leda till en lägre redundans i såväl företag som andra samhällsfunktioner. Det i kombination med en ökad specialisering i många yrken gör att den gamla tumregeln att cirka 10 procent av en befolkning kan tas ut till krigstjänst antagligen inte längre kan gälla. Dessutom, om framtidens familjer i huvudsak är ettbarnsfamiljer, hur stor kommer viljan att vara att skicka ut det enda barnet i krig, hur behjärtansvärt ändamålet än kan vara?

Konsekvenserna av den demografiska utvecklingen för framtidens krigföring måste börja bemästras redan nu. Risker är

Drönare mot ryssarna.

FOTO: PAULA BRONSTEIN/GETTY IMAGES

annars stor för suboptimeringar där dyra vapensystem som anskaffas och tänkta kvalificerade funktioner inte kan bemanas. Huvuddelen av de vapensystem vilka kommer att införas de närmaste åren kommer att vara i bruk även om trettio år, när de redan nu tydliga demografiska förändringarna har slagit igenom fullt ut. De Leopard-stridsvagnar vi använder idag köptes i början av 1990-talet. Flottans ubåtar av Gotlandklass togs i bruk 1996 och lär vara i tjänst åtskilliga år till, liksom stridsvagnarna. Materiel som anskaffas idag kommer att användas minst lika länge.

KAN VI DÅ DRA några slutsatser redan nu? Att tro att man i framtiden kan rekrytera och behålla soldater utan att betala konkurrenskraftiga löner är en chimär. Värnplikt kommer antagligen att fortsatt vara en nödvändig bemanningsprincip, speciellt i länder med få innevånare. Antalet presumtiva yrkessoldater blir helt enkelt för litet. Det kommer heller inte att vara möjligt att skicka ut soldater i strid utan att ge dem bästa tänkbara förutsättningar att verka och överleva. God utrustning, utbildning och sjukvårdstjänst blir än viktigare. Förlusttoleransen kommer att vara låg, avsevärt lägre än vad vi räknade med under kalla kriget. Likaså blir det nödvändigt att acceptera en större åldersspridning hos soldaterna och att många kanske är kvinnor i fertil ålder. Kanske inte oproblemiskt i en tid när befolkningar minskar på grund av låga födelsetal. Framtida krigskyrkogårdar kommer inte, som tidigare, att till 90 procent bestå av gravar med stupade unga män i tjugooårsåldern.

Även med färre soldater talar inte mycket för att fortsättningen på Cornelis Vreeswijks dröm besannas "jag drömde det var fred på jord och alla krig var slut". Frågan är snarare, var krävs det oundgängligen människor på framtidens slagfält?

Länders ytor kommer inte att minska, de gränser som ska försvaras kommer inte att vara kortare. Viktiga objekt vilka måste skyddas kommer heller inte att bli färre. Vem ska göra det?

KRIGET KOMMER i allt större utsträckning att "robotiseras" där granater och robotar själva söker sina mål. Sensorer, inte mänskliga ögon, hittar vad som ska bekämpas. Vapensystem kan ges förmågan att själva avgöra om, hur och när ett mål ska bekämpas – om vi så önskar. Plattformar som flygplan, fartyg och stridsvagnar blir till stor del obemannade. Kriget kommer lika mycket att utkämpas med informationsteknologi och inom det elektroniska spektrumet som med konventionella vapen. För att hantera denna extremt komplexa stridsmiljö krävs personer med kompetenser som också är mycket eftersökta i det civila samhället. För militära organisationer är det därmed inte bara en fråga om att rekrytera personal överhuvudtaget, en lika stor utmaning kommer det att vara att hitta och locka rätt människor. Bristen på piloter och tekniker i det svenska flygvapnet och svårigheten att rekrytera besättningar till Royal Navys atomubåtar är inga tillfälliga fenomen.

Vilka länder har bättre förutsättningar än andra att hantera utvecklingen? Eller om frågan ställs på ett annat sätt: Kommer västvärldens försprång inom vapentechnologi att bestå? Kanske, kanske inte. Polen, Finland och Estland har valt sydkoreanska artillerisystem framför västerländska, inte bara därför att de är billigare. Hur kommer dagens ledande försvarsföretag att stå sig i konkurrensen med Samsung eller Huawei när det gäller morgondagens it-baserade vapentechnologi, där gränsen mellan civil och militär informationsteknologi dessutom till stor del håller på att suddas ut? Kan detta, i kombination med bristen på soldater, i vid bemärkelse, leda till att civila företag och deras medarbetare också får en direkt stridande roll?

SAMTIDIGT SOM VI redan ser delar av framtidens krig i Ukraina ser vi också bilder där det är uppenbart att människan inte försvunnit från slagfältet. Kan informationsteknologi i olika tillämpningar ersätta människan som en oundgänglig del av striden? Visserligen är datorer redan idag duktigare än människan på att spela det kinesiska strategi- och taktikspelet Go. Ett spel mer komplicerat än schack. Men gäller det även strategier och taktik i krig?

Det som antagligen främst skiljer krig från de flesta andra verksamheter är att det oväntade är regel. Fordon med viktiga för-

nödenheter kör vilse eller blir bekämpade, människor grips av panik, alla strävar efter att överraska motståndaren, och lyckas ofta. Plus ett oändligt antal andra faktorer som inte heller kan förutses genom logiska resonemang eller genom att analysera data från tidigare händelser.

Kommer vapensystem styrda av informationsteknologi att vara duktigare än människor att hantera det oförutsebara? Det som militärfilosofen Carl von Clausewitz kallade slagfältets friktioner. Eller kommer människan fortfarande att ha ett försteg när det gäller att skapa det för en motpart oväntade, eller ha en bättre förmåga att hantera det oförutsebara, och därmed inte kunna avvaras?

Slutligen, vad händer om de tekniska system som ska kompensera för bristen på soldater blir så effektiva att risken för långdragna utnötningskrig ökar? Blir då angrepp på civila mål och människors föreställningsvärld sättet att försöka bryta motståndarens vilja att kämpa vidare? ✨

Kaieteurfallet i centrala Guyana:
än så länge skyddat.

FOTO: LEE DALTON/ALAMY

GUYANA

Svart guld och gröna skogar

Upptäckten av väldiga oljefyndigheter har gett Guyana världens högsta tillväxt. Risken är att klimatnytta får stå tillbaka för ökat välstånd, skriver **Joakim Rådström**.

I GUYANAS HUVUDSTAD Georgetown ligger Naturresursministeriet direkt gränne med USA:s stora ambassadkomplex. Placeringen kan upplevas slumpmässig till en början, men desto mer medveten när man tar i beaktande Exxon Mobils stora koncession för oljeborrning utanför kusten.

Efter årtionden av provbörningar upptäcktes där olja i enorma kvantiteter 2015. Till dags dato har uppskattningsvis motsvarande 11 miljarder fat olja hittats i området.

Oljan har gett stora återverkningar på Guyanas ekonomi, som just nu åtnjuter världens absolut högsta tillväxt – 64 procents BNP-tillväxt 2022, och en förväntad tillväxt om 25 procent under 2023. Samti-

digt har priserna gått upp rejält för landets konsumenter.

– Det beror bland annat på inflödet inom oljeindustrin av arbetsimmigranter från Europa och USA, säger Nicholas Peters, kommunikationschef på Amerindian Peoples Association (APA) i Georgetown. Så även om vi just nu är det rikaste landet i Sydamerika känner vi oss inte rika.

Peters ord bekräftas av statistiken – Guyanas BNP per capita är visserligen en av Sydamerikas högsta i nominella siffror, men långt därifrån om man istället ser till köpkraft.

EPICENTRA FÖR Guyanas nya oljeboom utgörs av Exxon Mobils två 334 meter

långa produktions- och lagringsfartyg Liza Destiny och Liza Unity, som brukar ligga ett 20-tal mil utanför Guyanas havskust. Med en kapacitet att ta upp och förvara 220 000 oljefat vardera per dag kan de båda tankerskeppen snabbt börja dra nytta av det flytande svarta guldets utmaning i Sydamerika. Två ytterligare fartyg är beställda och på ingående.

Goda nyheter för ett så fattigt land som Guyana – eller inte? Grannlandet Venezuelas öde ekar dessvärre välbekant i detta sammanhang. Ett land som tack vare oljan nådde snabb och stor ekonomisk framgång, och som genom politisk korrup­tion och vanstyre lika snabbt sjönk ned till botten.

I guldgrävarstaden Port Kaituma i den

västra delen av Guyana är det idag främst fattiga venezolanska män som anländer som gästarbetare. Kvinnor tar sig över gränsen för att sälja sexuella tjänster; många små hotell i staden erbjuder rum per timme.

– I Guyana har korruptionsfrågan alltid funnits i förgrunden. Och korruption är nog ur ett nationellt perspektiv den största farhågan när det gäller den utveckling som nu sker, säger Nicholas Peters.

EN STOR DEL AV RISKEN, menar organisationen APA, handlar om att Guyana inte är juridiskt och administrativt förberett på det stora inflöde av utländska investeringar som följer på upptäckten av oljan. Rättsliga ramar saknas i många fall, liksom tillsyn och kontroll av oljesektorn. Och där

Detta kan dock ändras snabbt i takt med att pengar och internationellt intresse börjar skölja över Guyana. Nu hotas skogen både av timmerindustrin och gruvbolag – Guyana har stora guldfyndigheter, och hittills har merparten av avskogningen berott på just avverkning kring utvinningsplatser. Utanför Port Kaituma, till exempel, ser vi till exempel högvis med stockar av regnskogsträd upplagda för att sågas upp till virke och fraktas till hamnarna.

– Utmaningen är att ökningen i antalet gruv- och timmerkoncessioner och internationella investeringar kommer att innebära ett större tryck på ursprungsfolk, med hot och risker, säger Lauren George, koordinatör för styres- och rättighetsfrågor vid APA och själv urinvånare.

Till detta kommer den hårda och när-

Guyana är nämligen, efter grannlandet Surinam, världens mest skogstäckt nation sett till procent av landytan.

kontroll saknas kan i värsta fall kriminalitet och korruption ta vid.

Regleringsfrågan gäller för övrigt inte bara oljeindustrin. Även inom en annan viktig och snabbväxande sektor diskuteras behovet av kontroll och uppföljning: skogsbruk.

Guyana är nämligen, efter grannlandet Surinam, världens mest skogstäckt nation sett till procent av landytan. Cirka 87 procent av landet är täckt av skog, jämfört med 68 procent i det lummigt skogsklädda Sverige. När man åker propellerplan över inlandet går det ofta timmar utan att man siktar något annat än träd.

TILL SKILLNAD FRÅN BRASILIEN har emellertid inte skogsindustrin i det historiskt fattiga Guyana hittills utvecklats i någon större utsträckning, och skogen har därför mestadels lämnats kvar. Dessutom är många grupper av ursprungsfolk utspridda runt landet, och har i många fall sedvanerättsligt företräde till skogsområdena.

Efter guldgrävningen: skövlad regnskog.

FOTO: ALAMY

mast ödesmättade avvägningen mellan välbstånd och klimat. Guyana är idag ett av världens endast åtta nettoklimatpositiva länder, en direkt följd av den kolsänka som utgörs av landets stora skogstätcke.

För att både ha kakan och äta den har ett antal internationella mekanismer för hållbart skogsbruk införts. Ett exempel är EU:s *Forest Law Enforcement, Governance and Trade*, eller FLEGT, som reglerar import till EU av trä- och pappersprodukter från länder som är anslutna till samarbetet och som har stora bestånd av tropisk regnskog.

I DAGSLÄGET OMFATTAS endast Indonesien av reglerna när man importerar trä- eller pappersprodukter till Sverige, men systemet utvecklas löpande. Sedan december ifjol har exempelvis Guyana tecknat ett så kallat frivilligt partnerskapsavtal (VPA) med EU. På sikt förväntas det krävas FLEGT-licenser från samtliga länder som EU har tecknat frivilliga partnerskapsavtal med.

– Som tur var gjorde Guyana redan de saker som krävdes i VPA:n sedan tidigare. Vi har alltid praktiserat hållbart skogsbevarande och skogsbruk, säger Kenny David, chef för EU FLEGT-sekretariatet i Guyana vid Guyanas skogsbrukskommission, Guyana Forestry Commission.

Det som återstod för att uppfylla avtalet handlade snarast om att formalisera och sätta på pränt de redan etablerade skogsförvaltningsrutinerna, menar David.

– Det frivilliga partnerskapsavtalet handlar inte om att vi ska exportera mer eller mindre, utan om marknadstillträde

På uppdrag av Exxon: oljeborrning utanför Guyanas kust. FOTO: CHRISTOPHER GREGORY/TT

och att etablera ett system för att försäkra oss om att vi följer lagarna på den marknaden.

Så det här avtalet, och andra, kommer inte att äventyra Guyanas ställning som klimatnettopositivt land?

– Absolut inte. Det som vi alltid har gjort och upprätthållit är att vi avverkar hållbart, och alla system har övervakats oberoende i årtal. Inte för att vi ska blåsa fanfar för oss själva, men vi har alltid fått bra betyg. Om det inte är hållbart vill vi inte ha det, sammanfattar Kenny David.

OAVSETT VILKET SYSTEM som sätts i verket i framtiden måste det med andra ord byggas på den tidigare inrättade ordningen med hållbar skogsavverkning.

Lauren George på APA är dock tveksam till om Guyanas modell verkligen kommer att stå pall i den ekonomiska förändringens vindar. Alltför starka krafter mot det rådande systemet finns dessvärre, anser hon.

– Infrastruktur som tunga vägar och motorvägar inåt inlandet har till exempel ännu inte byggts ut. Men när den väl finns på plats, och tung utrustning kan fraktas över hela Guyana, då kommer det inte att stanna där, säger Lauren George.

En viktig anledning till att det riskerar att bli så är att gruvidustrin ökar i det snabbväxande Guyana. Och gruvidustrin har alltid övertrumpat regeringsbesluten i Guyana, menar Lauren George.

– Deras argument är att det för med sig mycket pengar till landet. Så även om Guyana har marknadsfört sig som affischland för låg avskogning och hög andel tropiska skogar kommer landinfrastrukturen att byggas ut enormt i takt med de utländska investeringarna i olja och gas.

Det kommer i sin tur att medföra ett starkt tryck på mark och miljö, samt allvarliga utmaningar mot ursprungsbefolkningens territoriella rättigheter, lägger hon till. Oavsett, vill säga, om Guyanas myndigheter ännu anser att de lyckas hålla balansen mellan välbstånd och klimat någorlunda intakt. ✨

Judisk renässans

Den polsk-judiska historien och judisk kultur har börjat återupptäckas i Polen. Det finns en sorg över den judiska frånvaron, skriver **Ulrika Carlsson**.

ALLA ISRAELER VET vad en "polsk mamma" är: en bitter, ständigt suckande marty. "Sluta va en sån jäkla *polania*", säger man till flickvännen när hon gnäller och tjatar. I länder som USA där det finns en stor judisk befolkning är begreppet "judisk mamma" likaledes välkänt. Det betecknar en neurotisk hönsamma som ger barnen dåligt samvete över allt hon självmant gör för dem.

Polen hör inte till dessa länder. Av 38 miljoner invånare är det bara några tusental som betecknar sig som judar, och landet är ett av de mest homogena i världen, med 95 procent etniska polacker och 92 procent katoliker. Det är svårt när man spatserar i Warszawa att greppa det faktum att staden före kriget befolkades till en tredjedel av judar. Landet som helhet hade världens största judiska befolkning: 3,5 miljoner. Detta tack vare århundradens av religiös tolerans. Judar som fördrivs under korstågen kunde få fristad här.

Den judiska borgarklassen hade en avgörande roll i polsk ekonomi och samhällsliv, och perioden från 1500- till slutet av 1700-talet var en judendomens guldålder. Strömningar som chassidismen och mysticismen utvecklades här och fick stor spridning i andra länder. Det var först mot slutet av 1800-talet, när nationalismen växtes runt om i Europa, som den polska toleransen började förtvina.

AV DE POLSKA judarna mördades 90 procent i Förintelsen; en del av dem som överlevt utsattes för pogromer när de återvände hem. Synagogor gjordes om till simbasängar och dylikt; det judiska gettot i Warszawa jämnades med marken och ett nytt, fint bostadsområde byggdes. Den statsleda fördrivningen 1968 utarmade befolkningen än mer.

Men antalet polacker som har minst en judisk mor- eller farförälder uppskattas ligga kring 100 000. De flesta känner inte till dessa blodsbånd. Förfäderna överlevde genom att anta falska identiteter och dolde sitt ursprung också för barnen. Genom blandäktenskap vattnades det religiösa och kulturella arvet ur än mer. Zofia

Judisk festival i Kraków.

FOTO: GRZEGORZ KOZAKIEWICZ/ALAMY

Gomułka, hustru till en av efterkrigstidens viktigaste politiska ledare och själv född judinna, uppmuntrade judar att byta namn för att undvika diskriminering. (För det mesta hade dock staten själv en fientlig inställning till judar under kommunismen.)

I en familj jag känner bytte vart och ett av sex syskon till olika efternamn. De övergav också de förnamn deras mördade föräldrar valt åt dem, så att Sara, som skulle sticka ut i Polen, blev Irena – en fotnot i antisemitismens historia, och ändå oändligt sorglig. (Detta förhindrade dock inte staten, med just Władysław Gomułka i spetsen, att senare identifiera dem som judar i 1968 års antisemitiska kampanj, där folk sparkades från jobb och studieplatser med målet att driva ut dem ur landet.)

ALLT DETTA FÖRSVÄRAR för dem som släktforskar för att se om de har judiskt påbrå – och det är det många som gör på senare år. Samtidigt har den polsk-judiska historien

Den judiska borgarklassen hade en avgörande roll i polsk ekonomi och samhällsliv, och perioden från 1500- till slutet av 1700-talet var en judendomens guldålder.

och judisk kultur börjat återupptäckas av en bredare allmänhet. En viktig milstolpe var när det hyllade museet Polin, om judarnas tusenåriga historia i Polen, öppnades i Warszawa 2013. Runt om i landet hålls numera fyrtio festivaler om judisk kultur per år, varav den viktigaste (och största

av sitt slag i världen) äger rum i Kraków. Den innehåller ett vitt spektrum av evenemang, från underhållning till akademiska seminarier.

Men de flesta festivaler är lättsamma nybörjarkurser i ett mischmasch av judisk och israelisk kultur: klezmer och hummus om vartannat. Det hela påminner om arkeologiska utgrävningar av antika, totalt främmande kulturer. Man får för första gången höra att judisk lag förbjuder samtidigt inmundigande av kött och mejeriprodukter.

DET ÄR ANMÄRKNINGSVÄRT att dessa festivaler till största del genomförs och besöks av icke-judar. I sin genomgång av judisk pånyttfödelse i Polen, *Resurrecting the Jew. Nationalism, Philosemitism and Poland's Jewish Revival*, klassar sociologen Geneviève Zubrzycki en del av dessa företeelser som krass och ytlig kulturell appropriering, till exempel när barn skrudas i svarta kostymer, kippor och tinninglockar,

Till de seriösa, djupgående åtagandena hör organisationen Jewish Renewal, lett av rabbinen Haim Dov Beliak (även han importerad från USA – detta är symptomatiskt). Dess uttalade mål är ambitiöst: "Etablerandet av den moderna staten Israel var nittonhundratalets största judiska bedrift. Återuppväckandet av judisk vitalitet i Polen borde bli tvåtusentalets största." Hit kan den söka sig som fått klarhet i sitt judiska påbrå och vill sätta sig in i den religion och kultur de vet lika lite om som andra polacker. Men alla är välkomna på deras sabbatsaftnar och seminarier om polskjudiska intellektuella genom historien. Det räcker att man är nyfiken – eller, som det står på deras hemsida, "har en judisk själ".

DET GLADDE MIG att se detta utsjadsade metafysiska begrepp användas. Jag frågade Beliak vad han tyckte kännetecknade denna själ, med en tydlig bild av vad jag ville han skulle svara: ett särskilt förhållnings-

Gemytet döljer fasorna. FOTO: DAVID RICE/ALAMY

Den har under de senaste tjugo åren blivit något av ett judiskt Disneyland. Hit kommer turister för att äta hackad lever på kvällen efter att ha besökt Auschwitz på dagen.

som på maskerad. Men när hon tar upp det med Polens översterabbin, amerikanen Michael Shudrich, är han mer överseende. Detta är ett naturligt steg i ledet av att folk lär sig, säger han. Och det är bättre att folk är nyfikna än ointresserade.

Mer problematiskt är det som försiggår året om i Krakóws forna judiska stadsdel, Kazimierz. Den har under de senaste tjugo åren blivit något av ett judiskt Disneyland. Hit kommer turister för att äta hackad lever på kvällen efter att ha besökt Auschwitz på dagen. Inredningen är ofta gammaldags, med sjuarmede ljusstakar som prydnad och ord på väggarna skrivna med de där fascinerande oläsliga bokstäverna. Souvenirbutiker pryds av skyltar gjorda på förlagor från 1930-talet. "Benjamin Holcer, snickare", står det på en.

DEN GEMYTLIGA atmosfären gör lätt att man inte reflekterar över att Benjamin Holcer sannolikt arresterades på dessa gator för att sedan kvävas ihjäl av gas. Kanske var hans hår eller resväska eller till och med fotografi bland dem man såg på Auschwitzmuseet i morse. Än mindre kommer man nog på tanken att Holcers barn kanske överlevde och fortfarande är i livet – att dessa nu så lukrativa fastigheters rättmätiga ägare kan vara någon av de tusentals Förintelseöverlevare som lever under fattigdomsgränsen i Israel.

sätt till det absurda, som uttrycker sig både i en viss sorts humor, en känsla för tragedi, och en stram filosofisk läggning.

Men hans svar var mer konkret – positivistiskt. Att ha en judisk själ är att bry sig om den judiska kanonen, samt att ägna sig åt *tikun olam*, alltså att förbättra världen. Varken det ena eller det andra är vad jag kan se manifestationer av en distinkt slags själ; inte heller är de exklusivt judiska. Jag pressade Beliak om det där med humorn. Seinfeld, frågade jag – tillhör Seinfeld den judiska kanonen? "Jag är villig att diskutera huruvida Seinfeld är en del av vår kanon", svarade han.

FÖRUTOM ALLT PERSONLIGT lidande innebar Förintelsen en tragedi på ett annat plan: den berövade Europa den judiska kulturen. En sorg över den judiska frånvaron har tydligen fått viss spridning i Polen. Zubrzycki berättar om ett performance-konstverk av Rafał Betlejewski, som sprejade orden "Jag saknar dig, jude" under en bro i Warszawa. Upptåget fick stor respons på nätet. Folk skrev om hur tråkigt och själlöst Polen är nu när det inte finns några judar där.

Jag har själv haft känslan att Polen 2023 är ett helt annat land än det min morfar växte upp i, och att detta har att göra just med frånvaron av judar. Jag känner mig långt mer hemma i Israel än i Polen. Ändå blev jag tacksam för Beliaks sakliga svar om

den judiska själen när jag läste det urval av romantisk filosemitism Zubrzycki citerar.

De är för det mesta skrivna av folk som inte känner några judar utan har en stereotyp för ögonen. (Att förkunna filosemitism verkar också vara ett sätt att signalera upplöst kosmopolitism och motstånd mot den fascistoida regeringen.) I kortfilmen *Mar-drömmar* gör den israeliska konstnären Yael Bartana narr av denna nostalgi. Där håller en polack tal inför en tom stadion och vädjar till 3,4 miljoner judar att återvända till Polen för att frälsa dess befolkning.

MEN I EN INTERVJU berättar Bartana att det inte bara handlar om satir. Hon skulle gärna se att fler israeler besökte Polen, och då inte på klassresor till Auschwitz utan för att utforska det land som efter Israel varit judarnas viktigaste hemland. Många skulle aldrig göra detta: äldre generationer på grund av Förintelsen; yngre, av brist på intresse. Polen associeras nästan uteslutande med Förintelsen och sura fruntimmer. När man reser till Europa föredrar man det coola Berlin.

Polania-tropen är inte identisk med den "judiska mamman", men de har samma kärna. "Polania" avser främst en judisk polska. I det tysta vittnar denna smula israelisk folklor om en större historisk växelverkan mellan polsk och judisk mentalitet, en som de flesta yngre israeler är omedvetna om. De har bara fått lära sig att judarna i diasporan var marginaliserade och förföljda. När jag bodde i Israel fick jag ständigt förklara hur det kom sig att jag kände ett släktskap med människorna där (och de med mig) trots att jag inte är judinna. "Titta på kartan", sa jag. "Min morfar växte upp femtio kilometer från din." ✨

Tyska morgonmöten

I hörnet av Rudi-Dutschke-Strasse och Axel Springer-Strasse tornar Springer-skyskrapan upp sig över Berlin. Dess fasad i gulfärgad sten och glas är ett välbekant landmärke. Under kalla kriget låg byggnaden precis vid muren och blev en symbol för friheten i väst. I samma anda står idag en replika av den i Hongkong numera rivna skulpturen "Pillar of Shame", till minne av massakern på Himmlerska fridens torg, framför skyskrapan.

"Rudi-Dutschke-Strasse", förresten? Javisst, vänstertidningen *taz* lyckades 2008 tack vare en kampanj ändra gatunamnet så det numera hyllar en av Västtysklands mest kända vänsterradikaler. Ett finger åt Axel Springer-koncernen som än idag är ett illrött skynke för vänstern. En tradition som koncernens flaggskeppstidning *Welt* förvaltar med den äran.

Om man går in i Springerskrapans foajé riskerar man tyvärr att bli besviken. *Welts* redaktion ligger nämligen tvärs över gatan, inrymd i ett helt nytt glas- och betongkomplex. Det blev jag varse min första dag på tidningen. Tack vare ett stipendium från en journalistfond hade jag möjlighet att under senhösten och sommaren få arbeta två månader på tidningens utrikesdesk. Några reflektioner: tysk arbetskultur präglas av möten. För utrikesdesken var det först morgonmöte

vid halv tio. Vilka ämnen skulle publiceras under dagen? Och med vilken vinkel? När? Spännande.

Ännu mer spännande var det stora redaktionsmötet vid 10. Under ledning av chefredaktör eller vice chefredaktör gick

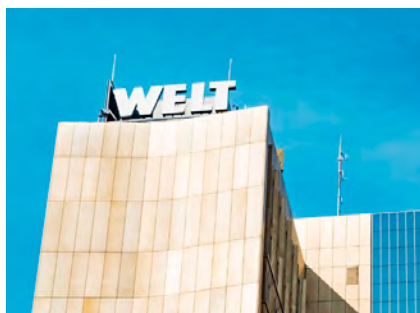

FOTO: IAIN MASTERTON/ALAMY

gårdagens tidning igenom. Vilka artiklar tyckte redaktionen var bra? Vilka var inte bra? Hur stod sig tidningen mot konkurrensen? Kritik lindades sällan in. Ibland, inte ofta, hände det att någon stackars redaktör fick bära hundhuvud för en artikel som förmodligen skulle ha passat bättre i någon av vänsterkonkurrenterna. Till en början ovan undrar jag om tyskarnas rakhets ända inte är att föredra framför svensk konflikträds-

la. Sak och person är för tyskarna två helt olika saker.

Ett annat fenomen, ej unikt för *Welt*, var när särskilda gäster bjöds in för att kommentera tidningens innehåll och utformning (tyska: *Blattkritik*). Nästan varje sida bedömdes. Ibland var det högdjur från politiken. Ibland från näringslivet. Ibland vanliga läsare. Ofta hände det att besökande skolklasser, under andäktig tystnad, deltog i morgonmötena. Som, till min förvåning, fortgick mer eller mindre oensurerade.

Att *Welt* inte bara slogs mot sina konkurrenter utan också, som alla andra tidningar, mot en hiskeligt snabb strukturomvandling blev uppenbart. Varje artikel utvärderades med utgångspunkt i antal läsare, spridning och, viktigast, antalet nya prenumeranter. Trycket stenhårt. Och sporrande.

Hierarkin på redaktionen var tydlig, men inte uttalad. Samtidigt kunde arbetskulturen vara påfallande avslappnad. Högst upp i huset fanns flera takbarer med utsikt över hela staden. Här lämnades titlarna för stunden åt sidan, och kolleger och överordnade skälade med varandra. "Prost!"

Erik Thyselius

DUMSKALLARNAS SAMMANSVÄRJNING

En av mina favoritkrönikörer, *Financial Times* Janan Ganesh, frågar varför George Orwell fortfarande har ett sådant inflytande. Han var faktiskt inte den förste att skriva insiktsfullt om totalitära system – Ganesh nämner Arthur Koestler – och var heller inte profetisk. Individens totala underkastelse inför Storebror i 1984 har ännu inte inträffat.

Skälet till varför vi läser Orwell är *hur* han formulerar sig och *det sätt* på vilket han hade rätt. Han skrev klart som ett rinnande källvatten och besatte ett sunt förnuft som såg igenom varje form av dubbelmoral, dumhet och lögn. Orwells stora insikt var att manipuleringen av språket deformationer sanningen.

Men varför tror man på allt från Refaat El-Sayed till Mao Zedong? För att inte tala

om de som låter sig bedåras av finansskillar och entreprenörer som ideligen uppfinnar hjulet. Vilka faller för bondfångare och populist?

Allt som oftast de som borde förstå bättre: högtintelligenta och välutbildade. De är med Ganeshs träffande beteckning *clever fools*, smarta dumskallar, och återfinns längs hela det ideologiska spektrumet men är särskilt framträdande inom vissa delar av akademien och näringslivet. Prestigefyllda positioner i företag och på elituniversitet i kombination med en förbluffande avsaknad av sunt förnuft ger upphov till de mest spektakulära och osannolika felbedömningar.

Sunt förnuft tillägnas genom närkontakt med verkligheten, det vill säga den bångstyriga och irrationella tillvaro som omöjligen

kan dompteras av abstraktioner och idéer utan alltid måste vara ett givande och tagande människor emellan. Oförmågan, eller oviljan, att inse detta bökiga faktum är vad som får vänstern att trots en överväldigande bevisbörda om dess misslyckande hålla fast vid socialismen. Och vad som i sin tur driver nyliberaler att inte ge upp sin trosvissitet om den minimala statens välsignelse.

Just de smarta dumskallarnas ökade inflytande är, skriver Janan Ganesh, förklaringen till att George Orwell fortfarande är betydelsefull. Vi behöver någon som sticker håll på pratbubblorna och ersätter dem med den enkla och raka sanningen.

Mats Wiklund

Självscanningens ögonblick

Fredrik Johansson
är senior director
på Hallvarsson &
Halvarsson.

Tillfället sägs göra tjuven. Om något bara ligger där, värdet är tillräckligt stort och upptäcktsrisken liten, så kan klådan bli för stor. I alla fall om man ska tro svenska opinionsjournalister. Såväl *Aftonbladets* ledarsida som *Svenska Dagbladets* kulturavdelning har i sommar publicerat artiklar om att det i var och en av oss bor en snattare, som vill lägga rabarber på rabarberna.

En programledare – *Nom de guerre*: Arge snickaren – dömdes i augusti för att inte ha betalt för några sällsynt dyrbara bitar nötkött. Det hela inträffade i den process som kallas för "självscanning" och som går ut på att man ska vara sin egen snabbköpskassörska, men som också tydligen kan tolkas mer allegoriskt som en introspektiv moralisk självvrannsakan.

Trots programledarens bedyrande om god moral och trots att han själv menade det hela var ett misstag, så lät tingsrätten rätt gå före nåd. Man får väl anta att både lagfarna och lekmän vid det här laget fått sin beskärda del av historier om självscanningens oöverstigliga komplexitet. Vår tids variant av den oförhappande oxfilén i rockfickan.

EFTER RUBRIKEN "Arga snickaren gjorde det alla fantiserar om", fick *Aftonbladets* ledarsida upp sin sedvanliga ånga och slog deprimerande fast att "drömmen om en entrecôte har blivit ouppnåelig".

I en "Kommentar" i *Svenska Dagbladets* kulturavdelning gavs följande insikter i självscanningens moraliska universum: "Vissa dagar kanske den risken känns som en sport, ett välkommet adrenalinpåslag, andra dagar är den otänkbar. Andra dagar tänker vi att vi ju faktiskt gör en del av personalens arbete i och med att vi blipper. Det måste väl vara värt något?"

Det säger möjligen något om kommentatorns ambitioner att sprida eventuell moralisk skörhet över fler händer, att ordet "vi" förekommer nittion gånger i den korta artikeln. Det visar sig att "vi" gör både det ena och det andra.

Den utan skuld ska ju kasta första stenen, men jag är inte övertygad om att "vi" eller "alla" resonerar så här. En vanligare känsla inför självscanningen är nog en lätt panik inför att göra fel. Om Arga snickaren faktiskt inte är Arga snattaren, är hans situation onekligen en mardröm. Många "vi" undviker nog självscanning av det skälet.

Det ska även noteras att *Aftonbladets* ledar-

skribent tar avstånd från stöld. Han ser sig föranledad att göra följande förtydligande:

"Jag vill klarlägga att jag inte är på Arga snickarens sida. Jag fördömer kraftfullt alla sorters tjuveri – inte minst köttsskurkar. Det är ju även dåligt för klimatet."

DET HADE ONEKLIGEN varit intressant att få "klarlagt" hur ledarsidans bila fallit över Arga snickaren, om han råkat få med sig tre sojabiffar.

Till grupperna "alla" och "vi" lägger *Aftonbladet* slutligen "folk". Som naturligtvis också utgör potentiella snattare. Också av mindre ädla köttbitar.

"Om det fortsätter är det inte bara ryggbiff folk kommer att vilja stoppa i fickorna. Snart är även den där falukorven värd en förmögenhet."

Det är behäftat med risk att relatera matpriser till inkomster, men om man utgår från medel-lönen för en svensk arbetare så tar det tjugio minuter – högst en halvtimme – att netto skrapa ihop det som krävs för att köpa en falukorv. Allting är förvisso mer relativt än någonsin, men det får ändå sägas vara tämligen lågt ställda krav på en förmögenhet.

SNATTERIER ÄR INTE bara en mediefråga. Behovet av adrenalinpåslag, eller helt enkelt förstär-

ning av hushållsskassan, förekommer även på andra håll.

Partiledaren för det norska socialistpartiet tvingades å sin sida avgå efter att han lade vartarna på ett par solglasögon för 1 200 norska kronor på Gardemoens flygplats. Man får anta att lyxkonsumtion i samband med flygresande inte faller inom kategorin hållbart snattande. "Vi" har inget overseende med sådant.

I Stockholm har en ledande vänsterpartist dömts för att på första maj 2017 ha plockat på sig kalsonger och annat för tretusen kronor. Varför första maj?

"Ja... bra fråga. Jag tror att jag (var) nere i någon depressiv fas på den tiden."

När Lenin den 13 april 1917 – på väg till Petrograd – köpte sin berömda kostym på Pub i Stockholm ska den ha kostat hundra kronor. Den betalades kontant. Det var dock ingen särskilt bra indikation på hans återhållsamhet. Han skulle som bekant ställa till stort elände på de flesta områden, inklusive den enskilda äganderättens helgd.

Någon moralisk självscanning var det inte tal om. ✨

Av Johan
Tralau

Tvärtoomleken

Kräftätande är mer än ett sätt att äta och umgås. Det är en onormal måltid som upprätthåller de normala reglerna.

Det finns en underlig ritual i Sverige, Finland och delar av Norge. En gång om året, i slutet av sommaren, begår vi en måltid då vi gör nästan allt som vi annars inte får göra när vi äter. Alla normer, alla vanliga regler om bordsskick verkar vara upphävda. Varför?

Kräftskivan är en gåta. Och den har en lösning, som vi kommer att se.

De flesta svenskar börjar med att lyfta kräftan, vända den upp och ned och sedan suga på undersidan. Ett kraftigt sörpelljud uppstår. Man får i sig mycket av spadet, som är salt och har en speciell smak av krondill, en lite bitter ton. Många bryter därefter loss huvudet på djuret, precis framför stjärten, och suger sedan på brottytan vid huvudet. Där finns också mycket vätska. Samma resultat. Smaken, men också ljudet. Det formligen smattrar av sörplande munnar runt bordet.

Man sörplar inte, säger mamma. Eller rättare sagt, det säger hon alltid annars, utom vid kräftskivan. Det ska inte låta när man äter. Själva ätandet ska vara nästan ljudlöst, och det enda som ska höras är samtalet. Så är det med gott bordsskick. Det hör bara till. Det låter inte när man äter. Särskilt inte sörpplingsljud.

Utom vid kräftskivor.

Kräftor är besvärligare att äta än andra skaldjur när de avnjuts på detta sätt, kalla och liggande i spad. Vi vill få i oss av spadet, och djuren får inte vara för torra. Det droppar av dem. För att undvika att det kommer spad utanför tallriken och på kläderna lutar man sig fram och ned mot maten. Man kröker alltså på ryggen och nacken för att kunna äta utan att det stänker eller droppar för mycket. Så äter man kräftor.

Man böjer sig inte ned mot maten, säger Platon. Eller rättare sagt, han säger att de enda som sänker ned huvudet mot det som de äter är antingen djur eller osofistikerade människor. Personer som äter så är "som boskap", säger filosofen i det stora verket *Staten*. Djurs huvuden "dras ned mot jorden", säger han på ett annat ställe, i dialogen *Timaos* – den som inte förstår intellektets och visdomens värde suges ned mot marken eller bordet istället för att lyfta sig upp mot de högre sfärerna. En civiliserad människa böjer sig därför helt enkelt inte ned mot maten.

Utom vid kräftskivor.

Kräftan är ett lite knepigt djur. Den lever ofta i sumpiga vatten och förtär de olika saker som befinner sig på botten. Den som äter kräftor vill inte fundera så mycket på vilka kadaver den har ätit i sin tur, eller i vilket tillstånd dessa befann sig i.

Man äter inte vattenvarelser utan fjäll eller fenor, säger *Femte Mosebok* 14.9–10. *Gamla testamentet* klargör mycket tydligt att kräftor inte är rena och därför heller inte tillåten föda.

Oavsett om man är jude eller inte vill man ogärna äta de djur vilkas matvanor man inte står ut att tänka på.

Utom... ja, just det.

De normer som mamma, Platon och Femte Mosebok uttrycker borde innebära att man inte ens kommer på idén att ordna kräftskiva. Och det finns så mycket annat underligt. När man äter kräftor sjunger man fåniga snapsvisor med överdrivet vibrato. Man får knyta servetten kring halsen, som ett barn med haklapp. Man får eller förväntas sätta på sig löjlga festhattar, ofta speciella kräfhattar gjorda särskilt för sådana tillfällen. Sådant som man aldrig annars gör får man göra på kräftskivan. Det skapar oväntade blandningar. Leif Zern har i *Kaddish på motorcykel* kostligt skildrat sin judiska familjs kräftskivor på lantstället söder om Södermalm under hans uppväxttid – självklart

>>

”

De normer som mamma, Platon och Femte Mose-bok uttrycker borde innebära att man inte ens kommer på idén att ordna kräft-skiva.

Uppslupna och avvikande.

FOTO: SAMUEL LINDSKOG/ÖREBRO LÄNS MUSEUM

inte kosher, och lika självklart en del av familjens sommar.

Kräftskivan är inte ursvensk. Den är otvetydigt svensk, men den är inte gammal. I början var man i Sverige skeptisk till de små leddjuren, släkt med spindlarna. Det brukar påpekas att det bara var i de högre stånden man åt kräftor, och att bönderna avvisade dem. Gustav Vasas söner insåg sedan värdet av djuren, man inplanterade dem mer systematiskt i olika vattendrag, och på den vägen är det. Kräftätande var hursomhelst fram till 1800-talet en socialt begränsad företeelse, och ännu idag kan man någon gång höra personer som är stolta över sin arbetarklassbakgrund markera avstånd mot kräftskivan (detta kan kombineras med stark sympati för fermenterad sill).

Ordet ”kräftskiva” ska för första gången finnas bevarat från 1930-talet. På ett fotografi från 1934 ser vi ett antal unga personer samlade för att äta kräftor. Så mycket är avvikande på bilden. I taket ser vi en typisk lampa i papper, en sorts mångubbe med drag av kräfta. De flesta av deltagarna ser uppslupna ut. Några av dem bär skolpojksartade kepsar, alldeles för små för någon vuxens huvud. Andra, även mannen längst bak i bild, har små prickiga damhattar på huvudet, också dessa uppenbart för små.

Två av herrarna har iklätt sig turkisk fez, för säkerhets skull med en mänskära på.

Man kan alltså vara lite dam även om man är man, och man kan vara lite muslim för kvällen. För det är kräftskiva. Avvikande, och ändå alldeles normalt i sammanhanget.

Allt är annorlunda, och mycket är tillåtet. Men saker och ting kan inte vara hur som helst. Kräftskivan ska inte vara för sofistikerad. I Erik Floderus underhållande skrift *En bok om kräftor* från

1941 lär vi oss att ”vin är en styggelse för varje verklig kräftätare” – man dricker enklare saker, som öl och brännvin, eller möjligen vatten. Kräftskivan får alltså inte vara för fin.

Så allt är annorlunda, och mycket som är udda är nu tillåtet. Varför? Svaret är kanske att det rör sig om en ritual med en alldeles särskild funktion i samhället. Jag tror att man kan förstå kräftskivan som det som i forskningen ibland kallas en ”omkastningsritual”.

Sådana tillfällen handlar just om att saker vänds upp och ned under en tid. I Grekland och Rom fanns exempelvis festivaler till guden Kronos ära, den romerske Saturnus. De kallades Kronia respektive Saturnalierna. Dessa ägde i Athen rum i samband med skördetiden. Och då skedde anmärkningsvärda saker. Normalt sett åt ett familjeöverhuvud inte tillsammans med skördearbetarna, oavsett om dessa var slavar eller personer som fick lön för att arbeta under denna period. Men en romersk författare säger att man i de flesta grekiska städer under Kronia hade en norm om att herrarna i huset inte

Platon: noga med vett och etikett vid matbordet.

FOTO: OLIVIER MEERSON/ALAMY

bara hade gemensamma måltider med slavar, utan att de till och med serverade dem.

Det kan låta konstigt när man tänker på hur rättslösa slavar var i dessa samhällen. Helt plötsligt betjänar herrarna sina egna tjänare, ja, sina egna slavar. Den mest vildsinta formen av denna sorts ritual, som inte nödvändigtvis var kopplad till Kronos, hör vi talas om i samband med en sådan helg i Kydonia (som idag heter Chania, en stad på Kretas norra sida). Där måste de fria medborgarna befinna sig utanför stadsmurarna när festivalen pågick och slavar fick bestämma allt i staden under den tiden, och de påstods dessutom ha tillåtelse att piska de obetänksamma icke-slavar som inte hade haft vett nog att lämna staden.

V arför? Hur var något sådant möjligt? En forskare, Gerhard Baudy, har hävdade att detta var ett sätt att hantera den aggression som uppstod hos slavar och underlydande. Under skördetiden blev de underordnade medvetna om hur beroende herrarna var av att de utförde sitt arbete snabbt. Så när skörden var över fick husets herre kompensera det vardag-

Saturnal av Antoine-François Callet (1783).

FOTO: ALAMY

liga förtrycket genom att spela tjänare och bjuda på en festmåltid. Det gjorde det lättare för slavar och skördearbetare att efteråt acceptera den vanliga ordningen igen – ett kort ögonblick under året var man befriad från de normala reglerna, och det var som en sorts säkerhetsventil.

Kan detta ha med bordsskick att göra? Och kräftskivor? Det finns säkert personer som lite stingsligt tänker sig att bordsskick är en form av förtryck. Men en ritual som bygger på en omkastning av normer kan vara förlösande och befriande på olika sätt. Under saturnalierna i Rom var skolorna stängda, liksom domstolarna, och man ägnade sig inte åt fysisk träning, och man drack mer vin än som var riktigt bra för en. De som var medborgare var annars klädda i toga för att markera sin värdighet, men under festivalen till Saturnus tog de av den. De satte också på sig en speciell mössa av filt, *pileus*, som var ett kännetecken för frigjorda slavar. De bytte alltså

roll under saturnalierna, flyttade sig längre ned i hierarkin. Enligt ett vittnesbörd ska slavar i hushållet under denna festival till och med ha fått uppträda som domare, som om de uppbär offentliga ämbeten i staten, fast förflyttat till hemmet.

En del av detta handlar säkert om att hantera slavar och daglönares upprördhet, som ju var helt berättigad. De fick en sorts känslomässig kompensation och avlastning under ett kort ögonblick i förtrycket. Men en antikhistoriker, Henk Versnel, skriver också att ”den bestående ordningen bekräftas av att den uppochnervända världen är så absurd”. Omkastningsritualen är befriande; samtidigt visar den en omöjlig värld. Och om en sådan ritual fungerar på det sättet så behöver den ju inte nödvändigtvis handla om samhällets förtryck, utan det kan röra sig om andra saker.

K anske tyckte också de romerska medborgarna att det var roligt att ta av sig togan, att klä ned sig som frigjorda slavar, att byta roll i samhället. De underordnade bör också ha uppskattat det. Så under en kort period gjorde man precis tvärtom jämfört med de vanliga normerna. Världen var upp och ned, omkastad.

Och denna omvända värld uppfattas som omöjlig. Allt kan inte vara som under saturnalierna, eller karnevalen, eller nyår, eller kräftskivan. Omkastningsritualen gör det lättare att betrakta det normala som något värdefullt eller naturligt. Det är befriande att kunna leva enligt helt andra normer under en kort tid, men det gör också att man kan återgå till vardagen efteråt.

Ritualen då man avviker från reglerna bekräftar alltså i själva verket just dessa regler. Och så kan vi förstå kräftskivan och vanligt bordsskick. En gång om året gör vi allt annorlunda och tvärtom. Vi sörp-lar, vi böjer oss ned mot maten, vi har lustiga hattar på oss, och vi njuter av att ha dåligt bordsskick. Det är annorlunda. Det är roligt.

Den uppochnervända världen, där de normala reglerna i hög grad är satta ur spel, är förlösande. Ändå är detta ett sätt att bekräfta den vanliga ordning som man snart kommer att återgå till. Man njuter av undantaget. Men undantaget finns till för regelns skull. Det är sannolikt, och en ganska charmerande tanke, att denna begränsade period i slutet av sommaren – och denna avvikande måltid, denna ritual med spindelliknande djur på tallriken och girlander i taket – hjälper det svenska samhället att under resten av året ha lite, lite bättre bordsskick.

Om kräftskivan är en sådan ritual, ett sådant tillfälle då man uppträder precis tvärtom, så har den rimligen också en viktig funktion i det svenska samhället. Den onormala måltiden hjälper oss att upprätthålla de normala reglerna. Och om det är så borde de auktoriteter som förmedlar normerna till oss – som Platon, min mamma och *Femte Mosebok* – ha stor förståelse för att man ibland måste göra precis tvärtom. Det är en trösterik tanke varje gång sommaren går mot sitt slut. ✨

”

Om kräftskivan är en sådan ritual, ett sådant tillfälle då man uppträder precis tvärtom, så har den rimligen också en viktig funktion i det svenska samhället.

Med ryggen mot varandra

Förhållandet mellan Spanien och Portugal har en lång och komplicerad historia. Deras kulturer har alltför ofta vänt bort blicken från varandra.

Av Henrik Nilsson

För en tid sedan satt jag på en ensligt belägen uteservering i Barca de Alva i nordöstra Portugal och blickade ut över Dourofloden. Jag undrar om det inte var min mest iberiska stund i livet. För byn låg alldeles vid gränsen till grannlandet Spanien, som i själva verket började redan en bit ut i vattnet. Här var det långt till centralregeringarna i både Lissabon och Madrid och inga skiljelinjer fanns i kvällsmörkret som sänkte sig.

Medan den gamle ägaren med krökt rygg ställde ner en flaska Superbock på plastbordet framför mig drog jag mig till minnes inledningen i den portugisiska romanförfattaren José Saramagos reseskildring *Viagem a Portugal* (Resa till Portugal). När berättelsens huvudperson anländer med bil från Spanien stannar han till mitt emellan de båda länderna – så att motorn befinner sig i det ena landet och bensintanken i det andra – och lutar sig en aning framåt för att nå den exakta punkt där han föreställer sig att gränsen går.

Förhållandet mellan iberiska halvöns båda länder har en lång och komplicerad historia. Portugal är en av de nationer i Europa vars gränser varit ungefär intakta under längst tid. Efter att grevskapet Portucale utvecklats till en självständig nation på 1100-talet utvidgades territoriet tills även de södra delarna hade återerövrats från morerna något sekel senare. Enandet av Aragonien och Kastilien – som lade grunden till dagens Spanien – ägde däremot rum först i slutet av 1400-talet.

Konflikterna mellan de båda länderna har varit många genom seklerna. För portugiserna mynnade de ut i sin mörkaste period då man förlorade sin självständighet och hamnade under den spanska kronans beskydd i den så kallade Iberiska unionen 1580–1640. Detta skedde ett

2

par år efter att kung Sebastian stupat i ett slag i Marocko och Portugal därmed stod utan tronarvinge. Namnen på de platser där viktiga slag har stått mellan Portugal och Spanien – som Aljubarrota och Alcântara – är för alltid inpräntade i portugisernas historiska minne.

De politiska omvälvningarna under 1900-talets första hälft skakade om förhållandet på nytt. Före spanska inbördeskrigets utbrott hade radikala krafter på båda sidor gränsen länge betonat en iberisk samhörighet. Den portugisiska regimen med António de Oliveira Salazar i spetsen kände sig hotad när vänsterkoalitionen vann valet i Spanien 1936 och valde därför att stödja Francos uppror.

Det fanns förvisso både ideologiska och personlighetsmässiga skillnader mellan de båda högerledarna. Militärofficeren Franco var skeptisk till ekonomen och akademikern Salazar som han internt en gång beskrev som en ”veklings”. Men diktatorerna förenades av fientligheten mot alla oppositionella krafter och någon språkförbistring fanns inte under deras person-

liga möten, eftersom Franco talade galiciska som är nära besläktad med portugisiskan.

Kulturellt sett har länderna under långa perioder levt med ryggen mot varandra. Den portugisiska författaren Rui Caeiro skrev en gång att en märklig kinesisk mur tycks resa sig mellan dem. I egenskap av gamla kolonialmakter har båda länderna ett språkligt arv med globala dimensioner, bortom Europa, som pockar på uppmärksamhet. Ändå har det funnits litterära underströmmar som kommunicerat över barriärerna. Redan i Miguel de Cervantes *Don Quijote* finns på ett ställe en beundrande blinkning till ”den store Camões”, Portugals 1500-talsdiktare. Från portugisiskt håll har såväl 1800-talspoeten Antero de Quental som den tidigare nämnde José Saramago varit iberister som betonat enheten snarare än skillnaderna.

Saramagos band till Spanien stärktes när han valde att bosätta sig på ön Lanzarote efter att en kontrovers brutit ut om en av hans antikatolska böcker i hemlandet. I en annan bok, hans ännu inte översatta roman *A jangada de pedra* (Stenflotten), blir Saramagos iberiska hållning tydlig.

”

Före spanska inbördeskrigets utbrott hade radikala krafter på båda sidor gränsen länge betonat en iberisk samhörighet.

»

FOTO: SHUTTERSTOCK

”

Den portugisiska författaren Rui Caeiro skrev en gång att en märklig kinesisk mur tycks resa sig mellan dem.

Där lösgör sig symboliskt nog hela halvön från den europeiska kontinenten och driver ut i Atlanten.

I början av 1900-talet var några spanska författare djupt fascinerade av kulturen på andra sidan gränsen. Bara någon timme från min utsiktsplats i Barca de Alva vid Dourofloden ligger lärdomsstaden Salamanca med ett av Europas äldsta universitet. Miguel de Unamuno, en av sin tids främsta spanska författare och filosofer,

Starka band till Spanien: José Saramago.

FOTO: BRIGITTE FRIEDRICH/ALAMY

var rektor här under många år. Han var dessutom en flitig besökare i Portugal där han umgicks med en rad av dåtidens viktigaste författarkolleger. Unamuno uppfattade den portugisiska kulturen som både mörk och avgrundsdyb. Han beskrev portugisen som ”mjuk och leende till det yttre, men plågad och tragisk i sitt inre”.

I en anspelning på landets förflutna till havs liknade han dess historia vid ”ett skeppsbrott som varat i flera sekler”. I en av sina essäer kallar Unamuno rent av det portugisiska folket för självmordsbenäget, utifrån det faktum att en rad av dess främsta dåtida författare hade tagit sitt eget liv. Hit hörde den deprimerade Antero de Quental som sköt sig själv i en park på sin azo-

riska födelseö, och den produktive men syfilis-sjuka och till slut nästan blinde prosaisten Camilo Castelo Branco som satte en revolver till tinningen i norra Portugal.

En annan av de spanska författare som skrev särskilt skarpsynt och mer vardagligt förankrat om Portugal vid den här tiden var Ramón Gómez de la Serna, som annars blev mest känd för sina så kallade ”greguerías”, en sorts korta och absurda poetiska formuleringar.

Självdestruktiviteten hos de portugisiska författarna förklarade han genom deras tragiska belägenhet att på samma gång drömma om och vara avskurna från Europa. Ändå var det just denna perifera belägenhet som gjorde att Gómez de la Serna kom till Lissabon – detta ”måsnarnas gömställe” – första gången 1915, eftersom det pågående kriget gjorde att han inte kunde resa till det mer berömda Paris. Åren därpå vistades han alltmer i strandorten Estoril, och brevkrönikorna som han skrev hem till sina författarvänner i Madrid publicerades i bokform.

Gómez de la Serna kunde inte begripa varför intellektuella på vardera sida gränsen inte gick varandra till mötes. Han tyckte att de bristfälliga kontakterna påminde om leken där två barn talar i telefon på bara ett par meters avstånd samtidigt som de vänder varandra ryggen och låtsas att de befinner sig långt ifrån varandra. Men någon politisk union var Gómez de la Serna inte intresserad av. I sina litterära krönikor från Portugal fokuserar han inte som många andra iberister på likheterna med Spanien, utan lyfter tvärtom ömsint upp de subtila skillnaderna mellan länderna.

De något annorlunda dofterna, kaffekopparna som skiljer sig åt, och hur man bär pianon på ett sätt i Lissabon, och på ett annat sätt i Madrid. Genom att fästa blicken på sådana vardagliga olikheter lade Gómez de la Serna grunden för potentiella band över den ”kinesiska muren” – baserade på konstnärlig sensibilitet snarare än på diplomati och handelsavtal.

Sådant tillhör ändå de lysande undantagen hos två kulturer som alltför ofta vänt bort blicken från varandra. Hur kan vi beklaga oss över spanjorernas ointresse när vår egen okunskap om Spanien är så avgrundsdyb? frågade sig den portugisiska filosofen och litteraturvetaren Eduardo Lourenço en gång i en essä.

Spanjorerna har ändå läst mer portugisisk litteratur än tvärtom. José Saramago och António Lobo Antunes betraktas med rätta som samtida mästare även i grannlandet, medan exempelvis Javier Marías och Fernando Aramburus läsekretsar i Portugal är betydligt snävare. En rad spanska författare i vår tid – som Julio Llamazares, Enrique Vila-Matas och Antonio Muñoz Molina – hyser inte bara ett starkt intresse för Portugal, de har också återkommande förlagt handlingen i vissa av sina böcker till grannlandet.

Från portugisiskt håll har det funnits en tendens att kulturellt förbise Spanien och istället rikta blickarna mot Frankrike. När huvudperso-

Franco och Salazar (barhuvad): förenade i sin ovilja mot all opposition. FOTO: ALAMY

Dourofloden.

FOTO: MAURICIO ABREU/ALAMY

nen i den portugisiska 1800-talsförfattaren Eça de Queirós roman *A cidade e as serras* (Staden och bergen) ska lämna Paris för att resa tillbaka till hemlandet kastar han en sista blick på Triumfbågen och utbrister: ”Hur svårt är det inte att lämna civilisationen!”

De historiska spänningarna gör sig fortfarande gällande i portugisernas rimmade talesätt ”De Espanha, nem bom vento, nem bom casamento” – från Spanien kommer varken bra vindar eller äktenskap – vilket syftar dels på de ogynnsamma vindar man tycker drar in från öster, dels på de många riskabla förvecklingar som funnits mellan kungahusen genom historien. Portugal gör fortfarande anspråk på den omtvistade lilla staden Olivença nära gränsen i Extremadura.

Miguel de Cervantes.

FOTO: ALAMY

Att vägschildarna som leder dit över Guadianafloden brukar klottras med ”Olivença är vårt!” på portugisiska, förändrar inte det faktum att gränserna sedan länge är väldefinierade och att förhållandet mellan de båda länderna idag är mycket gott.

I ett spanskt perspektiv är det dessutom betydligt mindre komplicerat än förhållandet mellan vissa av de egna regionerna och centralmakten i Madrid. Det ojämlika styrkeförhållandet mellan Spanien, en av EU:s större ekonomier, och det mindre och fattigare Portugal yttrar sig dock på en mängd olika vis.

Det är exempelvis betydligt vanligare att portugiser förstår spanska än vice versa. Spanien är Portugals viktigaste handelspartner, och det konstanta inflödet av spanska turister till Lissabon och Porto utgör en viktig inkomstkälla.

Spanien och Portugal planerar en gemensam kandidatur – till vilken Marocko och Ukraina också anslutit sig – för att anordna VM i fotboll 2030. Förmodligen skulle få saker göra mer för att stärka bilden av iberisk samhörighet än om projektet förverkligades. Det skulle säkert också leda till en nödvändig upprustning av de bristfälliga tågförbindelserna länderna emellan, exempelvis i den ”atlantiska korridoren” mellan Porto i norra Portugal och Vigo i Galicien.

Sedan pandemins utbrott finns det inte ens några direkttåg mellan Lissabon och Madrid, vilket ofta tas upp till diskussion när de båda ländernas politiska ledare träffas. Så fort problemet har avhjälpits kommer jag genast att boka en biljett – för att kunna läsa både Cervantes och Camões under resans gång. Och för att ta reda på om man fortfarande bär pianon på olika sätt i de båda städerna. ✨

”

Från portugisiskt håll har det funnits en tendens att kulturellt förbise Spanien och istället rikta blickarna mot Frankrike.

*Alla frågar hur de ska anpassa sig till AI.
Inte hur AI ska anpassa sig till människans behov.*

Sluta vara kreativa

Av Håkan Lindgren

”

Jag blir inte kvitt misstanken att en hel del av det här handlar om att en liten grupp teknokrater vill hämnas på kultur och humaniora.

Snart finns det tio miljarder mänskliga medvetanden att umgås med. Vi kan läsa deras romaner, ta del av deras idéer, lyssna på deras musik, men det duger inte åt oss. Vi lockas mer av att ett litet gäng företag försöker få sina dataprogram att simulera att de kommunicerar med oss – att de besvarar frågor, gör research eller producerar skönlitteratur.

Mänsklig kontakt är havregrynsgröt, men imiterade medvetanden är kokain. Det är intressant att människan fungerar på det sättet. Vad kan vi, som alltid behöver lära känna oss själva bättre, lära oss av det?

NÄR DET GÄLLER AI är katten redan ute ur säcken; det som återstår är ett nyhetsflöde som mest liknar en repris av ironiska eller pessimistiska idéer från 1900-talets science fiction. En man i Belgien har tagit sitt liv för att han hade blivit förälskad i en chattbot, som övertalade honom att de skulle återförenas i livet efter detta. Om någon undrar: Ja, han var gift med en människa och hade två barn. Det dög inte åt honom.

Fast varför bli förälskad i en chattbot när man kan gå ett steg längre och kommunicera direkt med en gud? Indiska Gita-GPT låtsas vara guden Krishna. Det finns åtminstone fem sådana religiösa chattsajter dit miljontals människor vänder sig, skriver Nadia Nooreydzan i webbtid-

ningen *Rest of World*. Hon är en aning oroad eftersom det är lätt att få programmen att försvara mord, och deras kvinnosyn är inte särskilt modern.

FRIEDER SIMON, som är doktorand i datavetenskap vid Oxford, har hårdtestat ChatGPT:s matematiska förmåga. Programmet har visserligen inte konstruerats för att lösa matematiska uppgifter, men det är relevant att undersöka saken eftersom ChatGPT har börjat användas på det sättet; när tusen amerikanska matematiklärare tillfrågades hade hälften utnyttjat ChatGPT i sin undervisning.

Det intressanta är inte Simons resultat (programmet klarar vissa uppgifter, men inte andra) utan de svar han ger när sajten Ars Technica ber honom kommentera sin studie (20/5). ”ChatGPT är ett fantastiskt undervisningsverktyg och jag använder det hela tiden”, säger han, ”men grejen är att man måste ha tillräckliga domänkunskaper för att kunna bedöma svaren.”

PROGRAMMET GER VISSERLIGEN ”otillförlitliga svar i många fall, men i sådana fall är dess resultat fortfarande användbara eftersom de innehåller brottstycken av information som man kan ta fasta på, och som pekar dig vidare till nästa artikel eller webbsida”. Om man redan måste kunna svaren för att inte bli lurad, vad är det då för vits med att använda ChatGPT? Den som ber Donald Trump förklara integral-

Vem komponerade?

FOTO: CHEN LEOPOLD/ALAMY

kalkyl får kanske också några användbara brottstycken som man kan läsa mer om någon annanstans.

Förstår ni hur besatta folk är av fantasin om artificiell intelligens när de ger sådana intervjuvar? Vi ska ha ChatGPT, vare sig vi vill eller inte. Det är inte ens viktigt att programmet ger korrekta eller pålitliga resultat. Vilken annan produkt kan säljas med så mycket önsketänkande?

FÖRESTÄLL ER ATT miniräknare hade lanserats med samma typ av resonemang. "Visst, den räknar fel ibland, men det gör ingenting. Så länge du själv kan dra kvadratroten ur pi kan du alltid kontrollera svaret." Eller: "Här är den nya uppfinningen automobil! Ibland svänger den åt vänster när du styr åt höger, och bromsarna går inte alltid att lita på, men om den har en bra dag tar den dig till puben lite snabbare än om du hade gått till fots."

Har ni förresten märkt vilket argument som har försvunnit från offentligheten? När internet skulle introduceras var tidningarna fulla av artiklar som talade om för oss att vi inte längre behövde vara passiva konsument. Du kan skapa själv, lilla vän! Du ska vara journalist, filmare, musiker ...

Nu uppmanas vi, lika entusiastiskt, att sluta vara kreativa och börja konsumera AI-producerad kultur, eftersom det är den typen av teknologi som man för tillfället hoppas tjäna pengar på. Skriv tre ledord, och programmet genererar en sång, en

illustration eller en universitetsuppsats åt dig – är det inte fantastiskt!

Jag blir inte kvitt misstanken att en hel del av det här handlar om att en liten grupp teknokrater vill hämnas på kultur och humaniora. "Jaså, du har skrivit en symfoni. Så duktigt. Titta här: varje gång jag klickar med musen producerar min AI en miljard symfonier. Bevisa nu att de håller sämre kvalitet!"

DET ÄR ETT SÄRSKILT giftigt argument, eftersom det siktar in sig på kulturvärldens mest sårbara punkt: alla kvalitetskriterier har varit tabu i minst femtio år. Kanske kommer vi att försöka återuppliva dem i elfte timmen för att försvara den mänskliga kreativiteten mot storföretagens AI-produkter, men det lär inte bli lätt.

Kommer det att sluta illa? Naturligtvis. Det kommer garanterat att sluta illa så länge vi fortsätter att vara duktiga konsument som ställer den enda tillåtna frågan: "Hur ska jag anpassa mig till AI?" Hur ska förlagen, domstolarna, sjukhusen och alla andra verksamheter anpassa sig? Ingen frågar sig hur AI – och de företag som utvecklar programmen – ska anpassa sig till människans behov.

Jag har bråkat om AI i flera år, men mina invändningar mot AI handlar aldrig om att jag skulle vilja ha mindre teknologi. Jag vill in i framtiden, men till en annan framtid än den som herrarna i Kalifornien och Peking planerar åt oss.

MÄNNISKAN HAR ALLTID varit ett redskapsanvändande djur. Vi kan förmodligen inte vara oss själva utan redskap, men det betyder inte att alla redskap, från stenyxor till ChatGPT, skulle vara likvärdiga. Vissa teknologier hjälper oss att utveckla våra egna förmågor, som skriftspråket, andra gör oss till passiva konsument. Grundfrågan är alltid: Vilken teknologi är gynnsam för människan?

Det var det här som Steve Jobs pratade om för 40 år sedan, när han presenterade de datorer som skulle förändra alltihop. Finns det någon som kommer ihåg vad han sade?

"Vi konstruerar verktyg som ska utveckla människans förmåga." På den tiden handlade förhoppningarna om att vi hade fått ett fantastiskt verktyg för att utvidga människans egen intelligens och kreativitet. Jämför med hur det låter idag. Visionerna har krympt rejält. Du slipper lära dig något, slipper vara kreativ, utveckla ditt omdöme eller göra det intellektuella grundjobbet – allt det där kan en app göra åt dig.

DET FINNS förhoppningsvis en mängd spännande teknologier – som fördjupar vår intelligens, som stimulerar vår kreativitet i nya riktningar, som gör oss mer mänskliga, inte mindre – som fortfarande återstår att utveckla. Vi kommer aldrig att börja föreställa oss dem så länge vi sitter fast i en fantasi om tänkande maskiner.

Det underligaste har jag sparat till sist. Det är märkligt att människor inte rycker på axlarna åt hela AI-hajpen med repliken: "Vi kan ju redan skaffa barn." Vill du se ett nytt, unikt, intelligent medvetande växa fram? Det sker varje gång ett barn föds.

Att den reaktionen uteblir ger oss en vink om vilka psykologiska mekanismer som ligger bakom AI-ideologin. Utvecklingen drivs av människor som inte vill uppfostra barn, de vill vara barn. Att ta hand om barn är inget annat än arbete, ansvar och irritation. Men om ett större, överlägset medvetande kommer in i världen förpassas de själva till barnets roll – och de tror att det kommer att vara ett paradys.

RAY KURZWEIL HAR i decennier varit en av de ledande AI-visionärerna. Tar man hans inflytelserika bok *The Singularity Is Near* (2005) och byter ut ordet "intelligens" mot "hästkrafter" händer något mycket avslöjande. Boken låter plötsligt som om den var skriven av en sjuåring, som fantiserar om att köra världens snabbaste bil. Mer avancerade är inte de önskningar och förhoppningar som just nu avgör framtiden åt oss.

Håkan Lindgren är journalist och kritiker.

TEMA

STATSKONST I EN NY TID

Uppgiften att leda ett land har alltid varit svår. Vissa problem är eviga, andra återkommande, några nya. Just nu förändras den maktpolitiska spelplanen snabbt och företeelser som AI och kärnvapen måste tas in i kalkylerna.

Myter om makdens män

Amerikaner vill gärna tro att USA hade fler statsmän och ärbära politiker förr. Det är en myt som hindrar dem att med kraft ta itu med sin egen tids krav.

Av Kori Schake

Det finns en tendens bland dem som debatterar frågor som får internationella konsekvenser att nedvärdera nuet till förmån för ett mer dygderikt förflutet. Vi intalar oss själva att det fanns en tid när våra ledare var framsynta statsmän, visionärer med moralisk resning, snarare än griniga politiker som drevs av de billiga inrikespolitiska och röstfiskande överväganden som motiverar vår nuvarande samling av valda och utsedda statstjänstemän. Jag letar förgäves i vår historia efter dessa statsmän.

Ett typexempel är George Marshall, en för sin asketism berömd femstjärnig general, generalstabschef under andra världskriget, försvarsminister och utrikesminister under president Trumans administration, belönad med Nobels fredspris för sin utvecklingsplan för Europas återuppbyggnad efter andra världskrigets slut. *Time Magazine* utsåg honom till årets person 1943 och dubbade honom till "civis Americanus".

Marshall är allmänt beundrad för att ha sagt att han aldrig röstat i ett val. Men när president Truman informerade Marshall om att han ämnade stödja skapandet av staten Israel, uttryckte Marshall ändå sin motvilja mot förslaget genom att säga att han inte skulle rösta på Truman om han gjorde detta. Således stod inte ens statsmannakonstens skyddshelgon, George Marshall, över vare sig politiken eller röstfiskandet.

Och inte heller bör ledare i fria samhällen sväva fritt ovanför den inhemska opinionens fjättrande band. Ledare i fria samhällen måste söka allmänhetens stöd för sin politik, det är i grund och botten en fråga om ansvarsutkrävande av dem som styr i folkets namn. Det gör också demokratiska samhällen till mer pålitliga allierade. För ledare i fria samhällen finns det inget substitut för att vinna den politiska debatten och detta faktum gör deras åtaganden mer hållbara när de sätts på prov genom fientlighet.

Men det finns ett annat skäl, en anledning som bottnar i vår egen medborgardyg, som borde motivera oss att skingra dimman av fri och obunden statsmannakonst som omger våra föregångare. Det har bäst formulerats av historikern Joseph Ellis som är specialiserad på den amerikanska revolutionära eran och författare till både *Founding Brothers* och *His Excellency George Washington*. Ellis hävdar med enfaset att genom att karva fram våra politiska grundare i marmor snarare än att erkänna deras brister och svagheter, befriar vi oss själva från plikten att utföra vår tids viktiga arbete.

Genom att vända bort blicken från de stora männens röstfiskande politik, iögonfallande gynnande av sina egna intressen och moraliska brister, ursäktar vi oss själva från att behöva tackla vår

tids politiska utmaningar med deras hängivenhet och kreativitet och mod och styrka. Det vill säga vi gör det bekvämt för oss själva genom att ställa större krav på dem som har föregått oss än vad vi gör på oss själva.

Det stämmer särskilt när det gäller USA att vår historia inte rymmer sådana fria och obundna statsmän. De allra bästa av våra politiska ledare har ansett sig vara hårt begränsade av den allmänna opinionen och lagt ner betydande ansträngningar på att vinna dess gunst. Den främste är förstås Abraham Lincoln som ledde nationen genom dess svåraste kris genom att till en början förneka att avskaffandet av slaveriet var grunden för det amerikanska inbördeskriget och samtidigt ena unionssidan än mer i sitt motstånd mot det.

Lincoln inledde inbördeskriget med att hävda: "Vi får inte störa det institutionella slaveriet i de stater där det existerar." 1865 däremot ekade hans installationstal av fördömanden av slaveriet som krigets orsak: "om Gud vill att det fortsätter till dess att all rikedom som lagts på hög genom trälarnas 250 år av ej återgäldad möda har återgäldats och varje blodsdroppe som pressats fram av piskan har betalats med en annan som rispats fram av svärdet såsom sades för 3 000 år sedan och fortfarande måste sägas 'Herrens rätter äro sanning, allesammans rättfärdiga'."

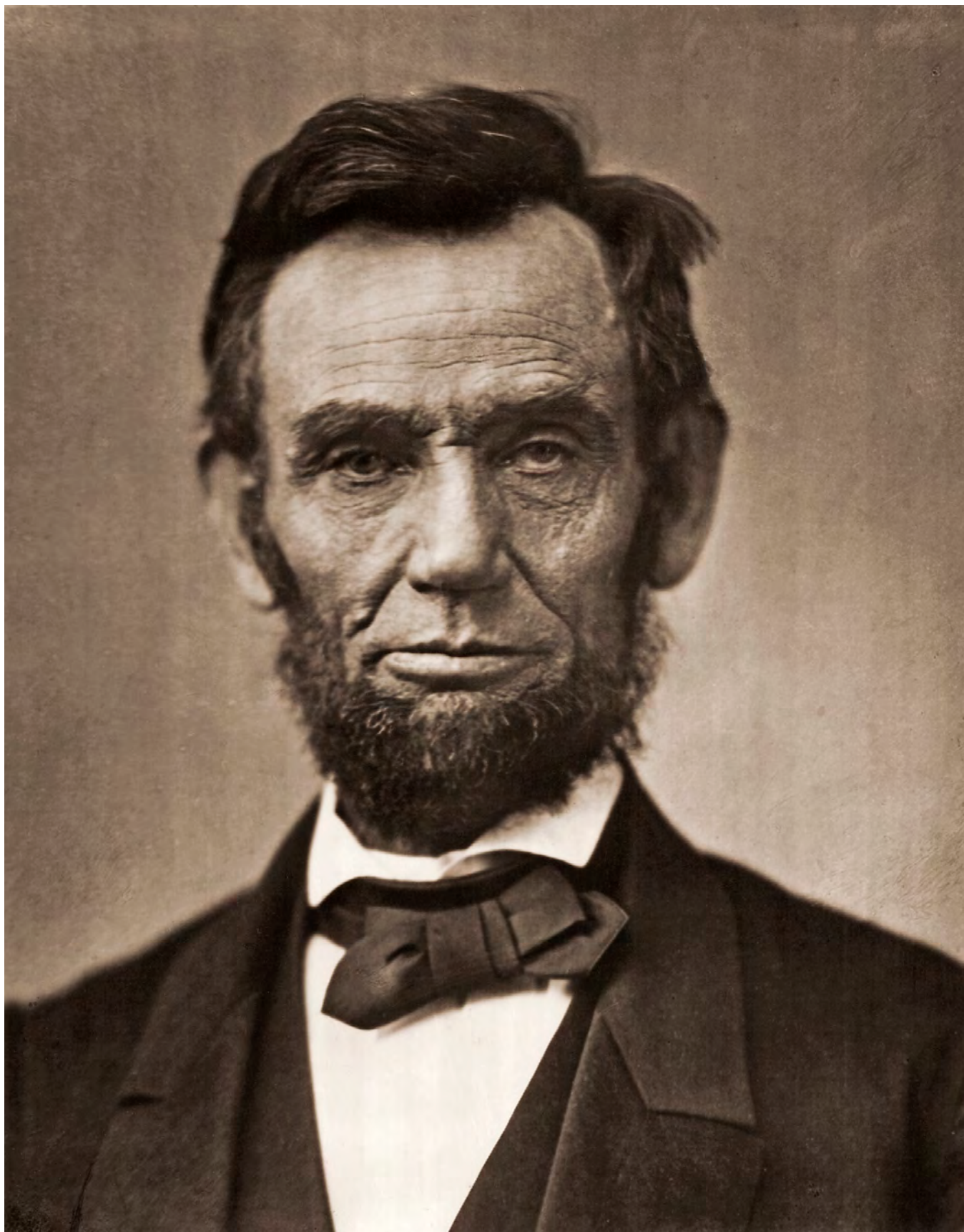
Amerikanerna var häpnadsväckande tursamma att välja Lincoln till kapten för vår nationella skuta under inbördeskriget (det är praktiskt taget ett bevis för Bismarcks påstående om att försynen skyddar idioter, suputer, barn och USA). Och även om det har funnits andra dugliga, och rentav en eller två utmärkta, amerikanska presidenter, har vi för det mesta styrts av mediokra politiker och rentav en handfull farliga renegater.

Den brittiska historikern Bertha Ann Reuter står för min favoritbeskrivning av amerikaner. Hon skrev att "amerikaner är för radikala, antingen religiöst eller politiskt eller både och, för att kunna leva i fred i sitt ursprungliga hemland". Även 1900-tals-satirikern H L Mencken träffar mitt i prick med sin hänfulla beskrivning att den amerikanska "kongressen består av en tredjedel som är mer eller mindre skurkar, två tredjedelar som är mer eller mindre idioter och tre tredjedelar som är mer eller mindre ynkriggare".

Det är synnerligen viktigt att ha i åtanke att det amerikanska politiska systemet utformades av folk som fruktade statsmakten. Makten fördelas mellan tre jämställda delar av statsmakten, kongressens båda kamrar har tydligt särskilda funktioner, till och

>>

STATSKONST I EN NY TID

Den främste.

FOTO: GETTY IMAGES

Maktcentrum: Vita huset.

FOTO: ALAMY

med ansvaret att leda nationen i krig delades mellan den verkställande och lagstiftande makten. Systemet utformades för att ingenting skulle kunna göras utan att konsensus först uppnåts. För att svartsjukt hålla vakt mot alla försök till regeringsmakt utan politisk konsensus och även med konsensus i händelse av att den allmänna opinionen förtalade grundläggande rättigheter. I ännu högre grad än i de flesta andra fria samhällen är således Amerikas roll i världen beroende av förmågan att vinna allmänhetens stöd.

Utöver det strukturella argumentet finns det en annan anledning till att amerikansk internationalism är beroende av allmänhetens stöd, nämligen att USA drog vinstlotten i det geopolitiska lotteriet: vårt territorium är vidsträckt, omgivet av hav på två sidor och av två fantastiska grannar i form av Kanada och Mexiko. Det förtjänar förstås att nämnas att USA inte alltid har varit en god granne gentemot vare sig Kanada eller Mexiko, utan har tilltvingat sig landområden och skickat in olagliga militära expeditioner i båda ... och det innan vi ens börjar försöka göra upp med hur vi historiskt har betett oss mot de amerikanska ursprungsbefolkningarna.

Det faktum att USA har få och goda grannar innebär att USA har lyxen att till stora delar kunna ignorera internationella relationer. Vi har också en dynamisk ekonomi som i mindre utsträckning för-

litar sig på internationella marknader och insatsvaror än de flesta andra utvecklade ekonomier. USA har en större både politisk och ekonomisk felmarginal när det gäller internationella relationer än de flesta andra länder, och det innebär att de senare kommer att bli offer för eller känna av effekterna av internationella störningar tidigare än vad vi kommer att göra. Vi är helt enkelt inte naturliga internationalister, eftersom vi har kunnat vara provinsiella.

USA:s geopolitiska belägenhet innebär också att det är svårt att övertyga amerikaner om att bry sig om världen med argument som bottnar i strategiska intressen. Eftersom ingen stat kan upprätthålla en politik som i grunden går på tvärs mot landets grundläggande politiska kultur, måste man också förhålla sig till att amerikaner är politiskt och religiöst extremistiska människor som är svåra att för-

må att bry sig om världen. Det som motiverar amerikaner att bry sig om världen är värderingar – de vill säga de sanningar vi betraktar som självklara. Sålunda vill amerikaner försvara religiös och politisk frihet eftersom det är sådana vi är. Vi vill skapa en världsordning av stater som är övertygade om att människor har medfödda rättigheter och bara överlåter dem i begränsad utsträckning till staten för överenskomna ändamål. Av geopolitiska skäl är USA en motvillig hegemon, men en som är starkt motiverad att skapa en världsordning som är ett makrokosmos av landets inrikespolitiska system.

”Det vill säga vi gör det bekvämt för oss själva genom att ställa större krav på dem som har föregått oss än vad vi gör på oss själva.”

STATSKONST I EN NY TID

I sin bok *All Measures Short of War* gör Tom Wright den intressanta bedömningen att det är meningslöst för USA att hävda en utrikespolitisk linje om att landet inte eftersträvar någon regimförändring i Kina, Ryssland eller andra auktoritära stater. Wright menar att denna normativa impuls är så djupt inristad i den amerikanska politiken att ingen auktoritär stat skulle fästa någon tilltro till en sådan deklaration, eftersom det omöjligen kan vara sant att en stat som är konstruerad som USA skulle kunna avstå från att arbeta för en demokratisering av repressiva regimer.

Internationella relationer som teori är till största del ett sällskapsspel som varken är särskilt deskriptivt eller prediktivt för vad som verkligen händer i världen. Teorin är som minst övertygande när den hävdar att alla nationer beter sig likadant oberoende av sina unika historier. USA kan inte i längden upprätthålla en politik som går på tvärs mot sina värderingar – det är här som realpolitik som både beskrivning och förutsägelse för amerikansk politik går på grund.

Värderingar har med tiden blivit ett alltmer centralt inslag i amerikansk utrikespolitik. Det är faktiskt tilltalande att samtidigt som USA har växt sig mäktigare, har landet också blivit mer idealistiskt. Historiskt sett tenderar utvecklingen att gå åt motsatt håll – i takt med att stater blir mäktigare blir de också mer skoningslösa. Den riktning som den amerikanska utrikespolitiken har tagit bekräftar också att landet är förmöget till att utforma en säkerhetsstrategi (ett ofta omtvistat ämne i strategiska studier av ett land som är så splittringsbemängt och stridslystet).

Och strategin, som är tydlig från och med åtminstone 1918, är att göra världen säker genom demokrati. USA känner sig som tryggast när landet är omgivet av stater med liknande styrelseckick. Det är en ideologisk övertygelse, men det finns evidens som understöder den: demokratiska stater utkämpar många krig, men de tenderar att inte utkämpa krig mot varandra. Det är svårt att komma på andra exempel än torskkriget mellan Storbritannien och Island – och det är talande för normen att demokratier kompromissar hellre än krigar mot varandra att Storbritannien kapitulade för en mycket svagare makt.

Politisk kulturkrock: John Foster Dulles och Konrad Adenauer.

FOTO: ALAMY

”Det faktum att USA har få och goda grannar innebär att USA har lyxen att till stora delar kunna ignorera internationella relationer.”

Den politiska kultur som driver den amerikanska makten att forma världsordningen begränsar också dess användning, särskilt när det gäller landets allierade. Det finns ett underbart exempel från 1958 års Berlinkris: president Eisenhower skickade sin utrikesminister, John Foster Dulles, till Bonn för att försäkra den västtyska förbundskanslern Konrad Adenauer om att USA verkligen skulle stå fast vid sin policy att snabbt eskalera alla former av konventionella konflikter med Warszawapakten till ett allmänt kärnvapenkrig – en policy som utformats för att bespara Europa att behöva bli ett slagfält. Adenauers svar löd: ”Gode gud, nej! Inte för Berlin.”

Det faktum att USA ofta är mer villigt att ta strid än sina allierade, också när landets egen säkerhet står på spel, är ett kulturellt särdrag som förmodligen har uppstått ur den politiska och religiösa extremism som Reuter beskrev; en nybyggargementaltet som spelar en viktig roll för amerikaners självuppfattning och som har föga erfarenhet av att överleva genom ockupation. Inte heller är den amerikanska stridslystnaden nödvändigtvis till förfång för landets allierade: fler amerikaner är beredda att riskera sina barn – de unga kvinnor och män som utkämpar krig – för att försvara Tyskland än tyskar är villiga att försvara Tyskland.

De här böjelserna leder USA och dess allierade länder i den ideologiska västvärlden (som också omfattar länder som är geografiskt österut belägna såsom Japan, Australien och Sydkorea) till att fortsätta att driva säkerhetspolitisk strategi för demokratisk expansion. En strategi för att utnyttja möjligheterna att genom incitament som bistånd och uppmärksamhet och potentiella säkerhetsgarantier främja en världsordning som flyttar fram frihetens positioner.

Detta eftersom vi inte kan övertala vårt folk att dela risker och axla bördor, oavsett om det är biståndsutgifter eller krig eller helt enkelt ta resurser i anspråk som annars hade använts för att förbättra våra egna samhällen, om det inte finns ett inslag av värderingar.

Det innebär inte att västerländska regeringar inte ibland tvingas bita i det sura äpplet och acceptera obehagliga realiteter, som dem Turkiet har påtvingat Sverige i utbyte mot att stödja landets ansökan om Natomedlemskap. Men det innebär att den säkraste vägledningen till att förstå västerländsk politik är att utgå ifrån att när uppoffringar krävs av fria människor är det värderingar som motiverar deras frivilliga åtagande.

Den fria världen har medel för att skydda och flytta fram sina intressen. Utmaningen som vi står inför består i hur vi ska använda de fria samhällenas verktyg för att flytta fram positionerna när vi ställs inför våra fienders repression och aggression. Och det är, i den avslutande analysen, precis vad Joseph Ellis argumenterade för när han menade att vi måste knuffa ner de amerikanska grundlagsfäderna från deras piedestaler och möta vår egen historiska tids krav med mod och kreativitet.

Kori Schake leder det utrikes- och försvarspolitiska teamet vid American Enterprise Institute.

Översättning: Öyvind Vågen

För vidare källhänvisningar: se den digitala versionen av artikeln på axess.se

Den svåra konsten

Det svåra med politiskt ledarskap är inte *vad* som måste göras.
Utmaningen ligger i att veta *hur* man ska leda.

Av Philip Zelikow

Praktiskt ledarskap har två dimensioner. Den första dimensionen är en som vi är väl förtrogna med – att välja vad som skall göras. Den andra är mindre välkänd. Hur skall det göras? Om ledare kan visa vägen för vad som skall göras och hur det skall göras, är resten administration och utförande.

Den första delen – den som handlar om ”vad som skall göras” – är en debatt som är lätt att följa. Den handlar mestadels om målsättningar. Människor diskuterar problem och sina värderingar. När de debatterar problem diskuterar de vad de har läst eller hört om, eftersom nyheter naturligt nog ägnas åt att belysa problem och göra anspråk på vår uppmärksamhet. När de diskuterar värderingar diskuterar de vilka problem de bryr sig om eller sin inställning till vilken roll statsmakten idealiskt sett bör inta.

Den andra delen – den som handlar om ”hur skall det göras” – är betydligt svårare att förstå och debatterna är avsevärt mer svårgenomskådliga. Människor måste fälla omdömen om praktiska åtgärder och tillvägagångssätt. Detta kräver mer specialiserad kunskap om vilka verktyg som finns tillgängliga och de relevanta omständigheterna. Kunskapen om hur något skall göras är trumfkortet i leken. När det spelas ut, förvandlas ofta högrävan mål till damm. Som den tidigare amerikanske utrikesministern Dean Rusk en gång formulerade saker, ”Idéer är inte politik. Dessutom har idéer hög spädbarnsdödlighet.”

Den här ”hur-delen” är konsten i statsmannakonsten. Den är den verkliga källan till praktiskt ledarskap. Trots det är den ledarskapsdimensionen inte särskilt väl förstådd, bara fläckvis beforskad och någonting som sällan lärs ut.

Vid en av första världskrigets vändpunkter, under andra hälften av 1916 och de första veckorna av 1917, var den stora hemligheten att kriget förmodligen var i färd med att ebba ut och ta slut. Bakom lyckta dörrar bekände brittiska och franska ledare att de inte såg någon trolig väg till seger. Ryssland var i rask takt på väg mot revolution. Som jag har redogjort för i min bok, *The Road Less Traveled*, förväntade sig brittiska och franska ledare att den amerikanske presidenten, Woodrow Wilson, skulle sammankalla en fredskonferens vid krigets slut. Även de som ville kriga till slutet visste – och detta var en ännu större hemlighet – att den allierade sidan höll på att få slut på dollar för att kunna köpa den mat och ammunition som försörjde nästan halva deras krigsansträngning. Amerikanerna hade satt stopp för lån utan säkerhet och de befintliga pengarna beräknades att ta slut våren 1917.

På den andra sidan hade tyskarna och deras allierade inte bara bestämt sig för att de måste få stopp på kriget, den tyska statsled-

ningen hade dessutom tagit det första steget. Med kejsarens godkännande hade den tyske kanslern i augusti 1916 i hemlighet kontaktat president Wilson och uppmanat honom att gå vidare med planerna på en fredskonferens. Det österrikisk-ungerska ledarskapet hade i hemlighet godkänt detta och de stora eftergifter som den tyske kanslern anförtrorde Wilson att han var beredd att göra.

För Wilson rådde det inget tvivel om vad som skulle göras. Wilson var ivrig att bidra till att få slut på det fruktansvärda kriget. Han var redo och villig att agera. Den tyske ambassadören i USA, Johann von Bernstorff, bedömde alldeles korrekt att åtminstone från och med maj 1916 till den 31 januari 1917 var Wilson genuint neutral och brann för att skapa fred.

Wilson var realistisk. Efter att ha informerats av amerikanska militärattachéer och andra som följde kriget hade han en realistisk uppfattning om båda sidors begränsade utsikter att vinna en avgörande seger. Han var realistisk i det att han inte försökte fastställa vems fel kriget var. En av anledningarna till att han var så angelägen om att skapa fred så snart som möjligt var att han, fullt realistiskt, bedömde att om det misslyckades så riskerade USA att tvingas in i ett krig som han och hans land för allt i världen ville undvika att bli indraget i.

Wilson var realistisk i sin blygsamma ambition att försöka omorganisera Europa. Vid den här tidpunkten, i slutet av 1916 och början av 1917, var en av anledningarna till att han inte ville lägga sig i territoriella fredsvillkor, liksom en av anledningarna till att han sökte ”fred utan seger”, att uppmuntra en rimligt konservativ fredsuppgörelse, i syfte att undvika en serie annekteringar och förödmjukelser som bara skulle så frön till nya konflikter. I det avseende sammanföll hans syn på Europas utveckling i mångt och mycket med den som omfattades av båda brittiska och tyska statsmän.

Wilson var också realistisk när han accepterade det brittiska argumentet att USA måste delta i ett efterkrigstida Nationernas Förbund för att försäkra de allierade om att en kompromissfred skulle bestå. Wilson var inte bara realistisk, han var också djupt lyhörd, när han i sin not i december 1916 och i sitt tal i januari 1917, förklarade att en fred utan seger vore det bästa, och kanske också enda, sättet att säkerställa en fred som skulle komma att bli varaktig.

Efter att alldeles korrekt ha förutspått att en fred som åtföljdes av blodiga segrar och förödmjukande förluster inte skulle bestå var Wilson, likt en mytologisk figur, dömd att tvingas genomlida sin

>>

STATSKONST I EN NY TID

Kriget mot covid-19: det saknades en plan.

FOTO: GARY HERSHORN/GETTY IMAGES

profetias långdragna och smärtsamma uppfyllelse. Eftersom USA i slutänden gick med i kriget, snarare än satte stopp för det, utvidgades och fördjupades kriget. Sålunda fann Wilson 1919 sig själv förgäves argumentera mot det dystra slut som han en gång hade förutspått. Sedan, efter sitt fysiska sammanbrott i september, tvingades Wilson se fördömden fortsätta till dess att han dog i förtid 1924.

Under 1916 till 1917 misslyckades Wilson med att skapa fred inte eftersom han var för nedtyngd av ideal, utan för att han helt enkelt inte visste hur han skulle göra det. Han var mannen som när han slår sig ner vid pokerbordet och får tre kungar på hand i given slänger tillbaka två av dem i hopp om att få bättre kort på handen.

I september 1916 var förutsättningarna som gynnsammast för Wilsons fredsplan. Ledare på båda sidor förtvivlade om sina utsikter att lyckas vinna kriget och oroade sig för sin förmåga att kunna fortsätta det. Tyskarna hade formellt bett Wilson agera och hade i hemlighet erbjudit sig att återställa Belgien som självständig stat för att visa sin beredvillighet att ingå en kompromissfred.

Britterna och fransmännen var tveksamma till att ingå en fred baserad på enkom det aktuella krigsläget. Det säger något om de allierades desperation att en betydande fraktion var villig att överväga till och med detta. Andra som var öppna för fred behövde mer än så för att övertygas.

Dessa kunde också ha fått mer. Wilson kunde ha förhandlat fram en fredskonferens villkorad mot att Tyskland ensidigt åtog sig att återställa Belgien som självständig stat och drog sig tillbaka från åtminstone det mesta av det ockuperade Frankrike. Han kunde ha gått ännu längre och försökt att ordna vapenstillståndslinjer medan fredssamtalen pågick och därigenom åstadkommit stora delar av tillbakadragandena på ett civiliserat sätt, kanske åtföljt av en ömsesidig uppluckring av blockaden till havs. Enkom Belgienvillkoret hade i grunden förändrat den politiska diskussion om freden åtminstone i Storbritannien.

Istället gjorde Wilson, under de två månaderna mellan september och november 1916, ingenting, eftersom det slumpade sig som så att 1916 var ett amerikanskt presidentvalsår och han inte kunde agera förrän han hade blivit omvald. Därefter gjorde Wilson, under ännu en avgörande månad från mitten av november till mitten av december, ingenting – trots att han kände av brådskan att agera – eftersom han effektivt fördröjdes och distraherades av sina två underordnade och eftersom hans regering inte hade gjort upp några planer eller erbjöd några råd för hur Wilson skulle agera.

Efter att först ha krattat manegen genom att sätta kraftfull ytterligare press på Storbritannien i november – genom att genomföra ett stopp för lån utan säkerheter och diktera ett skarpt brev till britterna – utfärdade Wilson sedan en verkningsslös fredsnöt i slutet av december som misslyckades. Notan, som synbarligen inspirerades av ledarkommentarer i dagspressen, föranledde inga praktiska åtgärder.

Därefter följde ungefär sex veckor fulla av förvirrade ansträngningar för att få igång ett bättre fredsiniciativ. Bernstorff (och en inflytelserik brittisk officer som fungerade som Washingtons representant i den brittiska underrättelsetjänsten) försökte att vägleda

”Under 1916 till 1917 misslyckades Wilson med att skapa fred inte eftersom han var för nedtyngd av ideal, utan för att han helt enkelt inte visste hur han skulle göra det.”

Wilson viktiga rådgivare, Edward House. Samtidigt presenterade Wilson ännu en plan inspirerad av essäer i *The New Republic*. Bernstorff arbetade vidare efter fredsplanen som han trodde

att han hade. Wilson och House omdefinierade sedan den planen – uppskrämda, uppmuntrade och ytterligare instruerade, bland annat av brittiska parlamentariker och det amerikanska humanitära sändebudet, Herbert Hoover – så att Wilson slutligen, i sista veckan av januari 1917, började konstruera den plan för att ordna fredssamtal som han i själva verket hade haft inom räckhåll under åtminstone de senaste fem månaderna.

När Wilson den 31 januari 1917 upptäckte att hans ansträngningar hade misslyckats med att avvärja en utvidgning av ubåtskrigen lamslogs han. Chockerad och förvirrad avfärdade han ilsket den tyske kanslerns ansträngningar för att hålla liv i

fredsalternativet.

Wilson ville fortfarande inte föra in USA i kriget. Efter att ha skickat hem den tyska ambassadören fann dock Wilson att krig

STATSKONST I EN NY TID

Misslyckad statsmannakonst: amerikanska trupper på väg till Europa och första världskriget.

FOTO: A.R. COSTER/GETTY IMAGES

var det enda alternativ som han hade kvar, det var det enda kort som återstod för honom att spela ut.

Snabbspola hundra år framåt i tiden och välj ett helt annorlunda ämne: statsmannakonsten för att hantera den globala covid-19-pandemin. Under de senare stadierna av krisen bad en grupp stiftelser mig att leda en grupp bestående av trettiofyra experter för att analysera vad som hade hänt, från virusets uppkomst till vaccinnerna, och vad som gick snett. Vår rapport, *Lessons from the Covid War*, publicerades 2023.

De svåraste frågorna i den här krisen kretsade inte kring vad "som skulle göras". Det fanns en bred konsensus om att varna för utbrott, ta reda på vem som var sjuk samt utveckla effektiva läkemedel och vaccin på en global skala. Det svåra problemen uppstod när det gällde "hur" detta skulle göras.

Verklig strategi handlade inte om vad som "skulle" göras. Det handlar om "hur" det skall göras. Många människor måste organiseras, finansieras, utbildas och utrustas för att spela sina roller i en koordinerad koreografi, människor som ibland måste göra mycket svåra saker.

USA utkämpade covid-19-kriget utan någon armé eller någon

krigsplan. Det är föga överraskande att vi led mycket större förluster än något annat rikt land, trots att vi var det land som också hade bäst tillgång till vaccin. Inget av de grundläggande bakomliggande problemen har åtgärdats.

Amerikaner spenderade mer offentliga medel på den krisen än några andra. Vår vetenskapliga kunskap var oöverträffad. Tusentals människor gjorde hjärtslitande, livräddande insatser. Trots det är berättelsen om covid-19-pandemin den exakta motsatsen till berättelsen om det tappra men teknologiskt kraftlösa försvaret mot 1918 till 1919 års influensapandemi. Kriget mot covid-19 visade att vår beundransvärda vetenskapliga kunskap ligger långt, långt före den organiserade mänsklighetens förmåga att omsätta denna kunskap i praktiken.

I allvarliga nödlägen, precis som i krigstid, svänger pendeln från en värld som präglas av politiskt posering och från utövandet av politik som performancekonst till en värld som kretsar kring att åstadkomma resultat på marken, genom insatser och handling. Varenda borgmästare som tvingats hantera snöoväder känner till detta. När väderprognoserna förutspår snöstorm är det för sent att börja upphandla snöplogar.

För att utkämpa covid-19-kriget behövde USA ena de tre huvudkulturerna inom statsförvaltningen, vilka inte nödvändigtvis

»

pratar särskilt mycket med varandra. Den första är en kultur som kännetecknas av program och framsteg. Program skapas för att fördela pengar och de gör det i takt med de givna framstegen. Den andra är kultur som präglas av forskning och utredning, den dominerande kulturen inom högre vetenskap och förvaltning. Den tredje kulturen är handlingsinriktad och går ut på att åstadkomma resultat. Det är en kultur som kan vara motståndskraftig och anpassningsbar, eftersom de som utövar den måste anpassa sig till de verkliga förhållanden som de stöter på. Detta är den dominerande kulturen inom de flesta privata företag.

Utmaningen under covid-19-kriget var, precis som under alla allvarliga nödlägen, att svetsa ihop de tre kulturerna. Det som kriget mot covid-19 lade i dagen var samma sak som varenda ny kris har lagt i dagen – inklusive krigen i Irak och Afghanistan – nämligen hur de operativa förmågorna har eroderat i stora delar av den amerikanska civila statsmakten. Program, vetenskaplig kunskap och konkreta operativa åtgärder var aldrig särskilt väl samordnade.

Ett symtom på misslyckandet var hur ofta statsförvaltningen och olika myndigheter tvingades anlita mangamentkonsultbolag – McKinsey, Boston Consulting Group, Bain & Co och ett antal andra – för att utföra grundläggande operativa uppgifter. Detta är den punkt där statsmakten börjar lägga kunskapen om hur landet skall styras på entreprenad.

I en tidig bok om pandemin, med den upplyftande titeln *Doom*, observerade historikern Niall Ferguson vaket att "pandemier är, i likhet med världskrig och globala finanskriser, historiens stora avbrott ... men de är också avslöjande ögonblick".

En av anledningarna till att den amerikanska reaktionen på pandemin var så avskräckande var att vår regering, åtminstone ibland och vid för många tillfällen, framstod som inkompetent. Om medborgarna inte litar på att regeringen kan hantera de allvarligaste nödlägena, är republiken illa ute.

Den här bilden av relativ inkompetens var extra illavarslande eftersom den var det senaste felsteget i en serie med tragiska felsteg, inklusive katastroferna i Irak och Afghanistan. Och det var hur krisen hanterades av ett land som en gång rättfärdigade sig självt med att det var – och också av många icke-amerikaner betraktades som – bäst i världen på att hantera allvarliga nödlägen. USA hade varit det främsta exemplet på handlingsinriktade och praktiskt sinnade offentliga prestationer.

Lyckligtvis uppvisade många amerikaner till slut detta slags vilja och kunnande under kriget mot covid-19. Men de positiva lärdomarna måste observeras, studeras och läras ut. Olyckligtvis verkar dock de båda två stora amerikanska politiska partiernas agendor förbli orubbade av pandemin. Det finns inga impulser att erkänna vad som har gått snett eller att försöka laga systemet. Trots att många folkhälsoexperter varnade för den sedvanliga cykeln av "panik och försummelse", är det häpnadsväckande att se den upprepas ännu en gång.

Amerikaner kan reflektera över ett inte särskilt avlägset stolt förflutet, när de var kända över hela världen för sin praktiska och handlingskraftiga förmåga när det gällde allting från att laga bilar

och utforma en europeisk efterkrigsordning till att sätta en människa på månen. Gång på gång tog landet sig an till synes oöverstigliga problem av såväl offentlig som privat karaktär i en relativt icke-ideologisk och lösningsinriktad anda. På ett plan är covid-19-krisen ännu en deprimerande berättelse om hur det tjugoförsta århundradets USA har kommit till korta

På ett annat plan så växte, precis som vi har beskrivit, många amerikaner med uppgiften. Covid-19-krisen vimlar av berättelser om desperata improvisationer, både i USA och runtom i världen. Somliga lyckades, fler misslyckades; många gjorde både och. Och alla andra former av allvarliga nödlägen riskerar också att uppvisa alla problem med organiserat agerande som blev tydliga under covid-19-krisen. Vi hoppas att vårt land kommer att reflektera över det här

kriget, inte bara för att förbereda sig för nästa pandemi, utan för att kunna tackla det slags globala nödlägen som redan verkar utmärka det tjugoförsta århundradet, inklusive energiomställningen och klimatförändringarna.

Det finns förstås flera sätt att förklara den amerikanska regeringens försämrade prestationer och allmänhetens drastiskt minskade förtroende för den sedan det sena 1950-talets och tidiga 1960-talets toppnoteringar. Sedan början av 1960-talet har den amerikanska statsmakten försökt göra mycket mer – både runtom i världen och på hemmaplan – och uppfattningen är att den oftast har misslyckats med att leva upp till allmänhetens förväntningar

och ibland gjort det på ett katastrofalt sätt.

Det är inte särskilt konstruktivt att lägga skulden på den Washingtonfientliga diskursen. Sådant syndabockstänkande är ingenting nytt. Det är ett mycket gammalt tema i amerikansk historia. Inte heller skall vi lägga skulden på en bristfällig leverans av grundläggande samhällstjänster, dessa fungerar fortfarande rimligt bra i USA.

En del av historien, som upprepades under kriget mot covid-19, är en historia av politiska misslyckanden: tendensen att reagera på händelser snarare än att agera proaktivt, dåligt specificerade mål, förvirrande riktlinjer, för stor tilltro till dåligt underbygga antaganden, dålig uppfattning om de faktiska organisatoriska

*"Kriget mot covid-19
visade att vår
beundransvärda
vetenskapliga kunskap
ligger långt, långt
före den organiserade
människlighetens förmåga
att omsätta denna
kunskap i praktiken."*

Substitut för statsmakten.

FOTO: KRISTOFER TRIPPLAAR/ALAMY

FOTO: PHILIP SCALIA/ALAMY

Oförmågan och dumheten förkroppsligad.

kapaciteterna, oförmåga att anpassa organisationer till nya problem samt ett överdrivet förlitande på dåligt kontrollerade entreprenörer. Alla dessa faktorer är dock symtom. De är symtom på politiska åtgärder som är dåligt utformade.

Bristfällig kunskap om historien vad det gäller vissa frågor eller rentav om hur regeringen tidigare har agerat, en ytlig förståelse för andra entiteter eller institutioner och en besatthet av dagsnyheterna – alla dessa faktorer är också symtom. De är symptom på en nedsatt förmåga till djupgående professionell lägesbedömning.

Självlärt är inte heller den markanta tendensen till att militarisera politiken, att förlita sig på militära instrument och beslutsfattare, vilken upprepade sig ännu en gång under covid-19-krigets "Operation Warp Speed", något botemedel. Det är ännu ett symptom på sammanbrottet i takt med att det amerikanska politiska beslutsfattandet fördommas och blir pretorianskt.

En del av systemen kan skyllas på undermåliga strukturer och på en polariserad och dysfunktionell amerikansk politik. Men det är inte hela historien.

När det enormt mäktiga Qing-kejsardömet i Kina började att falla sönder i början av 1800-talet, efterlyste en ledande forskare reformer av det konfucianska systemet som valde ut och utbildade landets administrativa elit. Han såg sig omkring och noterade att "allting var i färd med att falla sönder ... administrationen

var kontaminerad och tarvlig". Forskaren, Bao Shichen, "fann sig själv dragen till mer praktiska former av lärdom som inte testades i antagningsproven för blivande statstjänstemän".

Bao "skulle med tiden bli en av de ledande företrädarna inom ett fält som går under det övergripande namnet 'läran om statsmannakonsten', en informell rörelse av konfucianer som var djupt

engagerade i administrationens och policyskapandets verkliga problem". Tragiskt nog för Bao och många av hans allierade var deras ansträngningar otillräckliga. De förmådde inte vända eller hejda imperiets sönderfall.

Också den amerikanska statsmakten har många problem. Tack och lov är den ännu inte lika illa ute som Qing-dynastin var. Amerikaners till synes försvunna färdigheter när det gäller att fatta beslut och tackla nödlägen låg inte i deras gener eller i luften. De behöver inte överlämnas till en trånsjuk nostalgi. De här färdigheterna var specifika. De uppmuntrades av den omgivande kulturen. Och

de kan läras in på nytt.

Kunskap är kopplade till mål och medel. Den vägleder och inspirerar till säkra prestationer. Studiet av statsmannakonst skulle gynnas av att ägna mindre tid åt vad som "skall göras" och mer tid åt "hur det skall göras".

Philip Zelikow är professor i historia vid University of Virginia.

Översättning: **Öyvind Vågen**

För vidare källhänvisningar: se den digitala versionen av artikeln på axess.se

In i våra sinnen

Maskiner modellerar världen och vår upplevelse av den. Genom sin språkliga förmåga har de skaffat sig ett fönster in till våra mänskliga medvetanden.

Av Kenneth Payne

På San Franciscos gator stötte nyligen Waymos allestädes närvarande självkörande bilar på patrull. Genom att försiktigt placera cylindriska trafikrör ovanpå bilar-
nas motorhuvar upptäckte demonstranter ett sätt att fullständigt förvirra Waymos algoritm, med följd att bilarna blev stående stilla mitt i gatan. Intelligent maskiner, som vi känner dem idag, fungerar strålande i strukturerade världar, där det finns ett tydligt definierat problem att lösa, till exempel att spela ett schackparti eller lista ut den kortaste vägen med hjälp av satellitnavigationssystem. Och de blir också allt bättre på komplexa styrproblem, av det slag som robotkirurger eller maskiner som snabbt sorterar paket i lager ställs inför. Att lära sig att navigera det oförutsägbara mänskliga sinnets labyrinter är dock svårare.

Detta är ett problem inom alla möjliga slags områden där entusiaster hoppas att AI skall medföra fördelar – som hälsovård eller utbildning. Att förstå hur människan tänker är viktigt här också, inte bara inom krigföring. Idag kan AI-drönare lokalisera måltavlor och släppa bomber som om en omgång av arkadspelet Space Invaders har korsats med den verkliga världen. Detta rör sig dock bara om taktiska styrproblem – etiskt oroväckande helt klart, men i grund och botten beräkningsbara. Utmaningen i krig består i att tänka strategiskt kring mål och sätt och uppnå dem – både när det gäller våra och när det gäller våra egna motståndares. Fram till och med idag har detta varit alldeles för svårt för AI.

Men det är på väg att förändras. AI-skeptiker lyfter ofta fram maskiners begränsade förståelse för *mening*. Det ligger någonting i det. För att lyckas med brädspelet och kartläsning krävs aspekter av intelligens som spelar på datorns styrkor – ofantligt minne och tillräckligt med processorkraft för att söka igenom enorma mängder data. I slutänden briljerar maskiner när det gäller att hitta mönster eller samband – vilket förvisso är ”mening” i någon bemärkelse, men kvalitativt annorlunda den mänskliga versionen. Vi är förkroppsligade tänkare. Det innebär att vi ofta har en form av djupare relation till vårt fysiska väsen, precis som det ofta bär med sig en känslomässig schatterring. Det är helt klart långt bort från att plöja igenom alla upptänkliga schackdrag. Kan klyftan överbryggas?

När vi talar om mening, talar vi ofta om social mening. Hur vi skall bära oss åt för att förstå andra är kanske den väsentligaste kognitiva utmaningen för oss människor. Den legendariske kinesiske strategiteoretikern Sun Tzu beskrev fördelarna med detta för krigföring. ”Känn din fiende och känn dig själv”, rådde han, ”och du kan gå obesegrad ur hundra strider.”

Vi är en social art vars framgång beror på vår förmåga att sam-

arbeta och samordna oss med våra allierade, att utbyta information och att lära oss från andras beteende. Det är en förmåga som är rotad i vår mänskliga evolution. Det föreligger en debatt vad som är den huvudsakliga drivkraften bakom vår särskilda förmåga till ”tankeläsning”. Kanske var det behovet av att samordna jakten på stora bytesdjur, kanske var det för att underlätta barnuppfostran – för att intuitivt kunna känna in vad våra med stora hjärnor utrustade men i grund och botten hjälplösa bebisar egentligen vill eller lista ut vem vi kan lita på tillräckligt för att våga anförtro våra barn i deras vård. Kanske var drivkraften att kollektivt kunna sätta sig till motvärn mot våldsamma hanner – både inom våra grupper och i form av hotfulla rivaliserande grupperingar. Alla dessa anledningar har föreslagits av framstående teoretiker och faktum är att samtliga är rimliga förklaringar. Alla mänskliga individer ställs inför samma grundläggande problem – vem kan jag lita på? Ingen människa är, när allt kommer omkring, en ö.

Mänsklig ”tankeläsning” är normalt sett en blandning av instinktiv empati och medveten reflektion. Den präglas oundvikligen av våra emotioner och påverkas av våra underliggande motiv. Detta är ingen torr logisk modell, utan en levande dynamisk process som består i att se andra genom oss själva. Den bidrar till att förklara varför så många av våra distinkta kognitiva heuristiska metoder – de mentala genvägar som vi använder – ofta avviker från det abstrakt rationella. Härav följer vår tendens till grupptänkande eller till att värdera åsikterna som omfattas av andra som liknar oss högre än en mer rigorös och objektiv bedömning av evidensen. Detta framstår som förståeligt om det som spelar störst roll för oss är att frodas i vår gruppidentitet. Vår sanning är viktigare än all objektiv sanning – en observation som i dessa tider av ”fake news” är okontroversiell. Härav följer också vår instinktiva, men ofullkomliga empati. Tankeläsning är ett försök att krypa under huden på andra. Den mänskliga empatin är ofta bräcklig. Den låter sig lätt undermineras genom stress, genom ilska, eller när det gäller empati med främlingar, helt enkelt genom att vi gör vår interna gruppidentitet mer uttalad. Kort sagt så må vår ”tankeläsningens förmåga” vara ofullkomlig, men den är icke desto mindre ofta tillräckligt bra för att tjäna som grund för ändamålsenligt agerande.

Maskiner närmar sig tankeläsning på ett helt annat sätt. Deras intelligens har inte mejslats fram under evolutionens långsamma gång längs med samma intensivt sociala väg som vi har följt. Lika lite som de delar vår förkroppsligade kognition där emotionerna

>>

hjälp oss att prioritera och betjäna djupa, underliggande motiv. Faktum är att fram till nyligen agerade faktiskt det mesta av AI utan några försök alls till tankeläsning. När Lee Sedol fick storstryk av AlphaGo 2016 slängde Go-mästaren ett plågat ögonkast över spelbrädet på sin mänskliga motståndare – men denne satt bara där för att flytta maskinens spelbrickor. Det fanns inga tankeläsningssinsikter att utläsa från att stirra in hans ögon. Det fanns faktiskt inga tankar att utläsa överhuvudtaget. AlphaGo besegrade Sedol på samma sätt som AI har gjort annorstädes, nämligen genom sin formidabla minneskapacitet och förmåga att söka efter möjliga drag i förväg.

Detta är nu i färd med att förändras. Delar av tänkandet kommer till AI och det ger i sin tur AI möjlighet att få inblick i vårt tänkande. Och precis som de som läst Sun Tzu kan förvänta sig får detta viktiga strategiska följdverkningar.

Ett uppenbart sätt att modellera hur andra tänker är att tänka som de. Redan från början har AI-forskare strävat efter att skapa intelligens som liknar mänsklig intelligens. Deras första försök byggde på formell logik – ”om detta, gör då så här”. Lämpligt nog föll tillvägagångssättet i god jord hos kognitiva psykologer som blev synnerligen förtjusta över att det mänskliga sinnet liknades vid en dator. Följaktligen kunde såväl artificiella som mänskliga ”sinnen” modelleras som symboliska processor. Man kunde rentav infoga en osäkerhetsfaktor i modellerna, för att approximeras den verkliga världens röriga komplexitet, så att den formella logiken blev ”oskarp” och därigenom kanske också mer autentisk.

Men människor är mer än naiva logiker. Hur skulle man annars kunna förklara fenomen som vår systematiska övertro på våra egna förmågor eller vår tendens till att fästa större trovärdighet vid information som bekräftar våra befintliga föreställningar och övertygelser snarare än utmanar dem? I takt med att psykologer avtäckte allt fler kognitiva heuristiker blev det tydligt att vi besatt en distinkt from av rationalism, väsensskild från de tidiga AI-systemens abstrakta symbolism.

Hur skulle man då bära sig åt för att utforma AI-system som bättre var i stånd att efterlikna mänsklighetens uppenbart krokiga virke? Att för hand framställa mänsklig kunskap för maskiner var nästa försök. Det misslyckades. ”Expertsystem” var fokus för 1980-talets AI-hajp och dessa kunde, under gynnsamma förhållanden, använda sig av kunskap inom en särskild domän. Men systemen var bräckliga och bringades lätt ur fattningen när de ställdes inför nya saker. Uppenbarligen kräver universell kognition mycket mer än arbetskrävande inkodning av specialistkunskaper.

Ett mer realistiskt alternativ skulle vara att inympa AI med mer allmänna mänskliga heuristiker – och idealiskt sett många olika av dem. Men dessa heuristiker utvecklades inom ramen för en särskild kontext. Att för hand skapa dem en i taget är formidabel utmaning. Dessutom består det mänskliga sinnets triumf i dess förmåga att sömlöst integrera dess mångfald av tankesätt. Det är svårt att ta ut en heuristik från helheten; de uppstår alla på något sätt från samma vidsträckta, integrerade nätverk av förkroppsligade neuroner och deras biljoner kopplingar. Sålunda: två väldigt olika sorters intelligens med kraftigt kontrasterande attribut. Och så förblev det fram till alldeles nyligen.

Att koda mänskliga heuristiker framstår som ett hopplöst företag, men kanske finns det en genväg i form av språket. Vi kan betrakta språket i sig självt som en särskild sorts heuristik – en som modellerar världen genom att kategorisera, abstrahera, conceptualisera och upprätta meningsfulla kopplingar.

Och inte bara det. Om det mänskliga språket, som antropologen Robin Dunbar bedyrar, uppstod för att vi skulle kunna skvallra strategiskt om andras tänkande, är bemästrandet av språket, åtminstone i viss utsträckning, synonymt med förvärvandet av själva tänkandet. Språket gör det möjligt för mig att presentera mig själv som en unik, autobiografisk helhet och att förstå andra i liknande termer – trots att vi båda är komplexa nätverk av samspelande kognitioner, varav många är omedvetna. Det ”oupphörliga tjattret i min skalle”, som zenmästaren Alan Watts formulerar saken, är bara en del av det som gör mig till mig själv, även om det förvisso är en stor del.

Ett exempel: skript – eller inneboende kognitiva narrativ, i synnerhet analogier – är ett mycket studerat område inom internationell politik. Ledarer lutar sig ofta, ibland omedvetet, mot lärdomar från det förflutna när de fattar beslut. Under överläggningar i samband med Kubakrisen avrådde Robert Kennedy sin bror från att genomföra ett amerikanskt överraskningsanfall mot de sovjetiska missilinstallationerna, med motiveringen att det skulle utgöra ett oetiskt Pearl Harbor. Flygvapenchefen Curtis LeMay däremot uppmanade president Kennedy att anfalla, med motiveringen att allting annat skulle utgöra eftergiftspolitik i stil med Münchenöverenskommelsen.

I själva verket gör politiska ledare precis det som vi alla gör – skalar bort verklighetens högljudda tjatter i jakt på förståelse och vägledning. De använder sig av språkmodeller av världen och de olika sinnena som återfinns i den.

Skulle dagens storskaliga språkmodeller – som ChatGPT – kunna göra någonting liknande?

Ja. Det är tidigt och evidensen är begränsad men det finns redan några lockande antydningar. Dagens språkmodeller må ibland hallucinera fram galna nonsenssvar och kämpa med vardagliga resonemang, men med omsorgsfullt ”knuffande” för att analysera uppgifter och förklara deras bakomliggande logik presterar de bättre. Än mer fascinerande är att de genom att använda det mänskliga språket verkar ha snappat upp delar av vår psykologi. Innebär då detta att om vi preparerar en språkmodell med emotionella termer så kan vi påverka dess efterföljande beslutsfattande, precis som fallet med en människa? Ja, tydligen, i alla fall enligt en studie som fann att ångslig preparering gör maskiner mer tendentiösa i sina efterföljande omdömen – i det här fallet mer rasistiska och åldersdiskriminerande. En annan studie fann att GPT-4 briljerade när det gällde analogiska resonemang uppgifter, och överträffade människors prestationer. ”Low shot-inlärning” från några få historiska exempel är nu möjligt för både politiska ledare och maskiner.

Hur förhåller det sig då med själva tankeläsningen? I en slående studie klarar GPT-4 de medvetandeteoriteter som utvecklingspsykologer låter ungdomar genomgå. Det innebär att den är medveten om att andra kan hysa felaktiga övertygelser – en avgörande

”Hur skulle man då bära sig åt för att utforma AI-system som bättre var i stånd att efterlikna mänsklighetens uppenbart krokiga virke?”

STATSKONST I EN NY TID

Broderliga överläggningar: Robert och John F Kennedy.

FOTO: GETTY IMAGES

hörnsten för strategi. Och i en annan dramatisk illustration, överglänste språkmodeller människor när det gällde att förutsäga hur karaktärer skulle reagera känslomässigt i olika fiktiva scenarier. Det AI-psykologiska fältet befinner sig ännu i sin linda – men det här är slående resultat och fler dyker upp varje vecka.

Och i Metas Cicero har vi nu en praktisk demonstration av vad som är på väg. Denna hybrid-AI har bevisat sin skicklighet i multispelarkrigsspelet Diplomacy. Det särskilda med det här spelet är att spelarna kommunicerar naturligt om sina avsikter – vilket skapar utrymme för vilseledning. Cicero vinner genom att kombinera en taktisk motor av brädspelstyp, av det slag som används så framgångsrikt när det gäller schack och Go, med en språkmodell. Onlinespelarna var uppenbarligen omedvetna om att deras motståndare var en maskin.

Aldeles uppenbart är någonting intressant i görningen. Den kusliga känslan av att det finns ett ”medvetande” bakom språkmodellerna är mer än bara det förmänskligande som vi alla är benägna till. Maskiner känner inte, lika lite som de utvecklas genom det naturliga urvalet, men de har insupit de modeller av vår värld som ligger inneboende i vårt språk. Föga förvånande svävar inte språket fritt, frikopplat från resten av vår kognition. Det modellerar världen och vår upplevelse av den. Det fångar, om än ofullkomligt, något av vår emotionellt genomsyrade koppling till verkligheten. I kraft av sin lingvistiska förmåga har maskinerna skaffat sig ett fönster in till våra mänskliga medvetanden.

Och även om de saknar vår rika, multimodala kognition, har maskinerna andra fördelar. Till exempel kan de behärska fler språk än vi och utan ansträngning växla mellan dem, dessutom kan de skapa sina egna språk. Samtidigt har de genom användandet av kodspråk ett kraftfullt verktyg för att skänka rigorös struktur åt det egna tänkandet. Och de har en enorm potential. Biologin begränsar den mänskliga kognitionen på sätt som inte gäller för maskiner. Om medvetandet och jaget, som verkar vara fallet, är framväxande egenskaper hos nätverk, vad händer då när språkmodellerna fortsätter att skalas upp?

De strategiska implikationerna är djupgående. Det strategiska brädspellet Diplomacy är en blek kopia av verklighetens diplomatiska spel. Jag hoppas att ingen på allvar överväger att förslå att vi överlåter det geopolitiska beslutsfattandet till maskiner. Samtidigt framstår ”AI-domedagsprofeternas” dystra förutsägelser om att vi står inför ett existentiellt hot från superintelligent AI som surrealistiska. Det är svårt att föreställa sig varför ett dött/själlöst föremål skulle *vilja* skaffa sig världsherravälde.

Icke desto mindre kommer beslutsfattande i krig för första gången i mänsklighetens historia att inbegripa icke-mänsklig intelligens. En intelligens som dessutom numera av allt att döma besitter insikter i andra medvetanden. Vi har skapat ett strategiskt sinne som ”känner sig själv och känner fienden” på sätt som framstår som både kusligt välbekanta och märkligt främmande.

Kenneth Payne är professor i strategi vid Kings College i London.
Översättning: Öyvind Vågen

FOTO:ALAMY

Det otänkbara alltmer tänkbart

Kärnvapen börjar spela en allt viktigare roll i internationell politik. Risken för att de används i en stormaktskonflikt är större än någonsin.

Av Kristin Ven Bruusgaard

Bernard Brodie, en av den tidiga kärnvapenerans viktigaste strateger vars skrifter fortsätter att påverka och forma debatten om hur kärnvapen påverkar internationell politik, skriver: "Hitintills har det militärstrategiska huvudmålet varit att vinna krig. Från och med nu måste det militärstrategiska huvudmålet vara att undvika krig. Det kan inte finnas något annat mål."

Formuleringen förkroppsligar det som andra forskare senare skulle komma att kalla "den nukleära revolutionen" – det vill säga den omvälvande effekt som kärnvapen skulle komma att ha på den internationella statsmannakonsten genom att göra krig mindre och inte mer sannolika.

Teorin postulerade att kärnvapenkrigens katastrofala effekter skulle vara uppenbara för alla, med följd att många stater skulle eftersträva kärnvapen och förmågan att använda dem som svar på aggressioner. Efter att ha uppnått en sådan säker andraslagsförmåga, skulle dock staterna slappna av och lätta på sin inneboende konkurrens- och expansionsreflex, med följd att världen skulle bli en fredligare plats.

Den här teorin har dock alltid förblivit just en teori som inte har kunnat förklara sättet som stater med kärnvapen uppträder efter det att de väl har förvärvat dem. Under de senaste åren har det dykt upp betydande nya invändningar mot den nukleära revolutionsteorin, vilka har underbyggt påståenden om att teorin inte stämmer överens med verkligheten. Och ändå så fortsätter essensen i den här revolutionerande och omvälvande kärnvapeneffekten att påverka såväl internationella relationer som debatterna om kärnvapnen och deras politiska påverkan. Även om blotta förekomsten av kärnvapen inte nödvändigtvis resulterade i en mera fredlig värld, förmodar många fortfarande att bristen på direkt konfrontation mellan stormakterna kan förklaras med just förekomsten av kärnvapen.

Men 70 år efter kärnvapnens uppkomst framstår risken för att de skall användas i en stormaktskonflikt som större än någonsin. Även om den ryska invasionen av Ukraina har återuppväckt sådana scenarier i den allmänna föreställningen, har den under det senaste årtiondet återuppblossande stormaktsrivaliteten stadigt ökat risken för kärnvapenkrig. I Asien framträder Taiwanscenariot som hotfullt, med frågetecken på båda sidor vad gäller

motståndarens kärnvapenintentioner. I Europa skulle alla direkta konfrontationer mellan Ryssland och Nato eller USA snabbt förvandlas till en kärnvapenkonflikt, i linje med Rysslands utfästelser om att ta till kärnvapen först i händelse av en storskalig konflikt. Scenarierna för kärnvapeneskalering mellan stormakter ser särskilt oroväckande ut i norra Europa, hem för Rysslands nukleära andraslagsstyrka. Var inte kärnvapnen en gång de ultimata fredsbringarna som skulle minska risken för konfrontationer mellan stormakterna? Undergräver den samtida stormaktsrivalitetens beskaffenhet kärnvapnens uppenbara avskräckande, och därigenom också fredsbevarande, effekter?

Kärnvapen är, i alla praktiska bemärkelser, den ultimata försäkringen och säkerhetsgarantin för de stater som innehar dem. Men dessa stater uppfattar deras avskräckande effekt på markant olika sätt, integrerar dem med sina konventionella militära stridskrafter på markant olika sätt och har markant olika föreställningar om exakt hur de mest effektivt kan påverka eller forma motståndarens beteende. Ett brett spektrum av olika faktorer påverkar sådana överväganden: geografi spelar roll, andra militära kapaciteter spelar roll; perceptioner spelar roll; traditioner spelar roll; strategisk kultur spelar roll.

Geografi spelar roll eftersom vilka typer av militära hot stater ställs inför hänger ihop med deras geografiska och strategiska miljö. En stat med en stor landmassa som är inringad av potentiella fiender upplever allvarigare och mer trängande säkerhetshot än en isolerad ö. Strategiskt djup och möjligheten och förmågan att dölja militära kapaciteter i den sibiriska tundrans djup påverkar upplevda hot från stater som befinner sig på längre avstånd från det allvarligaste säkerhetshot som de står inför.

Militära kapaciteter spelar roll eftersom stater tänker olika kring hur kärnvapen och konventionella vapen samspelar och kommer att påverka motståndare. Den ryska kärnvapenpolitiken är den mest utvecklade rent teoretiskt, om än inte praktiskt, medan stater som Pakistan, och allianser som Nato historiskt sett, också har dragit nytta av kopplingen mellan konventionell underlägsenhet och nukleär kompensation. Kina brottas för närvarande med frågeställningen om än på ett markant annorlunda sätt. >>

Tvekar inte att sätta hotet i verket.

FOTO: OLGA MALTSEVA/GETTY IMAGES

Perceptioner spelar roll eftersom stater utformar politik baserat på sin förståelse och tolkning av sin potentiella fiende: dennes militära kapacitet kan framstå som hotfull även om den tänkta fienden själv är övertygad om att dess välvilliga intentioner är uppenbara för alla och envar. Så länge som kärnvapenavskräckning förblir ett i grund och botten psykologiskt instrument som spelar på psykologiska dynamiker såsom rädsla får uppfattningar om kärnvapenkapaciteter och intentioner större betydelse för den internationella utvecklingen än uppfattningar om konventionella militära kapaciteter.

Traditioner eller kultur spelar roll eftersom de befintliga kärnvapenmakterna – inklusive Ryssland, USA och Kina – alla har årtionden med erfarenhet av och stora byråkratier vigda åt att formulera kärnvapenpolitik och upprätthålla kärnvapeninstrumentet. De här kompli-

kationerna har alla sina egna idiosynkrasier och ser olika ut – de strategiska problem som de ställs inför ser också olika ut (delvis beroende på de andra faktorer som jag nyss har nämnt), vilket i sin tur leder till olikartade strategiska lösningar på de strategiska problemen.

Ovanstående innebär att det finns viktiga skillnader i hur kärnvapen påverkar olika staters militära strategi, vilket i sin tur leder till att kärnvapenstaternas uppträdande på den internationella arenan i hög grad skiljer sig åt. Variationen i kärnvapenstaternas beteende har uppmärksamats i den moderna litteraturen i ämnet, men ännu inte resulterat i en väsentlig granskning av hur variationen kan se ut och vilken roll den spelar för att föranleda olikartade beteenden på den internationella arenan.

En empirisk fallstudie är det pågående kriget i Ukraina, en kärnvapenladdad konflikt som rymmer en rad olikartade lärdomar för

”Var inte kärnvapnen en gång de ultimata fredsbringarna som skulle minska risken för konfrontationer mellan stormakterna?”

STATSKONST I EN NY TID

flera av världens befintliga eller aspirerande kärnvapenländer. Den gemensamma nämnaren för lärdomarna som kan utvinna ur kriget i Ukraina är dock att kärnvapen i själva verket kan uppfattas som ännu mer användbara för dem som tillskriver dem olika grader av strategiskt värde.

Den ryska kärnvapenretoriken och det ryska kärnvapensignalandet under Ukrainakriget saknar motstycke. Många fruktar att en av de främsta lärdomarna som Ryssland tar med sig från Ukrainakriget är att aggression under hotet om potentiell kärnvapenskalering medför färre risker. Världens största kärnvapenarsenal är förmodligen huvudorsaken till att amerikanska styrkor ännu inte har satts in i stor skala i Kiev. Rysslands konventionella prestationer har visat att i en sådan alternativ verklighet skulle Ryssland med största sannolikhet inte ha lyckats inta och behålla någon del av Ukrainas territorium under en längre tidsperiod.

En annan lärdom som Ryssland kan utvinna är dock att kärnvapenhot och kärnvapenskrammel inte räcker hela vägen. Upprepa-

de ryska kärnvapenhot har inte påverkat den ukrainska viljan att slåss för och försvara sitt land. Den ryska ledningen må fortfarande vara upptagen av kärnvapenanvändningens militära nytta och huruvida denna skulle överstiga de politiska kostnader som är förknippade med att kliva över kärnvapentröskeln. Ryssland verkar hur som helst benäget att fortsätta att maximera nyttan av sin kärnvapenarsenal; inte minst i en tid när landets konventionella militära styrkor krymper och när dess uppfattade omedelbara omgivning blir ännu fientligare.

Genom sitt exemplösa kärnvapenskrammel förvärvar Ryssland också nya erfarenheter när det gäller hur landets kärnvapenhot i kombination med andra tvångsåtgärder påverkar motståndare och åstadkommer politiska och militära effekter. Ryssland iakttar sannolikt västvärldens reaktioner med stort intresse och lägger dem på minnet. Ryssland gör ingen hemlighet av att i ett eventuellt krig mot Nato, och ställd inför en överlägsen konventionell militärstyrka som hotar landets territoriella integritet och suveränitet, skulle det överväga att ta till kärnvapen. Somliga ifrågasätter trovärdigheten hos de kärnvapenhot som används för att uppnå aggressiva mål i Ukraina. Färre skulle förmodligen ifrågasätta trovärdigheten hos kärnvapenhot för att bevara den ryska statens existens.

USA, andra västerländska kärnvapenstater och Nato som kollektiv utvinna andra kärnvapenlärdomar ur det pågående kriget i Ukraina. För dem visar kriget en gång för alla kärnvapenberoendet hos fiender som Ryssland. Det har påvisat hur alla potentiella konflikter med Ryssland kommer att rymma en betydande kärnvapenkomponent, från och med eller rentav före krigets första dag. Kärnvapen skulle ständigt och konsekvent påverka förloppet för ett sådant krig. Sannolikheten för kärnvapenanvändning i händelse av att ett krig utkämpades på europeisk mark skulle öka dramatiskt. Även om säkerhetspolitiska kretsar har varit förberedda på detta ett tag, har kriget i Ukraina på ett påtagligt sätt inskräpvt denna verklighet i västerländska säkerhetspolitiska beslutsfattare.

Nato är i färd med att förnya sin kärnvapenkompetens och försöker att göra det snabbt på grund av denna utmaning. Det säkerhetspolitiska samfundet på båda sidor om Atlanten diskuterar vilket som är det mest effektiva sättet att avskräcka eller påverka en kärnvapenbeväpnad motståndare. De flesta instämmer i att en moderniserad och tillförlitlig kärnvapenkapacitet är en nödvändig komponent i en sådan avskräckning. Kärnvapen >>

Kinesiskt krigsfartyg övar i närheten av taiwanesiskt territorium. FOTO: THOMAS PETER/TT

kommer att vara en viktigare del av Natos mix av avskräckningsmedel under de kommande åren. Kommunikén från Natotoppmötet i Vilnius i juli 2023 kommunicerade just detta genom sitt förnyade nukleära språkbruk.

Kriget i Ukraina har också i större delen av Europa inskräpvt betydelsen, för att inte säga beroendet, av en amerikansk säkerhetsgaranti, inklusive dess kärnvapenparaply. Det är en lärdom USA:s allierade i Asien-Stillahavsområdet har varit mycket mer akut medvetna om under en tid. Den japanska säkerhets- och försvarspolitikerna är stadd i omvandling, med eller utan en kärnvapenkomponent. Sydkorea har aktivt eftersträvat en mer omfattande motanfallskapacitet för att påverka de nordkoreanska kärnvapenkalkylerna. Avskräckningsdynamiken i Asien-Stillahavsområdet befinner sig under omprövning, både genom nyligen lanserade initiativ som Akus-samarbetet och till följd av observationer och tolkningar av den europeiska kärnvapendynamiken.

Kina i sin tur kan ha dragit andra kärnvapenrelaterade lärdomar av Ukrainakriget. Vissa fruktar att Kina skall dra liknande slutsatser som Ryssland när det gäller möjligheten till konventionell aggression i skuggan av hotet om nukleär eskalering. USA och andra länder har gjort sitt bästa för att övertyga Kina om att sådan aggression inte skulle gå ostraffat förbi i en taiwanesisk kontext. Kinas kärnvapenstrategi så här långt tyder på att man fortfarande håller fast vid andra lärdomar om kärnvapens strategiska nytta för tvångsvälde.

En del menar att Kina satsar mer på andra militära nyckeltekniker för att bygga upp förmågan att dominera eskaleringen och utöva press på en fiende i händelse av en konflikt. Samtidigt strävar Kina efter att befästa sin nukleära avskräckningsförmåga – kanske delvis som ett svar på vad landet uppfattar som en potentiellt lägre tröskel från amerikansk sida att ta till kärnvapen i händelse av en direkt konfrontation länderna emellan.

De olika lärdomarna från kriget i Ukraina pekar alla i samma riktning: mot en mer framskjuten roll för kärnvapen i ett spektrum av staters militära och politiska strategier. Vidare pekar de i riktning mot en utveckling där kärnvapen kan komma att spela en större roll i regionala dynamiker runtom i världen. Detta inbegriper Europa och dess nordligaste hörn.

Ett nytt säkerhetspolitiskt landskap växer fram i Europa som

Förändrar det strategiska landskapet.

FOTO: JOHANNA GERON/TT

Kärnvapenskrammel i Moskva.

FOTO: MIKHAIL SVETLOV/GETTY IMAGES

formas av det pågående kriget i Ukraina, av Natos åtgärder för att avskräcka och försvara sig samt av en pågående utvidgning av Nato i norr. Det nya mönstret är ett resultat av nuet men kommer förmodligen att vara en funktion av vår framtid.

Det kommer att krävas mycket för att övertyga de europeiska staterna om att Ryssland någon gång i framtiden inte längre kommer att vara en kraft eller ett hot att ta med i beräkningen. Det kommer att krävas mycket för att övertyga ett framtida Ryssland, också med andra ledare än dagens, om att den slagkraft som Nato nu skapar över Europa och dess gränsregioner, inte hyser några aggressiva avsikter i förhållande till Ryssland. Vi ser nu hur en ny järnridå dras ner över Europa på grund av den dystra situation som vi för närvarande befinner oss i. Frågan är huruvida vi ägnar tillräckligt med uppmärksamhet åt hur detta skulle kunna förändras till något mer positivt i framtiden.

Kärnvapens växande relevans för både Ryssland och Nato kommer förmodligen att få direkta följdverkningar för Europas norra hörn. Så är redan fallet: vi bor nära ett nyckelområde för Rysslands vedergällningskapacitet på Kolahalvön. I Norge och Nato har vi sedan länge vant oss vid det strategiska dilemma och den konfrontation som detta utgör för Barents hav, Norska havet och för de transatlantiska undervattenskablarna för kommunikation. I händelse av krig mellan Ryssland och Nato skulle parter-

STATSKONST I EN NY TID

nas intressen krocka direkt i Europas nordligaste hörn – och det oavsett var kriget startar.

Ett utvidgat Nato kommer att förändra det strategiska landskapet i en del av Europa som traditionellt har kännetecknats av låg spänning. Det kommer förmodligen bara att vara en tidsfråga innan detta påverkar ryska kalkyler och stridskraftsdispositioner. Om inga konventionella stridskrafter finns att tillgå, kommer kärnvapen att vara den backup som ryssarna tar till, också för signaleringsändamål. Situationen i fredstid kommer förmodligen att bli mer spänd under de kommande åren. En kris eller ett krig kommer att ha en betydande nukleär komponent i vårt absoluta närområde, med potentiella följdverkningar för hur våra länder klarar sig i krigstid.

Slutligen kommer skillnaderna i hur Ryssland och Nato tänker när det gäller integreringen av kärnvapenstridskrafter och konventionella stridskrafter att påverka dispositionerna i vår region. Som

vi har sett i Asien-Stillahavsområdet, eftersträvar länder i ökande omfattning konventionella motkrafts- eller motanfallsförmågor. Nato må förlita sig på sina kärnvapenkapaciteter, men det är alliansens konventionella kapaciteter som Ryssland fruktar mest. Nya

tekniker påverkar hur fiender uppfattar sina egna kritiska sårbarheter.

Den nya järnridån i ett förvandlat europeiskt säkerhetspolitiskt landskap kommer förmodligen att ge upphov till nya dynamiker och nya oroshärdar med hög spänning. Nordeuropa kommer inte att vara vaccinerat mot utvecklingen: att hitta rätt avskräckningsbalans för att minimera risken för kärnvapenkonfrontation kommer att ställa större krav på de europeiska säkerhetspolitiska ledarna än vad de flesta har upplevt under sin livstid. Vi har alla ett stort gemensamt ansvar för att se till att

framtidens kärnvapenpolitik medför fred istället för krig.

Kristin Ven Bruusgaard är chef för militära underrättelseskolan i Norge.

Översättning: **Öyvind Vågen**

För vidare källhänvisningar: se den digitala versionen av artikeln på axess.se

Snorris stormiga tidsålder

Snorri Sturluson är känd som lärd författare men var också en politisk maktspelare. I *Sturlungasagan* avslöjas betänkliga sidor av hans personlighet.

Av Lars Lönnroth

I Sverige har vi vanligen kallat honom Snorre Sturlasson men på sitt modersmål heter han faktiskt Snorri Sturluson, så låt oss kalla honom så. Det handlar alltså om den isländske historikern och skalden som 1241 höggs ihjäl av fientliga landsmän på norske kungens order men senare blev nationalmonument runtom i Norden.

År 2021 utgavs *Sturlungasagan*, den stora krönikan om hans släkt och tid, för första gången översatt till svenska. Den avslöjar betänkliga sidor av Snorris personlighet. Hos oss är han ju mest känd som lärd författare till två storverk, som tillsammans har lagt grunden till vår föreställning om det fornnordiska samhället och dess världsbild.

Det ena verket kallas *Heimskringla* ("Världens rundel") eller *Nordiska kungasagor* och är en krönika i klassisk sagastil om de nordiska, särskilt de norska, kungarnas historia fram till slutet av 1100-talet. Av den har vi genom Geijers och andra patriotiska historikers tolkning fått lära oss att forntidens Norden nästan var en demokrati, där frimodiga odalbönder och bondehövdingar som Torgny lagman vågade säga ifrån på tinget mot tyranniska kungar.

Det andra verket kallas *Snorris Edda* och är en lärobok om fornnordiska myter och skaldekonst. Där skildras de förkristna asagudarnas kamp mot ondskans makter alltifrån världens skapelse till Ragnarök. Där undervisas man också i fornskaldernas konstfärdiga versmått och poetiska bildspråk som de använde i tekniskt intrikata kväden om gudar, hjältar och minnesvärda stordåd.

En del forskare menar också – men det är omtvistat – att Snorri

författat *Egil Skallagrimssons saga*, en klassisk släktsaga som handlar om vikingatidens främste isländske skald och dennes släktingar, förfäder till Snorris egen familj. Den släktsagan är i varje fall skriven i samma stil och anda som kungasagorna. En kärv, korthuggen och till synes objektiv berättarstil som på ett trovärdigt sätt relaterar vad som händer men döljer känslor och åsikter under textens yta. Det var så isländska sagor skulle se ut under klassisk tid.

På Island är Snorri Sturluson sedan länge känd också för annan verksamhet. Han innehade periodvis Islands högsta ämbete som lagsagoman vid alltingets årliga sammankomster. Dessutom var han skald, uppskattad som sådan vid norska hovet innan han gjorde sig ovän med kung Håkon. Men framförallt var han känd som politisk maktspelare, en av de mest inflytelserika under de blodiga inbördesfejder som sönderslet Island under 1200-talet.

DEN TIDEN HAR i efterhand kallats Sturlungatiden efter Snorris släkt, Sturlungarna, en släkt som gav upphov till stor litteratur men också till våld, svek och elände. De verkade i en vargatid som samtidigt, märkligt nog, var en litterär guldålder. Inbördesfejderna slutade med att Island

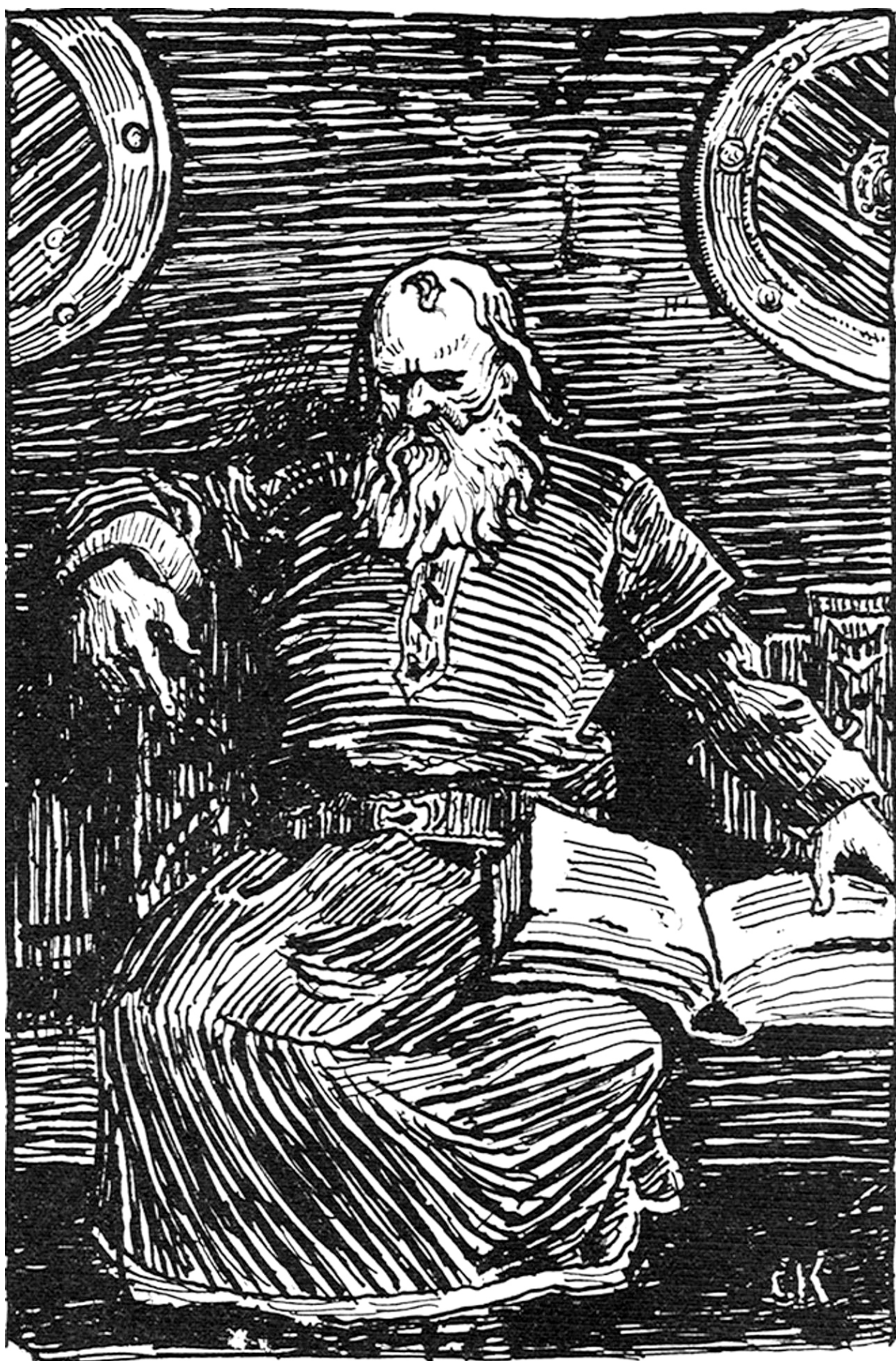
1264 förlorade sin politiska självständighet och inordnades i kung Håkons norska rike. Den litterära guldåldern fortsatte men fick sämre villkor när hövdingafamiljerna, som sponsrat skaldskap och sagaskrivning, förlorade sin makt till norske kungen och kyrkan.

Den främsta källan till kunskap om Snorris stormiga tidsålder heter alltså *Sturlungasagan* eller bara *Sturlunga* och är egent-

"Inbördesfejderna slutade med att Island 1264 förlorade sin politiska självständighet och inordnades i kung Håkons norska rike."

Lars Lönnroth är professor emeritus i litteraturvetenskap. Hans senaste bok är *Parallella liv. Om Sven Delblancs och P.O. Enquists författarskap* (2022).

Snorri porträtterad av Christian Krohg.

Nu på svenska.

ligen en sammanställning av flera krönikor om händelser, kända hövdingar och deras släkter från ungefär 1150 till 1300. Mest omfattande och mest läsvärd av dessa texter, *Íslendinga saga*, är skriven av Snorris brorson Sturla Þórðarson, som fostrats av sin farbror på dennes gård Reykjaholt (numera Reykholt) och liksom denne blev en framstående skald, historiker och lagman. Det är också i Sturlas avsnitt man finner de flesta upplysningarna om Snorri och hans släkt, nedskrivet på utsökt sagaprosa av en man som själv var en framstående medlem av släkten och själv bevittnat åtskilliga av de händelser han skildrar. Om detta kan man numera läsa i en utmärkt bok på engelska av den isländske litteraturforskaren Úlfar Bragason: *Reykjaholt Revisited. Representing Snorri in Sturla Þórðarson's Íslendinga saga* (2021).

Sturlunga är en komplicerad och svåröversatt text, bland annat på grund av dess sammansatta natur och många sidospår med inlagda skaldeverser på intrikata versmått. Att överföra hela verket till modern svenska blev en utmaning för den lundensiske litteraturforskaren Sten Kindlundh, som ägnade många års kärleksfull möda åt uppgiften och avslutade sitt arbete bokstavligen på dödsbädden 2019. Hans text redigerades sedan omsorgsfullt av en kommitté bestående av forskarna Gunnar D Hansson, Kristinn Jóhannesson och Joakim Liljegren och utgavs i tre vackra band på Anthopos förlag. Här kan man äntligen på vårt språk få en klar uppfattning av Snorri och hans tidsålder och därmed också en mer realistisk bild av hans värld än den som 1800-talets nordiska nationalister byggt upp.

Snorris liv kan här följas från barndomen, då han blir fosterson till Jón Loftsson, en av Islands mäktigaste och lärdeste hövdingar. Där grundläggs hans kunskaper om lag, historia och skaldekunst. Längre fram berättas om hans karriär som hövding och gårdsägare, hans utlandsresa till Norge, där han diktar till kung Håkons och Skule jarls ära och blir upptagen i den kungliga hirden. Under samma resa kommer Snorri 1219 också till Sverige, där han besöker lagman Eskil i Västergötland, vars hustru han hyllar i en dikt, och får som gengäva det standar som sveakungen Erik Knutsson haft med sig när han besegrade kung Sverker i slaget vid Gestilren.

DET ÄR NU SNORRI blir berömd för skaldekunst och lärdom men knappast som "författare" i modern mening. Något ord för författare av texter på prosa fanns inte på fornisländska. Sagaberättare sågs inte som upphovsmän utan som traditionsförmedlare. Själv skulle Snorri nog ha sagt att han "satte samman" sagor efter gammal muntlig och skriftlig tradition som han sedan försökte förbättra. Han dikterade för någon skrivare som präntade ned hans ord på pergament. Däri låg ingen större prestige, eftersom det inte ansågs nyskapande, och sagorna är därför förmedlade utan författarnamn. Däremot var det mycket berömvärt att vara skald med förmåga att skapa nya dikter på krångligaste möjliga versmått. Det var som skald man blev berömd, och det blev Snorri för sina dikter

men också för sina insatser som lagman och storhövding.

Den bild Sturla ger av sin farbror Snorri och hans omvärld gör ett trovärdigt intryck, men vacker är den knappast. Såväl Sturlungarna som deras konkurrenter bland Islands hövdingaslakter utmärker sig i allmänhet för brutalitet och svekfullhet, fast de samtidigt har sinne för poesi. På isländska sagaskrivares vanliga vis uttrycker sig Sturla inte värderande eller känslomässigt om dem, men han beskriver också sina närmaste släktingar med skningslös saklighet. Snorri själv framstår genom sina handlingar som en smart men hänsynslös opportunist, ibland nästan en mafiaboss. Han utnyttjar sin ställning för att skaffa sig makt och rikedom på andras bekostnad, bland annat genom att ingå oheliga allianser med andra makthavare eller eventuellt gifta sig med deras döttrar, förutsatt att de är tillräckligt förmögna. Han berikar sig till synes hämningslöst på sina närmastes bekostnad; bland annat försöker han tillskansa sig Sturlas eget arv efter sin far, Snorris äldre bror Þorðr Sturluson. Till råga på allt verkar Snorri feg, en man som flyr när han möter hårt motstånd.

Någon demokrat är han inte, om man får tro Sturla, ej heller principiell motståndare till den norska kungamakten, även om han anser att hövdingar som han själv bör åtnjuta en viss självständighet. Dock träder han frivilligt i kung Håkons tjänst när han besöker Norge, smickrar honom hejdlöst i sina skaldekvad, lovar

honom hjälpa till att bringa Island under Norges krona men sviker när det inte passar hans egna intressen. I stället sluter han sig till Skule jarl som är Håkons släkting och konkurrent om kungatronen, men det visar sig vara ett ödesdigert misstag som leder till hans död.

TROTS SINA MORALISKA brister framtonar makt-människan Snorri som en man med stor lärdom och en imponerande sammansatt personlighet. Det beror på att Sturla också omtalar honom i ärofulla situationer som skald, traditionsbevarare, förhandlare och respekterad

medlem av kung Håkons respektive Skule jarls hird. Men något kärleksfullt porträtt av sin farbror och fostrare ger Sturla inte.

Gripande i sin hårdkokta saklighet är ändå skildringen av farbroderns död. Situationen är den att kung Håkon har beordrat sin främste företrädare på Island, storhövdingen Gizurr Þorvaldsson, att avrätta Snorri för svek mot kungamakten. Snorri har nämligen trotsat Håkons vilja genom att ansluta sig till den upproriske Skule jarl och dessutom återvänt till Island mot kungens uttryckliga förbud. Gizurr beger sig med ett antal anhängare till gården Reykholt på natten till den 23 september 1241 och bryter sig in i det hus där gårdens herre har sin sovkmammare, men denne räddar sig skrämde ner i källaren. Därefter händer följande:

"Gissur och hans män började nu leta efter Snorre i husen.

Då mötte Gissur Arinbjörn präst och frågade var Snorre befann sig. Han sade att han inte visste det.

Gissur sade då att man inte kunde nå någon uppgörelse om de inte träffades. Prästen sade då att det var möjligt att de skulle kunna hitta honom om man lovade honom fred.

Därefter upptäckte de var Snorre befann sig. Markus Mardarson, Simon knut, Arne den bittre, Torsten Gudínason och Torarín Ásgrímsson gick ner i källaren.

Simon knut befallde Arne att dräpa Snorre.

'Hugg inte', sade Snorre.

'Hugg!' sade Simon.

'Hugg inte', sade Snorre.

Därefter gav Arne honom ett dödligt sår, men också Torsten sårade honom."

Anar man kanske trots allt, dold under textens hårda yta, brorsnens medkänsla med den försvarslöse och övergivne farbro-

dern i hans dödsstund? I senare kapitel berättar Sturla sakligt hur han själv – också här endast omtalad i tredje person – medverkar i blodig hämnd på några av de män som deltagit i mordet på Snorri. Detta var hans skyldighet som släkting enligt gammal hedersmordtradition som också kyrkan respekterade på den tiden, oansett vad man ansåg om de människor som drabbades. Detta hindrar dock inte Sturla från att senare, efter förlikning, sluta fred med Gizurr Þorvaldsson genom att gifta bort sin dotter med dennes son. Också detta enligt gammal sedvänja och dåtida hedersbegrepp.

Kan man då lita på den bild av Snorri som Sturla ger? Kanske inte helt. Han har å ena sidan haft sin farbror som förebild och mentor vad gäller poesi, historieskrivning och lagkunskap, vilket möjligen fått honom att överdriva hans betydelse på dessa områden. Å andra sidan har han också rimligen blivit förorättad av Snorris försök att beröva honom fadersarvet och därför kanske frestats att överdriva farbroderns girighet, svekfullhet och egoism som privatperson och maktfullkomlig hövding. Men eftersom Sturla aldrig formulerar några åsikter eller värdeomdömen om farbrodern utan nöjer sig med att i stort sett bara redovisa Snorris offentliga och av många andra islänningar bevitnade handlingar och yttranden, måste man ändå dra slutsatsen att hans redogörelse för Snorris liv och verksamhet på det hela taget är pålitlig. Det gäller även skildringen av farbroderns uppträdande inför döden i Reykholts källare, sannolikt återgiven efter Gizurr Þorvaldssons eget vittnesmål sedan denne och Sturla ingått förlikning och slutit fred.

Det finns en episod i Sturlas krönika där farbroderns diktkonst förhålls. Situationen är den att Snorri i samband med sitt Norgebesök 1220 har diktat en drapa till ära för Skule jarl med följande omkväde:

*Hårdmulad var Skule
Frikostig med guld,
den främste av jarlar.*

Avsikten är här att framställa jarlen som oemottaglig, ”hårdmulad”, för guldets lockelse. När man på Island fick höra detta omkväde tyckte man enligt Sturla att ordet ”hårdmulad” inte var någon lyckad poetisk nybildning, så följande smådevers blev diktad om Snorris skaldekonst:

*Ej oss lyster att kyssa
jarlen som styr över landet.
Läppen är vass på jarlen.
Hårdmulad är Skule.
Aldrig har sämre skaldskap
förts fram till en furste.
Folk finner gärna
fel i dikten.*

STURLA BERÄTTAR VIDARE att en av Snorris många fiender på isländska Sydlandet hade belönat mannen som diktat denna smådedikt med en tacka. Han berättar också att Snorri blev illa berörd av hånet och såg till att folket på Sydlandet fick svar på tal i en ny smådedikt. Det intryck läsaren får av denna episod är dock att Sturla inte har något emot att ibland framställa sin farbror som fåfång och narraktig. I jämförelse med flertalet andra hövdingar av Sturlungaätten framstår han ändå i brorsonens krönika som en stor och betydande man i sin samtid.

I vad mån kan man då säga att Snorris personlighet och ställning som hövding har färgat av sig på hans litterära storverk? I *Heimskringlas* kungasagor är det uppenbart att Snorri principiellt är anhängare av kungamakten, också när den startar erövringskrig mot andra länder, men förutsättningen är att kungarna respekterar hirdmännens, hövdingarnas och de fria böndernas intres-

sen och lokala självstyre. Detta framgår bland annat av Torgny lagmans magnifika tal på Uppsala ting, när Olof Skötkonung vill tvinga Svearikets bönder att gå i krig mot Norge:

”Sveakonungarnas lynne är annorlunda nu än det var förr [...] Jag kan minnas konung Erik Segersäll. Jag var med honom i många härfärder. Han utvidgade svearnas rike och försvarade det hårdfört. Det var gott för oss att komma till tals med honom. Men inför den konung som råder nu vågar ingen tala om han inte säger det som konungen vill höra. Han lägger all sin kraft på detta, men låter sina skattländer glida bort på grund av håglöshet och kraftlöshet. Han är lysten på att hålla det norska väldet under sig som ingen tidigare sveakonung har haft lystnad till och det vållar ofrid för många. Nu vill vi bönder att du sluter fred med Norges konung Olav digre och låter honom gifta sig med din dotter Ingegerd [...] Om du inte vill gå med på det vi säger kommer vi att angripa dig och döda dig och inte tåla din ofrid och laglöshet. Så har våra förfäder gjort förr. I en källa vid Mulatinget sänkte de fem konungar som tidigare hade gripits av samma övermod som du nu visar emot oss. Tala nu genast om för oss vilket du väljer.” (Översättning Karl G Johansson)

TORGNY LAGMANS TAL har ofta uppfattats som uttryck för ett slags fornnordisk bondedemokrati, men så kan det knappast tolkas. För det första har varken kvinnor eller trälar rätt att bestämma

på tinget, endast stridbara fria bönder under ledning av hövdingar som Torgny själv. För det andra är också de fria böndernas rättigheter begränsade såtillvida att de främst gäller om man ska gå i krig eller inte.

Republikan är Snorri definitivt inte, ej heller isländsk nationalist, eftersom han inte har något emot att föra in Island under Norges krona. I stort överensstämmer Torgny lagmans tal med de principer som Snorri följde i förhållande till sina landsmän och norska kungamakten, om man får tro Sturlas berättelse i *Sturlunga*: vilja att stå kungamakten nära och öka

dess inflytande på Island, fast under förutsättning att hövdingarna får behålla sin lokala makt. När inte detta respekteras bryter han med kung Håkon och därmed mot sina plikter som kung Håkons hirdman, vilket gör att han kan dömas till döden av kungen.

Hur förhåller det sig då med Snorris förhållande till den förkristna religion och mytologi som han utförligt presenterar i *Snorris Edda*? Moderna läsare har ofta uppfattat honom som hedning, trots att kristendomen infördes på Island tvåhundra år före hans verksamhet som skald och mytolog. Det är emellertid en missuppfattning. Det sägs uttryckligen i hans verk att man inte ska uppfatta de hedniska gudarna som riktiga gudar eller myterna om dem som sanningar.

Av Sturlas framställning i *Sturlunga* framgår också att Snorri som hövding var angelägen om ett gott förhållande till kyrkan och kristendomen. Han engagerade sig i uppbyggnaden av kloster och kyrkor. Till skillnad från några av sina mer aggressiva släktingar i Sturlungasläkten hade han också ett ganska gott förhållande till den stridbare biskop Guðmundr Arason, som ville utöka katolska kyrkans makt på de världsliga hövdingarnas bekostnad. Snorris intresse för asagudar och hedniska myter hade ingenting med religion att göra utan med hans engagemang för fornnordisk poesi. Mytologin var helt enkelt en nödvändig förutsättning för det speciella bildspråk som skalderna använde.

Snorri Sturluson var alltså varken demokrat, nationalist eller hedning utan en medeltida patriark och maktspelare, dessutom en ganska opålitlig och svekfull sådan. Men skald var han förvisso och en fascinerande berättare, bottenlöst lärd vad gällde forntidens sägner, myter, historiska händelser och rättsfall. Kanske vågar man också kalla honom ”hårdmulad”. ✱

Kulten kring Stagnelius

Antologin *Den levande Stagnelius* innehåller flera synpunktsrika texter om skalden, som dog för 200 år sedan, skriver **Tommy Olofsson**.

FÖR TRETTIO ÅR sedan, 1993, gav sällskapet Erik Johan Stagnelii Vänner ut en jubileumsbok till minnet av att det då var 200 år sedan Stagnelius föddes. Nu har samma sällskap publicerat en antologi till minnet av hans död. Den heter *Den levande Stagnelius* (Trolltrumma). Redaktörer för boken är Anders Marell och Niklas Rådström.

Erik Johan Stagnelius, född i Gärdslösa på Öland 1793, hade inte hunnit fylla ens 30 år när han försupen och vid usel hälsa dog den 3 april 1823 i sitt lilla hyresrum i Stockholm, enligt dödsattesten av "slag", och några dagar senare jordfästes i en fattiggrav försedd med ett enkelt träkors. Några få vänner närvarade vid begravningen, men inte hans föräldrar, biskopen och biskopinnan Stagnelius i Kalmar, och heller inget av hans syskon.

Under sin korta levnad hann Stagnelius se till att publicera bara en liten del av sin produktion, i tre anonymt utgivna häften vars tryckning han själv finansierade. Det var en vän, Lorenzo Hammarsköld, som såg till att inventera den stora säck med publicerade manuskript som det unga geniet hade efterlämnat i sin bostad. Under åren 1824–1826 gav Hammarsköld ut *Stagnelii Samlade skrifter*, en utgåva som väckte litterär sensation och fort ledde till nya upplagor. Resten är litteraturhistoria. Sedan dess har Stagnelius haft en oomtvistad ställning som svensk klassiker. Ingen svensk poet lär ha vägat sig på och visat sig behärska lika många versmått som han. Vittnen från hans samtid har påtalat att Stagnelius personligen var klumpig och tafatt, men versföterna hade han bättre ordning på än någon annan. I sin lyrik är han smidig och dansant.

Efter Hammarskölds utgivning av de efterlämnade skrifterna uppstod en veritabel kult av Stagnelius. Yttringar av denna kult finns med i den nya antologin, detta i form av ett antal hyllningsdikter ägnade dik-

tarsnillet. Exempelen är hämtade huvudsakligen från 1800-talet och gissningsvis valda av Anders Marell, som i slutet av boken själv bidrar med en sammanfattande uppsats om "Stagneliserandets" århundrade.

ÄVEN MEDREDAKTÖREN Niklas Rådström bidrar med en essä, en synpunktsrik betraktelse över de många mytologiska referenserna i Stagnelii diktning, referenser som bildade läsare förstod för 200 år sedan, men som inte längre alls är självklara för oss och därför numera har ett nästan exotiskt skimmer över sig. Rådström nöjer sig inte med att belysa enkla förändringar i det litterära ekorummet mellan åren 1823 och 2023 utan går långt vidare och fördjupar sin framställning till att gälla människans behov att spegla sig i sin tids myter och vilka drivkrafter som ligger bakom en sådan strävan.

Träffsäker i valen av belysande citat är även Roland Lysell, som 1993 gav ut en mycket omfångsrik monografi över tematiska huvudlinjer i Stagnelii diktning.

I en annan essä leder oss psykoanalytikern Catharina Engström igenom myllret av myter till vad hon tycker sig kunna skönja som grunddrag i poetens personlighet. Hon fäster vår uppmärksamhet på den sexuella skam man kan få en skymt av endera inuti eller annars alldeles i närheten av den hängivne erotikerns mest dyrkade rader om åtråvärd kvinnlig fågning. Det är en intrikat

Paris som världsmetropol

64 Lena Kåreland tittar på Degas och Manet

Stenarna där barn jag lekt

66 Per Bauhn om platsens betydelse för minnet

Parfit sökte objektiva värden

68 Carl Rudbeck om en banbrytande moralfilosof

Njutning för ögon och öron

70 Laura Barbagallo ser arkitektur i Bryssel

Kulturrådet

71 Bengt Ohlsson om att offra allt för konsten

I korthet

71 Karin Stensdotter om tryckkokaren

Teckning av L G Malmberg.

FOTO: ALAMY

analys hon gör av den persona som för ordet i Stagnelii diktning, en analys som delvis kastar ljus över hemsökelse även hos alla oss andra. I slutet av sin tanketäta framställning landar Engström i den berömda dikten "Till förruttnelsen". Den dubbelexponering av orgasmen (förr ofta kallad *la petite mort* eller "lilla döden") och döden (den stora) som Stagnelius ger oss i den dikten länkar samman sexuellt begär och dödsdrift eller vad Sigmund Freud, märk väl med mytologisk referens, beskriver som kampen mellan Eros och Thanatos i varje människas bröst.

Michael Economou, som för tio år sedan gav ut en fin roman om Erik Johan Stagnelius och senare även en om dennes utgivare Lorenzo Hammarsköld, ställer sig med berätt mod inför en svår uppgift i en essä där han provar att söka sig bortom det tragiska som kommentatorer brukar tillskriva den

store diktaren. Economou anser att "smärtan är universell" och att den därför inte kan definiera en särart hos Stagnelius. Det är ett överraskande grepp, som leder till att författaren får syn på naturälskaren och fågelskådaren Stagnelius, en man som är fylld av kärlek till sin barndoms landskap och som i sin diktning förmedlar mycket kunskap om dess flora och fauna. Dessutom rensar Economou luften genom att hävda att det finns kärleksdikter av Stagnelius som är belåtet livsbejakande och inte bär skammens rodnad. Han citerar "Julia, veken i vår lampa". Det är träffsäkert.

TRÄFFSÄKER I VALEN av belysande citat är även Roland Lysell, som 1993 gav ut en mycket omfångsrik monografi över tematiska huvudlinjer i Stagnelii diktning. I en essä med mer utrymme för citat än för kom-

menterande prosa visar Lysell med ledig hand att det utanför allfarvägarna och de oftast citerade dikterna finns mycket mer att hämta hos Stagnelius. Konkist förmedlar han sina iakttagelser och ger sedan syn för sägen genom att genast återge diktarens egna ordalag. Man inser att Lysell står mitt inne i författarskapet och känner det nästan lika väl som sin egen byxficka.

Samma ingående kännedom om hela författarskapet märker man hos två andra litteraturprofessorer. Den ena av de två är Paula Henrikson, som skrev sin doktorsavhandling om dramatikern Stagnelius och sedan blev utgivare av hans *Samlade skrifter* i en ny och från textkritisk synpunkt tydligen föredömlig edition i Svenska Akademiens klassikerserie. Det arbetet har fått mycket beröm. Och beröm bör Henrikson även få för sin essä i *Den levande Stagnelius*. Hennes framställning är fantastiskt livfull. Den handlar delvis om de två lagar som enligt Stagnelius styr människans liv, "makten att begära och tvånget att försaka", men glider från denna utgångspunkt via Kerstin Ekmans *Herrarna i hagen* över i ekologiska resonemang och träcklar sig sedan mycket konstfullt fram mellan klimatkris och svensk poesi. Det är en mästerlig essä, omöjlig att göra rättvisa ens genom ett utförligt referat. Passande nog inleder Paula Henriksons essä antologin. Det är bra. Läsaren blir på gott humör redan från början.

Anders Olsson är den andre av de två litteraturprofessorer som liksom Roland Lysell uppvisar en intim kännedom om hela författarskapet. Olssons essä är av helt annan karaktär än Henriksons. Medan Henrikson rör sig snabbt och associativt mellan olika sfärer, alla med anknytning till Stagnelius, håller sig Olsson till ett och samma borrhål och försöker tränga djupt in i diktarens religiösa föreställningsvärld, hans från gnosticismen hämtade idé om universums sammanhang. Det är tankegods bärgat från apokryfiska bibliska texter och av en religiös synkretism som den beläste diktaren kommit i kontakt med. Anders Olsson skriver om "Suckarnas mystär", om vad sucken innebär hos Stagnelius, om hans syn på själen (åskådliggjord av den grekiska mytens Psyche) och om Pleroma – de saliga själarnas hemvist på en ort högt ovan stjärnevalvet. Det är en gnistrande välskriven essä, med formuleringar som är nästan aföristiska i sin pregnans.

Det finns ett antal fullödiga essäer i *Den levande Stagnelius*, men allt i boken är naturligtvis inte av samma höga klass. Några av bidragen är betydligt mer lättviktiga, närmast en sorts personliga kåserier eller ansatser till mer ambitiösa essäer som inte riktigt orkar lyfta. Sådant kan också få lov att finnas, så på det hela taget är detta en läsvärd antologi. ✨

Ballettprovet
(1873) av Degas.

FOTO: ALAMY

Paris som världsmetropol

Konstnärerna Degas och Manet visas nu på en omfattande utställning. De var både vänner och kontraster, skriver **Lena Kåreland**.

EDGAR DEGAS OCH Edouard Manet, två av 1800-talets främsta konstnärer i Frankrike, var till sin personlighet mycket olika: Manet utåtriktad och öppenhjärtig, Degas tillbakadragen, nästan misantropisk och med något hemlighetsfullt över sitt väsen. Manet var elegant, omtalades ofta i pressen och hade en central plats i Paris kulturella kretsar, där han briljerade med sin spiritualitet. Även den reserverade Degas hade flera vänner, men han släppte helst inte in dem i sin ateljé. Manet tog däremot gärna emot i sin ateljé för att där kunna lägga ut texten om sina idéer om konsten.

Degas och Manet förenades av en solid vänskap, som dock inte var utan inslag av irritation och periodvis även av en viss rivalitet. De var jämnåriga, födda i Paris 1832 respektive 1834, och hemmahörande i välsituerade familjer. Redan i unga år hade de stött på varandra när de kopierade de klassiska mästarnas verk på Louvren, något som utgjorde en viktig del i en konstnärs utbildning vid denna tid.

Relationen mellan Degas och Manet har under våren och sommaren uppmärksamats på en omfattande utställning på Musée d'Orsay i Paris. Under hösten och fram till januari 2024 kommer den att visas

på Metropolitan Museum i New York.

Till en början var Manet den mest framträdande av de två. En större jämlikhet mellan dem uppstod på 1870-talet, då Degas blev förespråkare för impressionisterna och hade en betydande roll i deras första utställningar. Men till skillnad från dem ägnade sig Degas aldrig åt friluftsmåleri. Han var en ateljémålare och föredrog att kalla sig realist, inte impressionist. Manet å sin sida var kritiskt avvaktande till den nya konströrelsen. I en del av hans målningar kan man dock se en påverkan av impressionisternas ljusa färgskala, exempelvis i *Gare Saint-Lazare*, Paris (1873). Annars är Manets färgskala av ett helt annat slag, betydligt mörkare med olika bruna toner och ofta en intensiv, svart bakgrundston.

Både Degas och Manet deltog i fransktyska kriget 1870. De gemensamma erfarenheterna av hårda strider fördjupade deras vänskap. Till skillnad från de flesta av sina konstnärskolleger valde de att stanna kvar i Paris under stridigheterna. Inte minst Degas var en glödande patriot och nationalist. Manet däremot var republikan. När det blodiga kommunupproret bröt ut i spåren av kriget lämnade de bägge Paris. Manet som via pressen och ögonvittnesskildringar fick

rapporter om den stora blodsutgjutelsen under kommunen förskräcktes över våldet samtidigt som han upprördes över den grymma behandling som kommunarderna utsattes för. Han gjorde 1871 två gravyrer, *La barricade* och *Guerre civile*, som visar skjutningarna och avrättningarna.

UTSTÄLLNINGEN "MANET DEGAS" är huvudsakligen tematiskt upplagd. Den inleds med att visa två självporträtt av konstnärerna. Manet framställer sig i sitt enda självporträtt som både en dandy med svart hatt och en konstnär med pensel och palett i handen. Degas gjorde ett femtontal självporträtt. Det som visas på utställningen är från 1855 och anses vara hans mest genomarbetade. Vi ser den unge konstnären allvarligt och eftertänksamt blicka mot betraktaren och förstrött fingra på den pensel han håller i handen. Degas var en flitig porträttmålare och gjorde även många porträtt av Manet. En målning, där Manet vilar på en soffa medan hans fru spelar piano för honom, gav upphov till en schism. Manet ogillade hur hans hustru porträtterats och skar därför bort en del av tavlan så att endast hennes rygg syns. När Degas hälsar på hos sin vän och upptäcker den stympade tavlan blir han rasande, tar loss den från väggen och går hem utan att säga farväl.

Utan tvivel var Degas starkt fascinerad av Manet som han överlevde med trettio år. Under senare delen av sitt liv inköpte Degas många av vännens verk och fick med tiden

En bar i Folies-Bergère (1882) av Manet.

FOTO: ALAMY

en stor Manetsamling. Vännens konst var en inspirationskälla för hans eget måleri. Inte sällan tog han upp samma eller närliggande motiv.

Degas och Manet var båda fast förankrade i det borgerliga samhället. Men ibland gick deras åsikter isär, som i den inflammerade Dreyfusaffären i slutet av 1800-talet. Manet försvarade den oskyldigt anklagade officeren. Degas var anti-Dreyfus och uttalade sig vid flera tillfällen antisemitiskt. För Manet kom konsten att bli ett medel att bryta sig loss från familjens krav, en möjlighet till opposition och frigörelse på ett individuellt plan. Degas hade inte samma rebelliska hållning som Manet.

På olika sätt kom de två målarna att skildra det Paris som växte fram under deras livstid och utvecklades till en modern världsmetropol som lockade till sig stora människomassor, särskilt i samband med de omtalade världsutställningarna. De fångar stadens hetsiga puls, låter betraktaren få en aning om stadslivets många kontraster och lyfter fram de nya träffpunkterna: kaféerna, teatrarna, de breda avenyerna och boulevarderna, en ny opera och flera järnvägsstationer. Men ingen av dem riktar i sina målningar fokus på de fat-

På olika sätt kom de två målarna att skildra det Paris som växte fram under deras livstid och utvecklades till en modern världsmetropol.

tiga kvarteren eller avbildar den misär som fanns i en stad som under åren 1840–1870 såg sitt invånarantal nästan fördubblas.

DEGAS HADE EN fascination för hästkapplöpningar, vilket framkommer i en rad målningar. Men när hans syn försämrades och hans ögon inte längre tålde det skarpa dagsljuset drogs han till Operan och dess dansöser, till bordellerna där de prostituerade trötta och håglöst inväntar sina kunder eller till absintdrickarna på kaféerna. Också baletten med all sin elegans och disciplin kunde vara en täckmantel för prostitution. I sina många verk av balleriner i olika positioner på scenen eller på danslektionerna såsom i *Dansklassen*

visar Degas vilken subtil kolorist han är och hur skickligt han – ofta i pastell – kan teckna fram gestalter i rörelse och i dans. Målningarna får en särskild dynamik genom växlingen av perspektiv.

Manet å sin sida fäster gärna på duken motiv hämtade från det parisiska nöjeslivet, från glittrande och storslagna fester såsom i målningen *Musik i Tuilerieträdgården*, som framställer en konsert arrangerad i Tuilerieträdgården utanför det palats där kejsar Napoleon III residerade. Andra gånger uppmärksammar han en maskeradbal på Operan eller en bar på Folies-Bergères. Han skildrar gärna aktuella händelser i dåtidens Paris och här kan emellanåt hans politiska inställning till det som händer framskynta. Målningen *Arkebuseringen av kejsar Maximilian* (1867) är exempelvis ett öppet ställningstagande mot Napoleon III:s regim, som han avskydde.

Manets förhållande till Salongen, den årliga utställning i Paris som var av så stor betydelse för konstnärernas karriär, är intressant. Den konstnärliga produktionen under andra kejsardömet (1852–70) var styrd av staten genom institutioner som Salongen, konsthögskolan, akademierna och museerna, ett hierarkiskt system som

>>

Degas och Manet.

FOTO: FÉLIX NADAR, CALOUSTE GULBENKIAN MUSEUM
/WIKIMEDIA COMMONS

Manet vände sig mot. Men att få sitt verk antaget på Parissalongen betydde mycket för en konstnärs karriär, och Manet var trots sin kritik angelägen om framgång på Salongen. Första gången han ställde ut där var 1859 med *Absintdrickaren*, hans första realistiska verk föreställande en berusad man med glaset bredvid sig. Det blev skandal. Man reagerade mot att Manet framställt en drinkare med en sådan resning. Absintdrickaren står där lång och stilig, nästan med en adelsmans hållning. Genom att på detta sätt blanda högt och lågt bröt Manet medvetet mot klassicismens regler.

År 1865 blev det ny skandal, när Manet visade sin *Olympia*, en ikon inom moderniteten. Publikens reagerade som om den fått ett knytnävsslag rakt i magen. Tavlans som visar den prostituerade Olympia ligga naken på en schäslong och stirra betraktaren i ögonen stint och oblygt var för utmanande i sin förbehållslösa realism. De skrynkliga lakanen understryker det intima i scenen. Tavlans mörkhyade kvinna, helt påklädd, utgör en effektfull färgkontrast när hon överränner en färgsprakande blombukett, kanske en gåva från den kund som står på tur. Manet gick in i en djup depression på grund av den massiva kritik som sköljde över honom.

Det fanns på 1800-talet flera intressanta kopplingar mellan konsten och litteraturen, vilket utställningen uppmärksammar. Särskilt Manet drog till sig flera författare som upptäckt hans genialitet och hans sällskapstalanger. Charles Baudelaire var till exempel en beundrande vän, men han försvarade aldrig Manet offentligt när kritiken mot denne och hans verk stormade som mest. Émile Zola skrev däremot flera uppskattande artiklar om Manet som han menade hade inlett en ny fas i konsten i linje med den estetik som Zola uttryckte i sina romaner, det vill säga naturalismen. Lika positiv var poeten Stéphane Mallarmé, som ofta besökte Manet i hans ateljé. Manet gjorde också ett berömt porträtt av Mallarmé. Författaren Paul Valéry intresserade sig särskilt för Degas, om vilken han skrev boken *Degas, danse, dessin* (1936). ❀

HISTORIA

Nationaldagsfirande i Strängnäs 2023.

FOTO: GETTY IMAGES

Stenarna där barn jag lekt

För att en historisk händelse ska få fäste i minnet behöver den knytas till en plats, menar **Per Bauhn**.

ÅR 2023 INFALLER Sveriges "500:e födelsedag", hävdade Herman Lindqvist med flera i ett debattinlägg i *Svenska Dagbladet* för ett par år sedan. Inlägget fortsatte i uppfordrande ton: "Knappast något annat historiskt datum under vår livstid bär på samma tyngd." Nu kan man ifrågasätta både beskrivningen och värderingen. Sverige som land hade redan funnits i 500 år när Gustav Eriksson 1523 valdes till kung i Strängnäs, och när det gäller tyngden i historiska datum blir det väl en fråga om vilka händelser en betraktare finner viktiga och betydelsebärande.

Men oavsett vilka årsdagar man vill fira, så kan det vara av intresse att reflektera

Kungäpparet i Strängnäs domkyrka.

FOTO: GETTY IMAGES

över den roll som plats, historia och minne spelar för vår självuppfattning. För att en historisk händelse ska få fäste i det kollektiva minnet och kunna bli föremål för någon form av aktivitet, så måste den knytas till en plats – en plats som kan besökas, bli föremål för firande, dokumentation, dramatisering och så vidare. Strängnäs blir exempelvis en given samlingspunkt för dem som vill högtidlighålla 1523.

Ibland skapas särskilda platser i efterhand för att hålla det historiska minnet levande. Medeltidens vallfärder och pilgrimsvandringar förutsatte till exempel kyrkobyggnader som hade uppförts på platser där helgonförklarade kristna lidit martyrdöden. Vi kan också tänka på de runstenar som restes till minne av män som omkommit i avlägsna länder – men som också slår vakt om minnet av de anförvanter på hemmaplan som lät hugga och resa stenarna.

PLATSER SOM PÅ detta sätt förvaltar och upprätthåller en gemensam historia är vad den franske historikern Pierre Nora har kallat *lieux de mémoire* – minnesplatser. Enligt Nora handlar minnesplatser om byggnader, monument, historiska platser som vi tillskriver en särskild uppgift, nämligen ”att blockera glömskans verk [...] att odödliggöra döden, att materialisera det immateriella”. Nora är förvisso inte ensam om att notera sambandet mellan plats och existensupplevelse. Redan Cicero noterade hur våra associationer sattes i rörelse av vissa miljöer och imponerades av ”hur mycket eriningskraft det finns i platsen”. Den svenske historieprofessorn K G Jan Gustafson använde uttrycket ”äka platser” för att beskriva sådana miljöer som i kraft av sin historia också tar den existentiella dimensionen till vara.

Minnesplatser utgör byggstenar i såväl kollektiva som individuella identiteter. Men de förutsätter också människor som har någon form av historiemedvetande, eller åtminstone något intresse för det förflutna. För en person som inte vet eller bryr sig något om svensk medeltid, så är ruinerna i Alvastra bara en hög med sten. Är man övertygad om att framtiden alltid är att föredra framför det förflutna, så betyder förstas utopin mer än minnet. Men, som den brittiske filosofen D D Raphael en gång påpekade, en sådan naiv framtidstro är som att föredra bakfyllan framför festen bara för att den inträffar vid en senare tidpunkt. Och även om kunskaperna kan svikta, så finns det inget som tyder på att människor i allmänhet skulle vara ointresserade av det förflutna.

Minnesplatser behöver inte heller vara omnämnda i historieböcker för att spela en roll i människors självbild. Det räcker med att de figurerar på ett positivt sätt i

deras personliga historia. Det kan handla om ens barndomshem, om eken som man brukade se utanför fönstret, om skogen som man brukade ströva i eller om en byggnad där man en gång hade sin arbetsplats. De flesta av oss är ”platsbärare”, som religionshistorikern Roland Hallgren noterar i en finstämd betraktelse i boken *Plats och känsla* (2014): ”Platsbärandet påverkar själva existensen. Platsen kan ge en glimt av den tid som aldrig flyr [...] Platsen blir meningsskapande och tidlös: Detta hände här och här är jag nu som en del av berättelsen, som både är gammal och ny.”

Platsbärandet blir tydligt i känslan av hemlängtan. Vi kan längta efter en plats som kanske inte ens finns längre – en plats som bara finns i vårt minne, men som just därför är en del av oss. Inte bara minnesplatser, utan också ”platsminnen” är viktiga. Det är just sådana som Verner von Heidenstam åkallar i dikten ”Ensamhetens tankar” i *Vallfart och vandringsår* (1888):

*Jag längtar hem sen åtta långa år.
I själva sömnen har jag längtan känt.
Jag längtar hem. Jag längtar var jag går
– men ej till människor! Jag längtar
marken,
jag längtar stenarna där barn jag lekt.*

VI KAN KNYTA an till våra minnesplatser genom ting som är förknippade med dem. I Vilhelm Mobergs utvandrarepos är astrakanträdet som Karl Oskar och Kristina drivit upp av kärnor från hembygden en sådan minnesförmedlare. Trädet och dess frukt är bärare av Kristinas band till Duvemåla, hennes småländska minnesplats, som hon vet att hon aldrig kommer att återse: ”Apeln från Duvemåla, som kunde blomma härute i Nordamerika, gav henne ny förtröstan och tillit till egna krafter.”

I detta sammanhang bör vi också notera de souvenirer som turister, pilgrimer och andra sökare tar med sig hem och som ingår som en del i deras identitetsbygge eller självbild. Det kan handla om en bit av Berlinmuren, ett rostigt vapenfragment från ett gammalt slagfält, en flaska med vatten från en helig flod, en bit tyg från en känd persons klädedräkt eller en kejsares hårlock. Allt detta souvenirsamlade syftar till att knyta den egna personen till historiskt betydelsefulla händelser, platser eller personer och därmed ge sig själv en plats i en större historisk berättelse. I förlängningen gör man alltså sig själv till en minnesplats.

Än mer tydligt blir detta när man på den egna kroppen markerar en samhörighet med ett historiskt skeende. Det förekommer bland sekulära turkar att man tatuerar sig med Mustafa Kemal Atatürks dödsdatum – den 10 november 1938 – eller hans namnteckning för att ge uttryck för sin lojalitet mot de sekulära värden som den

Astrakaner.

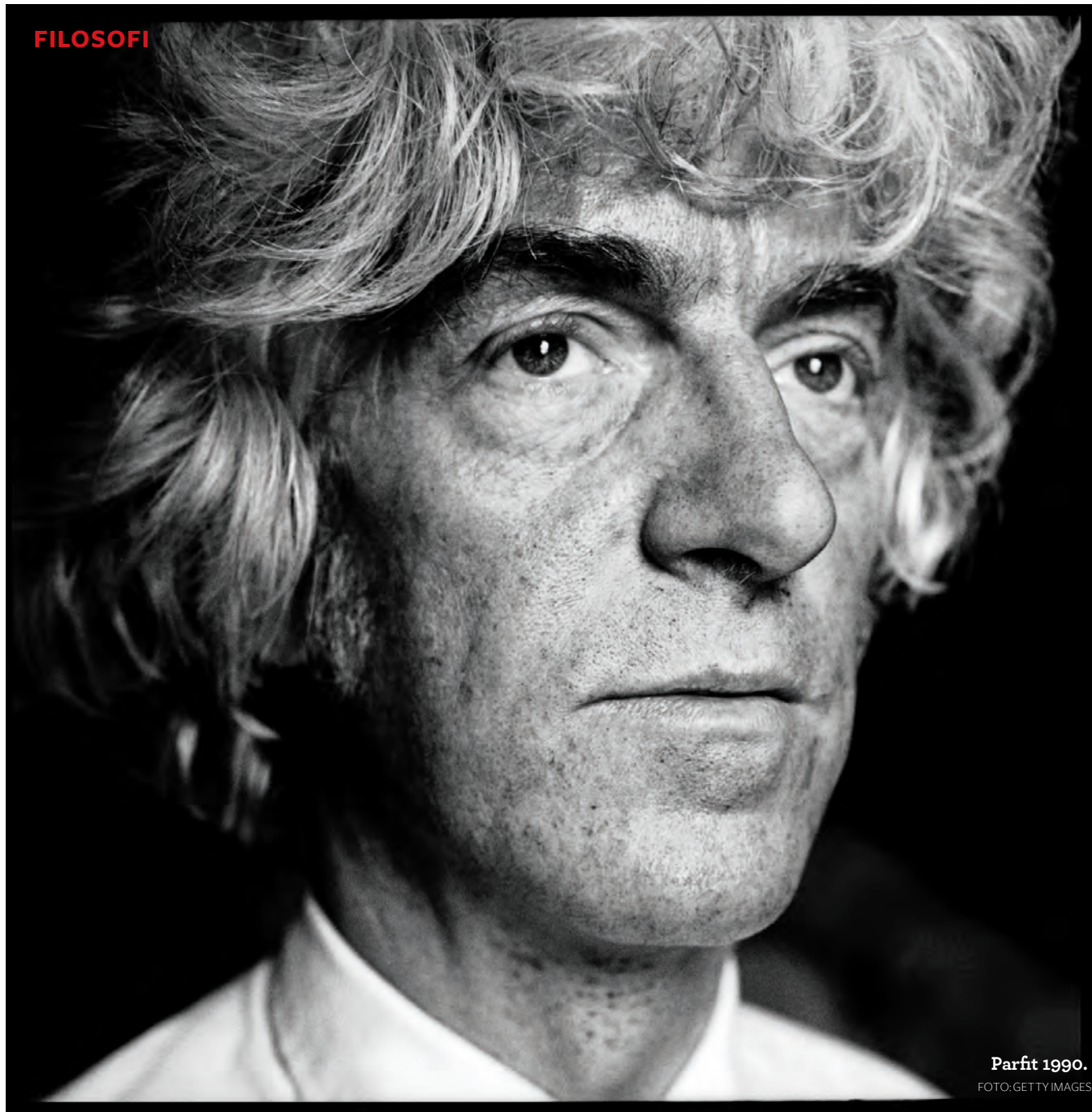
I Vilhelm Mobergs utvandrarepos är astrakanträdet som Karl Oskar och Kristina drivit upp av kärnor från hembygden en sådan minnesförmedlare.

turkiska republikens grundare stod för. På samma sätt kan hår och skägg formas på ett sätt som knyter den egna kroppen till en historisk stil eller till personer i historien som man känner samhörighet med, vill efterlikna, eller bara uppskattar av rent estetiska skäl.

VÅRT FÖRHÅLLANDE till minnesplatser, oavsett om de är skapade av oss själva eller bärare av historiska minnen som vi delar med många andra, gör oss delaktiga i en större berättelse. Berättelsen kan handla om oss själva och de platser som haft en särskild betydelse för oss. Men den kan också handla om framväxten av den samhällsgemenskap som vi är en del av och som därför betyder något också för oss. Den kan även handla om något än större – om mänsklighetens utveckling, om platser där kamp för frihet och rättvisa eller en strävan efter skönhet har gjort avtryck – som är betydelsebärande för oss helt enkelt därför att vi är människor.

Gemensamt för alla dessa berättelser är att de kan befria oss från rotlösheten och den existentiella ensamhetens elände och länka oss till meningsfulla sammanhang som vi kan dela med andra. Men en berättelse är inte en religion att böja knä för. Det är genom att bevara vår kritiska blick och genom att återkommande granska det historiska minnet som vi bevarar det verkligt mänskliga inom oss och samtidigt visar respekt för det förflutna sådant det faktiskt varo. ✨

Parfit 1990.

FOTO: GETTY IMAGES

Parfit sökte objektiva värden

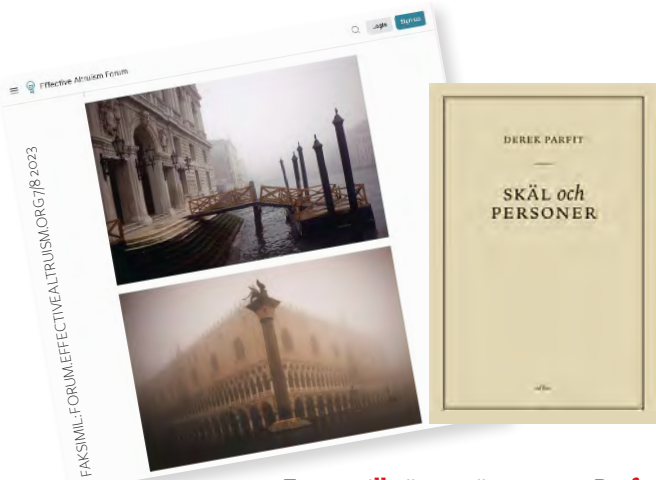
Derek Parfits banbrytande moralfilosofiska verk *Skäl och personer* har äntligen kommit på svenska, konstaterar **Carl Rudbeck**.

DET SKULLE DRÖJA nästan 40 år innan Derek Parfits *Reasons and Persons* kom på svenska som *Skäl och personer* (översättning Anders Hansson, Ad Hoc förlag). Fyra decennier kan tyckas vara en lång väntetid, men å andra sidan kan det också ses som ett slags komplimang. Hur många fackfilosofiska böcker är värda att översätta efter så lång tid?

Få bland dagens akademiska filosofer är kända utanför en liten krets av specialister. Inte många har inflytande över politiska beslut eller den allmänna debatten. Nu hör jag förstås någon invända att med tanke på vilka teorier som har torgförts av ledande filosofer ska vi nog vara tacksamma över att de inte har haft något inflytande ute i

verkligheten, bland så kallat vanligt folk.

Undantag finns. John Rawls teorier om hur ett rättvist samhälle bör konstrueras har påverkat alla med socialliberala övertygelser. Till denna begränsade skara måste man nog räkna också just Derek Parfit, även om hans inflytande inte har varit lika direkt. Hans verk ställer några av de stora frågorna om hur vi ska förhålla oss till omvärlden, till skuld och ansvar, till oss själva. Frågor som dessa är inte nya och har upptagit tänkare genom årtusenden, men ofta har man hamnat i ett metafysiskt flum som mera fördunklat än förklarat.

Fotona till vänster är tagna av Parfit.

Det som har gjort Parfits insats så värdefull är att han sökte svaren genom att använda den analytiska filosofins redskap. I en tid då flertalet moralfilosofer försökte analysera vad vi kan tänkas mena när vi kallar en handling för "rätt" eller "god" sökte Parfit svara på vad som faktiskt är rätt och gott. Metaetik var inget för honom.

DEREK PARFIT (1942–2017) föddes i Kina, där hans föräldrar var missionärer, och växte upp i England. Han var något av ett underbarn som fick högsta betyg och mängder av priser under sin tid först vid Eton och sedan i Oxford. Han började att studera historia – flera av hans lärare sade att unge Derek vad den bästa elev de någonsin haft. Hans liv, så som det framställs i David Edmonds insiktsfulla och underhållande biografi – *Parfit. A Philosopher and His Mission to Save Morality* (Princeton University Press) är till stora delar en enastående framgångssaga.

En biografi över en modern akademisk filosofi som levde i en skyddad och enormt privilegierad miljö kan tyckas var ett ganska trist projekt men Edmond lyckas förträffligt med konststycket att göra Parfits liv till en fängslande berättelse och samtidigt förklara hans tankar pedagogiskt, utan att otillbörligt förenkla dem.

Historia skulle snart visa sig vara en övergående kärlek som kom att ersättas av filosofi. Han blev tidigt *fellow* vid All Souls College i Oxford. Också inom filosofin kom hans lärare att beskriva honom som den bästa student de någonsin hade stött på. Han kom förhållandevis sent till sitt ämne och filosofins historia blev väl aldrig hans starkaste sida. Men det var en fördel att han så att säga började på nytt och inte fick blicken skymd av vad äldre auktoriteter hade sagt. I *Skäl och personer* nämns Platon bara tre gånger och Aristoteles inte alls.

Parfits första bok – som kom att bli hans bästa – är rik för att inte säga överrik. Edmonds beskriver den som ett smörgåsbord med lite av varje "men om den har ett övergripande tema så är det att vi bör omfatta en mer opartisk etik – vi bör fokusera mindre på oss själva, vår familj och våra vänner och mer på det gemensamma bästa".

Ytligt sett skulle ett sådant program kunna tyckas som att vi har en plikt att behandla alla lika och inte gynna den egna familjen. Parfit förstod att en värld som inte sätter den egna familjen främst skulle bli monstruös så också enligt strikt konsekvensetik är det rätt att särbehandla nära och kära.

För att rätt kunna formulera en moralfilosofi måste man göra vissa antaganden om vad det goda livet består av. Dessutom måste man reflektera över

vad en människa är: Hur förändras hennes identitet genom livet, har hon en fri vilja? På den sista frågan svarade Parfit entydigt nej. Antingen är våra handlingar determinerade och då är viljan inte fri, eller så är de resultatet av en slumpartad process och då är den inte heller fri. Om Parfit har rätt, och det finns många som inte alls håller med honom i den frågan, så har vi inte längre ansvar för våra handlingar. Visst måste farliga människor låsas in för att skydda andra men inte för att de skulle förtjäna att hållas bakom lås och bom.

Parfits moral är, skulle man kunna säga, tid- och platsneutral. Om jag tappar en glas-

En av Parfits mest uppmärksammade idéer handlade förenklat uttryckt om hur många människor som bör leva.

bit i skogen så är jag lika moraliskt ansvarig om den skadar en vandrare imorgon som om 100 år. Vi har inte i teorin större anledning att förhindra en ond handling om en timme i lägenheten intill än vi har att förhindra en ond handling om tio år på Nya Zeeland. Praktiskt ligger det förstås annorlunda till eftersom framtiden är osäker.

Derek Parfit var en föregångare bland de filosofer som på allvar diskuterar frågan om vårt ansvar för människor som ännu inte är födda. Här börjar tanken svindla – hur kan ännu inte födda ha moraliska krav på oss som lever här och nu? Hur kan människor idag ha ett ansvar för att vissa människor kommer att finnas till i framtiden, medan andra inte kommer att göra det?

Att läsa *Skäl och personer* är i långa stycken som att läsa *science fiction*. Tänk om vetenskapen lyckas skapa en exakt kopia av mig, med mina minnen. Skulle det i så fall vara jag? Parfit verkar ha varit böjd att svara ja på frågan eftersom han betonar att personlig identitet är nära förknippad med de minnen som förbinder mitt då med mitt nu. Det finns inget

fast permanent jag eller själ. Vi består av en ström av intryck som skapar minnen. Här finns väl vissa likheter med en buddistisk syn på vad ett jag är.

EN AV PARFITS mest uppmärksammade idéer handlar, förenklat uttryckt om hur många människor som bör leva. Vilken värld är bäst: en med en miljard överlyckliga människor eller en med tio miljarder ganska lyckliga människor? Summan av lycka är större i den andra världen, men ingen är lika lycklig som i den första.

Parfits filosofiska metod är ofta att konstruera slående exempel och sedan hitta argument för och emot tills han har kommit till någorlunda klarhet. Det flitiga bruket av exemplen ger hans filosofi konkretion mitt i de abstrakta resonemangen.

Reason and Person kom 1984 och blev genast något av sensation inom den lilla krets som sysslar med dylika spörsmål. Parfit blev en klart lysande stjärna. Med den följde livstidsjobb vid All Souls College och lönande extraknäck vid fina amerikanska universitet. Mycket av pengarna gick till hans dyra vana att så gott som varje år åka till Sankt Petersburg och Venedig för att fotografera. Han kånkade på en enorm utrustning och lade sedan ner stora summor för att redigera bilderna in i minsta detalj. Det är Parfits egna fotografier som pryder omslagen till hans böcker.

Böcker förresten. Ganska snart efter den första boken började man vänta på nästa. Men det skulle dröja till 2011 innan den – eller de – kom: *On What Matters* i två tjocka band som ett par år senare skulle följas av ett tredje. Visst är det ett imponerande tankebygge, men det går inte att undkomma känslan av att Parfit upplevde att tiden började bli knapp och hastade fram osorterade volymer istället för ett kort mästerverk. Kritiken blev, skriver Edmonds, "ljummen".

De övergripande temana i detta sista verk är att det finns objektiva moraliska värden och att alla de stora moralfilosofierna – konsekvensetik, kantianism och kontraktualism – till slut skall visa sig vara förenliga med varandra. I Parfits reviderade versioner av dem blir de väl det. Men inte ens han lyckades visa att det finns objektiva moraliska värden. Om sådana fanns, skrev J L Mackie i ett ofta citerat stycke, vore de "något mycket konstigt, totalt olika allt annat i universum".

Mot slutet av sitt liv blev Parfit nästan monoman i jakten på objektiva värden. Han ansåg att om sådana inte fanns så var inte bara hans utan alla liv meningslösa. Kanske det kan tyckas så inne i ett elfenbens torn. Men för de flesta av oss andra gör till exempel familj och vänner livet meningsfullt. Ibland är man glad och tacksam över att inte vara filosof. ✨

Njutning för ögon & öron

I år ordnas en rad aktiviteter i Bryssel för att uppmärksamma jugendstilen inom arkitektur och konst, skriver **Laura Barbagallo**.

FÖR ALLA ÄLSKARE AV sekelskifteskunst är Bryssel i år den europeiska huvudstaden att besöka framför andra. Bryssel är födelseorten för jugendstilen, eller *art nouveau*, med det i sammanhanget kanske mer passande franska begreppet. Den nya stilen inom arkitektur, dekoration och konst kunde födas här tack vare ett antal nyskapande arkitekter, som från och med 1890-talet lyckades föräna ett antal samtida trender i omkring 400 nya byggnader i Bryssel. Den främsta bland dem var Victor Horta (1861–1947).

I år är det 130 år sedan Horta byggde Hotel Tassel, som anses vara världens första byggnad i den nya jugendstilen. Tillsammans med tre andra byggnader av honom fördes det upp på Unescos världsarvslista år 2000. Med sitt djärva burspråk och slående ljusinsläpp, sin innovativa planlösning och användningen av industriella material tillsammans med dynamisk, naturinspirerad

dekoration har byggnaden haft ett avgörande inflytande på arkitekturhistorien.

Flera element i sekelskiftets Bryssel samverkade för att skapa drivkrafter för kreativitet. Först och främst var det välståndet inom borgerligheten, som hade växt tack vare landets tidiga industrialisering och de enorma rikedomarna som strömmade in från kolonierna. Från Storbritannien spreds idéer från Arts and Crafts-rörelsen, och nya hantverksskolor etablerades. Tack vare mekaniseringen av tryckkonsten kunde också tidskrifter och affischer tryckas snabba och lättare, och bidra till att sprida idéer och trender från utlandet. Tävlingsandan som

Hotel Tassel.

FOTO: GETTY IMAGES

präglade deltagandet i världsutställningarna bidrog också. Slutligen bör vi nämna det stora inflytandet på smak och grafik som kom från Japan, efter det att landet efter sekellång isolering öppnats för omvärlden under andra halvan av 1800-talet.

Belgien var sammanfattningsvis ett liberalt land som attraherade många industrialister, vilka blev mecenater och beställare av konst och arkitektur. De kunde visa sitt ekonomiska och sociala inflytande genom att erbjuda konstnärer och arkitekter en nästan fullständig frihet i uttrycket.

Att 2023 skulle bli ett jubileumsår särskilt ägnat åt belgisk jugendstil i alla dess konstnärliga former bestämdes för två år sedan, då regionen lade fram en plan för att bli "jugendstilens världshuvudstad". Ett brett program med aktiviteter och invigningar har planerats för att belysa det belgiska sekelskiftets kulturarv. Ett viktigt inslag har varit att identifiera, skydda och restaurera flera byggnader som i vissa fall riskerar att kollapsa. De regionala myndigheterna har ökat stödet till museer och institutioner relaterade till jugendstilen för att föra ut kunskap till skolor och en bredare allmänhet. Det blir också en omfattande digitalisering av offentliga samlingar.

I FEBRUARI INVIGDES programmet med den 68:e upplagan av konstmässan BRAFA Brussels Art Fair, i vackra lokaler i Brussels Expo, som denna gång hade ett särskilt jugendstilsfokus. Särskilt värda uppmärksamhet är ett antal målningar av Elisabeth Sonrel, Emile Fabry och pasteller av Lucien Levy-Dhurmer. Utställningslokalens utsökta matta, som täckte golvet i alla paviljongerna, baserades på en originalritning av Victor Horta.

Inom ramen för den årliga BANAD Festival (Brussels Art Nouveau and Art Deco Festival) ökade också takten av visningar av offentliga och privata miljöer, inklusive visningar av *Maison Cauchie*, ursprungligen hem och ateljé för artistparet Cauchie och ett av de bästa exemplen i Belgien på den skotska Glasgowskolans inflytande. *Maison Hannon*, byggt 1902 för ingenjören vid Solvaygruppen Eduard Hannon och ritat av Jules Brunfaut, öppnade efter en lång renovering den 1 juni som ett nytt museum. Även Bryssels stadsmuseum har i år vikt en del av sin permanenta utställning för att visa upp sekelskifteskunst ur sina samlingar, från broderi till måleri, arkitektur och konsthantverk.

I hallen Bozar (även den ritad av Horta, 1928) kommer en utställning som undersöker grundläggande teman och linjer i Hortas verk att ta vid i mitten av oktober (den följer på vårens uppmärksamade utställning om svensk konst, "Swedish Ecstasy"), "Victor Horta and the Grammar of Art Nouveau".

Inte heller sekelskiftets musikliv har glömts bort: Schaerbeeks kommun ordnade under maj en serie konserter med musik av Respighi, Puccini, Ravel, Chausson, Webern, Kodaly och Strauss i flera historiska sekelskiftesmiljöer.

Det blir ett år av total njutning för ögon och öron. ✨

Mästerverken uteblev

DE BÄSTA LÄSUPPLEVELSENA är de där böckerna som driver in som flaskpost under natten, som bara hamnar i våra händer och som vi inte sökt oss till för att vi har "nytta" av dem, socialt eller yrkesmässigt, men som bjuder på insikter och upplevelser vi aldrig bett om eller räknat med.

Jag har tillbringat sommaren med Marika Stiernstedts bastanta och sjuttio år gamla *Kring ett äktenskap*, där hon medelst brev och dagboksanteckningar berättar om sitt äktenskap med Ludvig Nordström, "Lubbe" kallad.

Äktenskapet varade mellan 1909 och 1936 och tilldrog sig visst intresse eftersom båda var författare.

Både Stiernstedts och Nordströms författarskap är hjärtskärande bortglömda, med möjligt undantag för "Lubbes" radioreportage om "Lort-Sverige", som också utkom i bokform och vållade förfäran och indignation och banade vägen för folkhemmets yttre och inre renskrubning.

Kring ett äktenskap ger upphov till en och annan skammens rodnad, och en både sjunkande och befriande känsla av att vissa saker aldrig förändras.

De lär känna varandra brevledes. "Lubbes" limmande på Marika är högstämt och försiktigt till en början; båda vet hur man retar mottagarens nyfikenhet, hur attraktionen ska byggas med en sticka i taget, båda ser till att tryffera sina brev med franska citat och droppa namn på högdjur i bekantskapskretsen. "Lubbe" visar ett översvallande intresse för Marikas författarskap, sockrar en del men langar också in beskare kryddor för att visa att han "ser" henne på ett sätt som ingen annan, att han kommer att vara en oöverträffad mentor. Och hon gör förstås samma med honom.

Sen blir de ett par och gifter sig. Och breven blir kortare och sakligare. Båda gnor vidare med sina författarskap, ger sig ut på resor, följer varandra genom våndor och kassa recensioner eller inga alls, och misslynta sneglingar på kolleger som – givetvis oförtjänt – seglar förbi dem mot pengar och berömmelse och akademistolar.

"Lubbe" flänger mellan sina järn i elden, gör beställningsjobb åt olika företag, skissar på en egen ideologi som han kallar "totalismen", reser till London efter första världskrigets slut och skriver skitviktigt till Marika där hemma om olika storpotäters planer på en svensk tidning som ska vrida opinionen i rätt riktning och gissa vem som ska chefa över den?

Alla dessa högtflygande planer, alla dessa spännande projekt som blev intet.

Av nyfikenhet kollade jag igenom stadsbibliotekets bestånd av "Lubbe"-böcker och beställde en volym med

den lockande titeln *Svenskar*, från 1929. Tar mig över stock och sten för att hämta den, slår upp den med snålvattnet porlande.

Ju längre jag läser, desto mer förundras jag över författarens osvikliga förmåga att slarva bort en god historia, förirra sig i ovidkommande detaljer och snåriga sidospår.

Kontrasten mellan Nordströms höga uppfattning om sig själv – lojalt understödd av hustrun – och det undermåligt strukturerade byskvallret i *Svenskar* är nästan svår att ta in.

Om jag vore ett högt höns på någon av våra allt talrikare skrivarskolor skulle *Kring ett äktenskap* vara obligatorisk läsning.

Jag kan inte tänka mig ett effektivare botemedel mot den bland konstnärer så seglivade föreställningen att konstnärskapet kräver offer, och om man bara offrar tillräckligt mycket, och likt Abraham langar upp det käraste man har på altaret, då kommer konstens gud att se att man är av det rätta virket och belöna en med mästerverk och odödlighet.

"Allt för konsten." Så kan den tysta överenskommelsen mellan Marika Stiernstedt och Ludvig Nordström sammanfattas. Under 26 år lyckades de övertyga varandra om att mästerverken väntade runt hörnet. Sen fanns det inte mer att offra, utom själva äktenskapet. Men mästerverken uteblev. ✨

I korthet Håll ångan uppe

På senare tid har vi haft skenande inflation och höga energipriser. Det finns många knep att ta till för att sänka kostnaderna. Men ett verktyg som verkligen inte har nått sin fulla potential i Sverige är tryckkokaren.

Tryckkokaren uppfanns år 1689 av fransmannen Denis Papin (som för övrigt även hittade på en av de tidigare versionerna av ångmaskinen). Hans idé var att kokaren skulle användas till att laga stora mängder mat för att utspisa de fattiga. Tryckkokaren kom sedan till pass inom matindustrin i stor skala.

Sitt genombrott i var mans hem fick den dock först efter andra världskriget då det franska företaget SEB hade tagit patent på kokare som passade tidens livsstil. Tryckkokaren var modern. Det gick fort att laga maten – all tillagning går på halva tiden eller mindre – och man kunde laga stora mängder på ett enkelt sätt.

Med SEB:s tryckkokare följde (och följer fortfarande) även ett litet häfte med recept på det franska kökets alla klassiker, förenklade och anpassade till kokaren. I princip kan man säga att man langar ned ingredienserna till exempelvis en *boeuf bourguignon*, håller på vinet, stänger kokaren, eldar på under och väntar på att den lilla ventilen på locket börjar pysa. När det sker sänker man värmen så att pysandet fortsätter och sätter äggklockan på trekvart.

Inuti kokaren är nu temperaturen ungefär 120° vilket alltså sänker koktiden anmärkningsvärt mycket.

I Sverige har tryckkokaren haft dåligt rykte på grund av olyckor med den då den var ny på marknaden. Dagens kokare är dock försedda med säkerhetsanordningar så till den milda grad att man inte kan åstadkomma en olycka utan att bruka våld på kokaren. Eller använda sprängdeg.

Ändå talar googlingar på svenska sitt tydliga språk. Ordet tryckkokare används oftast i ett sammanhang där man talar om ett mentalt tillstånd hos en person eller en grupp – då man alltså kan befara hastiga överreaktioner. På andra plats kommer texter om terrorism och först på tredje kommer matrecept och tips på lättlagade, goda, billiga rätter. Det verkar dock finnas ett par kokböcker på svenska och rätt många sajter som tar sig an uppgiften.

Ska du göra ett storkok? Tryckkoka! Spara tid och energi. Och framförallt: Håll ångan uppe! ✨

Karin Stensdotter

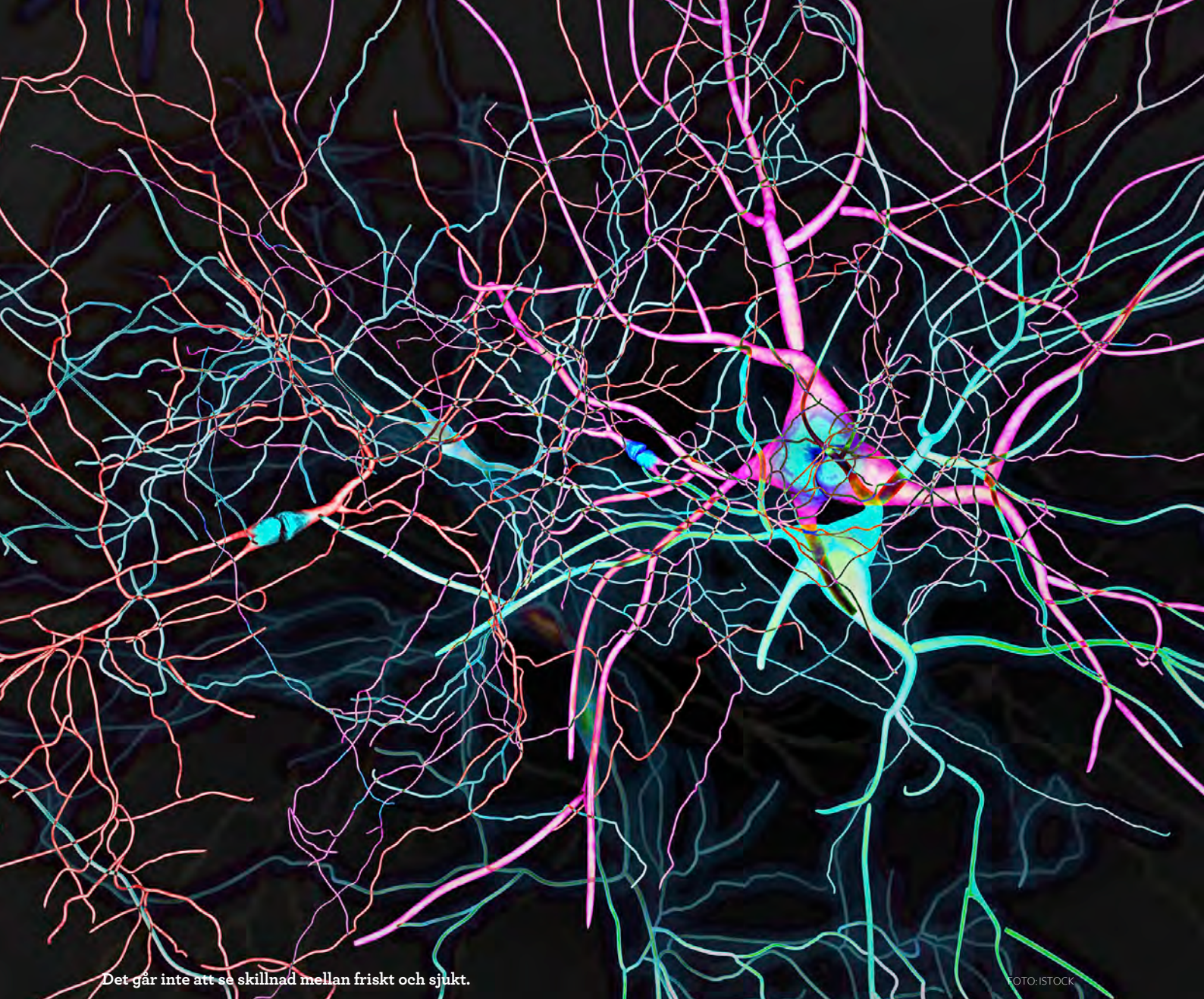

Bengt Ohlsson

Detta nummers recensioner:

Nathan Shachar krishanterar; **Ann-Sofie Dahl** vänder sig mot Danmark; **Jennifer Paterson** firar tvenne brevvänner; **Björn Linnell** hör klockan klämta; **Erik W Larsson** roar sig kungligt; **Helena Granström** söker gemenskap därute; **Jesper Ahlin Marceta** kastar pengar på problemen; **Lars Åke Augustsson** drömmer söta drömmar; **Andreas Johansson Heinö** ser en diktatur vittra sönder.

Det går inte att se skillnad mellan friskt och sjukt.

FOTO: ISTOCK

Förlorade illusioner

Ideligen uppfinner psykiatrin sig själv på nytt sedan det senaste teoribygget har kollapsat. Dess historia är ett enda långt sisyfosarbete. Nathan Shachar balanserar förskräckt mellan vetenskap och galenskap.

PSYKIATRI

Det händer att osäkra personer kompenserar sin osäkerhet med ett aggressivt och tvärsäkert beteende. De bemöter invändningar och tvivel med högljutt förakt, hot och personangrepp. Detta gäller också osäkra ideologier och vetenskaper. Ju rangligare empirisk bas och ju luddigare sanningskriterier, desto mer stridslystna drabanter.

Marxister, freudianer och scientologer säger inte: "Vi tror att vi har kommit ett samband på spåren, men fortsatt forskning krävs ..." De säger: "Så här ligger det till och därmed basta! Om någon säger emot så är det fel på henne eller också handlar hon av dunkelt egenintresse."

Psykiatrin är en sådan verksamhet. Den har lågt självförtroende och befinner sig i ständig stridsberedskap. I sina många inkarnationer har den gång efter annan levererat heltäckande förklaringsmodeller: den terapeutiska, den psyko-

biologiska, den psykoanalytiska, den behavioristiska, den antipsykiatriska. Dessa har alla övergivits och ersatts med nya, lika ensidigt mono-kausala "nothing-but"-läror, svåra att bekräfta och lika svåra att vederlägga.

Den senaste av dessa, som har dominerat branschen sedan början av 1990-talet, är teorin om kemisk obalans i hjärnan. Enligt den bottnar flera av de mest utbredda mentala diagnoserna, bland dem depression, schizofreni och

>>

ADHD, i överskott eller underskott av de signalsubstanter som svarar för kommunikationen i synapserna – de mikroskopiska kopplingarna mellan hjärnans celler.

Den kemiska obalansens paradigm vacklar nu efter en lång medial och kommersiell guldålder. En svår motgång kom i höstas då den brittiska psykiatern Joanna Moncrieff publicerade en gigantisk meta-studie i tidskriften *Molecular Psychiatry* över all forskning som gjorts om serotoninhypotesen. Enligt denna hypotes orsakas depression av en störning i hjärnans serotonin-system – och botas genom så kallade SSRI-mediciner, vilka uppger höja nivån av signalsubstansen serotonin i nervkopplingarna. Moncrieffs övergripande studie fann inga belägg för ett sådant samband.

Serotonin-teoriens kritiska ögonblick, då medicineringen höjer serotonin-nivån i en synaps genom att aktivera serotonin-transportörs-proteinet 5-HTT, har aldrig kunnat dokumenteras. Att mäta serotonin-nivån i det mikroskopiska intervallet mellan celler görs under djurförsök med så kallad intracerebral mikrodialys, en metod som är omöjlig – av etiska skäl – att tillämpa på människor.

Den moderna psykiatriens grundargestalt Emil Kraepelin (1856–1926) var noga med att psykiatri var en gren av medicinen. Tillstånd och störningar skulle knytas till anatomiska, biologiska och genetiska faktorer. Det låter rimligt. Få av oss tvivlar på att biologiska variabler spelar in i många psykiatriska fall. Men det var en sak att utkora psykiatri till en naturvetenskap – och en annan sak att använda den som en sådan. Vilken var psykiatriens metod för att ställa diagnoser och behandla patienter? Gick dess hypoteser att pröva empiriskt?

Psykiatriens heta vilja att se sig själv som en vetenskap och som en gren av medicinen tog sig både heroiska och monstruösa uttryck. Trots intensivt studium av döda patienters kvarlevor och hjärnor hittade forskare få belägg för antagandet att mentala lidanden hade fysiologiska orsaker. Den brittiske psykiatern John Bucknill (1817–1897) skrev upp-givet mot slutet av sitt liv:

Jag har flitigt granskat många vansinnigas hjärnor med ett första klassens mikroskop. Resultaten har inte visat någon skillnad mellan den friska och sjuka hjärnan.

Bucknill var en människovän som humaniserade mentalvården och avskaffade kedjor och tvångströjor på brittiska hospital. Men andra i hans generation begick, i sin iver att knyta mentalt lidande till någonting i sinnevärlden, svåra övergrepp och vållade obeskrivligt lidan-

”Psykiatriens heta vilja att se sig själv som en vetenskap och som en gren av medicinen tog sig både heroiska och monstruösa uttryck.”

de. Mest känd av dem är dr Henry Cotton, som 1907 blev chef för *Trenton Psychiatric Hospital* i New Jersey. Cotton, elev till Kraepelin, uppställde hypotesen att mentalsjukdomar var sekundäreffekter av infektioner i kroppens organ. Han började med att dra ut sina patienters dåliga tänder, och snart nog alla deras tänder. När detta inte dämpade depression och psykos drog Cotton slutsatsen att den av honom postulerade infektionen låg djupare. Han började avlägsna tonsiller, gallblåsor och sedan magar, testiklar, äggstockar och tarmar.

August Strindberg: Frikänd av Olof Lagercrantz.

FOTO: ALAMY

Vilket fiasko, tänker läsaren, moraliskt och vetenskapligt. I våra ögon kunde Cotton själv, med sina slakterimetoder, försvara en plats åt sig på därhus. Men, och här har vi ett återkommande motiv i psykiatriens historia, de mest flagrant galenskaperna är ofta vägen till framgång och berömmelse. Cotton rapporterade att hans ektomier hade gjort susen. Han blev hyllad i pressen och läkare på andra anstalter anammade hans metoder. Inte förrän långt senare nagelfors statistiken och de förflygna anspråken. I själva verket avled, föga överraskande, många av hans patienter strax efter behandlingen. Många andra, inklusive personer med lindriga själsliga åkommor, invalidiserades och dömdes till liv utan tänder, mat-smältnings- och fortplantningsorgan. Det var inte sista gången en psykiatrisk metod skulle ge sig själv högsta betyg – utan någon neutral granskning.

Cottons dröm om behandlingar som passade in på mentalsjukdomar som nycklar i ett lås var inte i sig någon absur-

ditet. I ett berömt fall kunde sambandet slås fast entydigt. En av de svåraste och mest utbredda ”sinnessjukdomarna” under psykiatriens grundarepok var generell paralis, en förhärjande och obönhörlig nedbrytning av hjärnan. Den franske hudläkaren André Fournier och andra snillen kunde visa att mentalsjukdomen var sviterna av könssjukdomen syfilis i dess sista stadium. 1910 utvecklade Nobelpristagaren Paul Ehrlich en arsenikbaserad kur mot syfilis, *Salvarsan*. Den blev en världssuccé. Snart minskade en av de vanligaste mentalsjukdomarna dramatiskt. Men för psykiatri var det en smula snöpet: å ena sidan hade man här ett efterlängtat fall av fysiologiskt betingad mental störning. Å andra sidan, efter att ärendet hade klarats upp, avfördes det från psykiatri till kroppsmedicinens område.

Nästa stora, övergripande psykiatriska modell var psykoanalysen, som tog USA, Centraleuropa och senare stora delar av västvärlden med storm. Sigmund Freuds teori om det undermedvetna och dess hydrauliska effekter på personlighet och beteende var inte någon teori i sträng mening, utan ett trossystem där Freud stod för dogmerna (och för bannlysning av dissidenter). Antag att någon skulle sagt till Freud: ”Jag har prövat din teori om Oidipuskomplexet. Ett antal pojkar har undersökts enligt din metod, men bara få av dem har någon begärelse till sina mödrar. Få av dem ser sin far som antagonist.”

Vi vet vad mästaren skulle svarat:

– Förklaringen är enkel. De fenomen du sökt är *bortträngda* och undandrar sig empirisk forskning.

Att på detta vis kunna freda sitt system från prövning var en stor lyx. Wittgenstein formulerade det brutalt:

– Psykoanalysen har inga andra sanningskriterier än de patienten är beredd att acceptera.

Wittgenstein tog till i underkant: det är värre ställt än så med psykoanalysens sanningsbegrepp: Det är ju mycket vanligt under psykoanalys att också patientens *vägran* att acceptera analytikerns tolkning ses av analytikern som en bekräftelse på diagnosen.

Efter hand tog ett uppror form bakom de freudiska dimridåerna. Som vanligt då psykiatri kört in i en vägg gick man till den andra ytterligheten. Behaviorismen bannlyste all spekulering om sjä-

Gökboet: Det är samhället som är sjukt, inte patienterna.

FOTO: ALAMY

lens dolda drivkrafter. Psykologisk forskning reducerades till mönstret stimulus-respons-betingad reflex. Inte bara själen utan också personlighet, medvetande, tankar och idéer dömdes ut som ovetenskapliga kategorier. Att fråga ut någon om hur hon kände var vidskeppelse. Det enda raka var att iakttä henne, som man studerar en vit råtta i en labyrint. Behavioristpionjären John B Watson skrev uttryckligen: "Vi kan avstå från medvetandet [som psykologisk faktor]."

För de flesta av oss är det tvärtom självklart att medvetandet inte bara är människans särmerke; det måste också vara en central kategori i studiet av människan, i synnerhet hennes mentalsjukdomar. Att amputera bort medvetandet från hela diskussionen var revolutionärt. Ett skämt ger i ett nötskal behaviorismens reduktion av verkligheten till det ytligt observerbara:

Behavioristen efter en kärleksstund:
– Det var underbart för dig. Hur var det för mig?

I reaktion mot både psykoanalys och behaviorism kom under 1960-talet anti-psykiatrins anarkistiska kontrarevolution, anförd av den franske sociologen Michel Foucault, den skotske läkaren RD Laing och den ungersk-amerikanske psykiatriprofessorn Thomas Szasz. Dårarnas dårskap, förkunnade dessa, var en sund motreaktion mot ett sjukt samhälle som satte etiketter på obekväma och

oppositionella och låste in dem. Det synsättet avsatte talrika spår i populärkulturen, från Ken Keseyns roman och senare även Milos Formans succéfilm *Gökboet*, till Olof Lagercrantz bok om August Strindberg (som frikändes från sina galenskaperna och sin svekfulla behandling av medmänniskor).

Antipsykiatrins bild av psykiatrin som blott ett maktens redskap var orättvis och osann. Men på några punkter träffade kritiken rätt. Många mentalvårdsinrättningar var inte stort mer än förvaringsutrymmen. Att det blivit så var inte psykiatrins fel. Från 1800-talets mitt byggdes många vackra och välplanerade vårdhem, där tonvikten låg på lugn, vila och motion. Många deprimerade och schizofrena repade sig i den miljön. Men efterhand slammade de ambitiöst planerade "sinnessjukhusen" igen, då samhället använde dem som avstjälningsplats för dementa, obotliga och farliga personer. Metoderna blev då oundvikligen mer hårdhänta, med tvång på kontroll och inte på rehabilitering. Den som vistats inne på en fullbelagd slutanläggning ett par timmar en vanlig dag glömmer aldrig upplevelsen.

Psykiatrins historia är mindre vetenskapshistoria och desto mer sociologi. För att förstå dess utveckling och dess förvandlingar, dess monumentala anspråk och dess alltmer okritiska bindningar till läkemedelsindustrin, har socio-

logen Owen Whooley valt att studera psykiatrins många paradigmskift. Hans bok *On the Heels of Ignorance. Psychiatry and the Politics of Not Knowing* kom ut för tre år sedan, drunknade i larmet kring mer trängande hälsoärenden och har först nu rönt välförtjänt uppmärksamhet.

Whooley störtades i unga år huvudstupa in i den problematik han skulle ägna sin forskning. Hans far var missbrukare, led av svår depression och gjorde flera självmordsförsök. "Efter hand", skriver han, "gick det upp för mig att det inte bara var jag som inte begrep hur det var fatt med min far; han själv begrep det inte och det gjorde inte heller de som försökte ... behandla honom."

Under Whooleys studietid råkade han av en slump överhöra ett samtal mellan två studenter, där den ene sa: "Alla vet ju att teorin om kemisk obalans är en myt." Orden skakade och väckte honom:

"Vad!? 'Vet alla' att det jag har hört och trott på hela mitt liv *inte* är sant!? Hur hängde det ihop?"

Episoden ledde honom in på det som blivit hans fält: psykiatrins sociologi. Från första början, menar Whooley, har psykiatrin ständigt varit i knipa och psykiatrer har förstått det. Ingen annan medicinsk disciplin kan visa upp en så frustrerande cykel av firade "genombrott", svikna förväntningar och djupa återvändsgränder. Det förlovade landet har skyntat, men har var gång visat sig vara en hägring: >>

Vit råtta i labyrint: Säger den oss något intressant om oss själva?

FOTO:ISTOCK

”Den amerikanska psykiatris historia är en historia om okunnighet. Psykiatrin har saknat förståelse för de mekanismer som ligger bakom mental ohälsa och mentalt lidande. Terminologin skiftar – mellan genetiska, neurokemiska, sociala, psykologiska, familjedynamiska modeller”, men några verkliga botemedel (till skillnad från livslång medicinering) har inte erbjudits.

Men hur kommer det sig då att psykiatrin, trots sin kontinuerliga kris, överlevt och blomstrat – ekonomiskt och mediemässigt om än inte vetenskapligt? Den amerikanska psykiatrin (vars kursomläggningar strax kopieras världen över) har enligt Whooley excellerat i vad han kallar ”the collective management of ignorance”:

”När vi betraktar utvecklingen slås vi hur oerhört olik psykiatrin är i sina olika epoker. Psykiatrin har uppfunnit sig själv på nytt efter varje fas. Efter att en firad metod visat sig vara ett villospår medger psykiatrerna: ’Jo, vi gick igenom en kris, men den är nu ett passerat stadium. Vi har nu funnit ett nytt sätt att studera och behandla mentala störningar.’”

Och så uppfinnas yrket på nytt, genom en brysk nollställning: Vi får då helt nya idéer, teorier, behandlingar, organisationer och institutioner, och ofta nog en helt ny terminologi. Det rör sig om grundläggande kunskapsteoretiska och ontologiska skiften på mycket kort tid, som då diagnosbibeln DSM i sin tredje upplaga (1980) lät skrota nästan hela den freudianska begreppsapparaten, inklusive dess nyckelbegrepp ”neuros”. Samtidigt instiftade DSM III-gruppen en lång rad nya mentala åkommor – oftast genom votering och utan några entydiga diagnoskriterier. Mycket av det som tidigare hade betraktats som rimliga variationer inom ett normalt känsloliv patologiserades, gavs högtflygande namn och blev därmed legitima mål för medicinering. Den kanske

mest omstörtande nya gränsdragningen gjordes då ”mano-depressiv” ersattes av ”bipolär”, och diagnos-tröskeln sänktes drastiskt. Mano-depressiva personer hade varit extremt sällsynta; bipolära personer är mycket vanliga – och intensivt medicinerade med en hel flora av medel: antikonvulsiva (alltså epilepsimedikationer), antidepressiva och antipsykotiska; samt benzodiazepiner (till exempel Valium).

Robert Spitzer, den drivande kraften bakom denna hårdhänta ny- och omdefiniering av tillstånd och diagnoser, med-

”Inte bara själen utan också personlighet, medvetande, tankar och idéer dömdes ut som ovetenskapliga kategorier.”

gav mot slutet av sitt liv att DSM III hade patologiserat en rad tillstånd som dittills hade återfunnits utmed människans normala känslospektrum, till exempel sorg och blyghet. En skakande skildring av hur godtyckligt DSM III-teamet arbetade finns i Christopher Lanes *Shyness. How normal behavior became a sickness* (2007).

Hur lyckas då psykiatrin slå vakt om sin trovärdighet och komma tillbaka var gång dess paradigm har störtat samman? Enligt Whooley sker återuppfinnningen och ny-lanseringen av psykiatrin varje gång i två steg: Upphåusning och mystifiering. Liksom Silicon Valley slår på trumman för sina nya produkter innan de har nått marknaden, så prånglas de nya psykiatriska modellerna ut via pressen och okritiska vetenskapsjournalister, ofta i ett yrväder av överord.

Nyhetsmagasinet *Newsweek*s roll i lanseringen av varumärket Prozac (fluoxetin) – den första storsäljande SSRI-medicinen mot depression, är presshistoria. *Newsweek* och nästan alla andra medier lade sig platt på marken inför denna, ännu oprövade behandling, vars långsiktiga effekter ingen hade några begrepp

om. Stor affär gjordes i reklamen av analogin ”som insulin mot diabetes”, en djupt vilseledande parallell.

Med ”mystifiering” menar Whooley att psykiatrin, för att freda sig från när- gången kritik, ”gör psykiatris terminologi och metodik otillgängliga för utomstående”. Detta började i stor skala under psykoanalysens genombrott. Vem i all världen, utom de invigda, begrep den freudiska terminologin? Som Whooley uttryckte det i en intervju nyligen:

Antag att du har en prekär och osäker

kunskapsbas. Vad kan du göra? En strategi är att avskärma den problematiska kunskapen från offentlig insyn och kritik, att gömma den och svepa in den i en exklusiv mystik.

Detta är en röd tråd i sammanhanget. Från psykoanalysens obskyra schema över bortträngda drifter till dogmerna om kemiska obalans i hjärnans synapser, så är fackterminologin närmast ogenomtränglig för utomstående. Kritik motas bort med argument som ”du är inte läkare, du är inte vetenskapsman, det här är oerhört komplicerat för andra än experter”. Sanningen att säga är rökridåerna ofta lättare att tränga igenom för utomstående än för psykiatrerna själva, vilkas levebröd ofta är knutet till den rådande medicineringsmodellen. Ingen har gjort mer för att göra den ortodoxa psykiatris argument tillgängliga för en bred allmänhet än journalisten Robert Whitaker gjort i hans två bästsäljande böcker, *Mad in America* (2002) och *Anatomy of an Epidemic* (2010). I Sverige är dagspressens vetenskapsjournalister, ledsamt nog, extremt ovilliga att ifrågasätta psykiatris teorier, dess kommersiella bindningar till läkemedelsindustrin och – det ämnet berörs

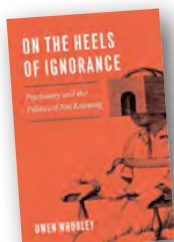
så gott som aldrig - psyki drogernas biverkningar.

Whooleys revy över dessa skiften i USA:s populärkultur och dess politik är noggrann, välformulerad och rik på exempel. Hans tes sammanfaller i många stycken med den brittiske psykiatern – och tidigare Axess-krönikören – Theodore Dalrymple's analys i boken *Admirable Evasions* (2015). Dalrymple jämför där psykologins historia med mytens Sisyfös, som fått till straff att baxa en stenbumling uppför en backe. Var gång han närmar sig backens krön slinker stenen ur händerna på honom och rullar nedför backen. Psykologin, skriver Dalrymple, uppvisar samma mönster: "Med jämna mellanrum proklamerar den enorma framsteg i vår självförståelse. Dessa löften visar sig strax ha varit övermodiga, och en annan psykologisk skola kastar sig fram med sin fabulösa vision."

Långt ifrån alla psykiatrer, såväl i Sverige som i andra länder, är okritiska anhängare till dessa modebundna tanke- och behandlingssystem. Några ledande yrkespersoner går i bränschen för en mänskligare mentalvård, utan godtyckliga diagnoser, med återhållsam medicinering och samtalsterapier av olika nyanser. Den mest celebre av dem är Allen Frances, som ledde arbetet med fjärde upplagan (1994) av "diagnosbibeln" DSM. Han har sedan dess blivit en skarp kritiker av DSM-listan, som han menar sjukdomsstämplat normala beteenden och känslor. Men de flesta skeptiker ligger lågt. De begränsar sin kritik till privatsfären och undviker konfrontation med den rådande modellen. Som Whooley och Whitaker visat är det rådande paradigmet inte blott en ideologisk dominans, utan också

så en ekonomisk och karriärmässig. I Sverige, vars Läkemedelsverket är ett av de mest medgörliga i världen, är denna dominans långt mer total än i USA och England. ❄

Nathan Shachar

**ON THE HEELS OF
IGNORANCE
PSYCHIATRY AND
THE POLITICS OF
NOT KNOWING**
OWEN WHOOLEY
University of Chicago
Press 2019

Magnus Stenbock: Blicken är riktad mot Danmark.

FOTO:DREAMSTIME.COM

Danskjävlar!

HISTORIA

Han är det första som möter resenärerna på väg över Sundet: fältmarskalken Magnus Stenbock, tillika guvernör över Skåne, på sin häst på bästa läge på Stortorget. Vänd mot det Danmark han just hade besegrat under det stora och blodiga slaget om Helsingborg den 10 mars 1710. Då, när danskarna hade sett en gyllene chans att återerövra de förlorade östdanska provinserna efter Karl XII:s nederlag i Poltava året före.

Lite provocerande kanske man kan tycka mot alla danskar som just stigit av färjan i Helsingborg för att omsätta sina högvärderade danska kronor i stans butiker. Fast ursprungstanken med ryttarstatyn, att Stenbock skulle ha sin värja riktad mot Helsingör, hade förstås varit än värre, ur ett danskt perspektiv.

De flesta av de många besökande danskarna har förmodligen inte bara god koll på det förödande slaget 1710, som satte den sista spiken i kistan för Skåne, Halland och Blekinge som danskt territorium och fasthöll den skarpa nationsgräns rakt igenom Öresund som dragits 1658.

Som ett folk med allmänt större

historiekunskaper kan de flesta av dem förmodligen också svara på frågan: Vad hände egentligen sen? Hur gick det för Magnus Stenbock när det blodiga slaget var avslutat i Helsingborg och de besegrade danskarna hade dragit sig tillbaka till den västra sidan av Sundet?

Jo, det hände en hel del, som den danske historikern Karsten Skjold Petersen vet att berätta i sin fängslade nya bok, uppföljaren till en tidigare vid samma förlag om just slaget vid Helsingborg. För Danmarks del blev det både Nederlag och Triumf – en boktitel som hade varit omvänd om författaren varit svensk.

För efter det stora danska nederlaget och den svenska segern under Magnus Stenbocks ledning i Helsingborg följde så småningom en dansk triumf och ett svenskt nederlag, det största nederlaget i dansk historia efterföljdes några år senare av dess kanske största seger.

Helt hade danskarna och kung Fredrik 4 – som kungatalen skrivs på danska – dock inte övergett tanken på att ta tillbaka Skåne ens efter blodbadet i Helsingborg. En ny general och härförare hade införskaffats i holländaren Jobst von Scholten som hade sin militära bakgrund i det som idag skulle kallas för ingenjörs-

>>

Slaget vid Gadebusch: Danskarna biter åter i gräset.

trupperna men rätt ringa erfarenhet av att leda en armé på slagfältet.

I slutet av sommaren 1711 var de nya offensiva planerna klara. Den ryske tsaren ställde en styrka på 6 000 man till danskarnas förfogande, och ett norskt angrepp på Bohuslän var tänkt att fungera som avledningsmanöver och binda så stora svenska styrkor som möjligt i den delen av landet.

Men den bohuslänska operationen försenades och ryssarna överraskades av en storm utanför Bornholm, varvid de drog sig tillbaka till Køge Bugt där Sverige och Danmark drabbade samman i ett sjöslag (inte att förväxla med det i alla fall i Danmark mer berömda slaget i Køge Bugt år 1677).

För danskarna var det uppenbart läge att vända blickarna åt annat håll efter raden av misslyckade försök att återta Skåne från svenskarna. Det blev söderut, till de svenska besittningarna i Nordtyskland. Och vem möter vi – och danskarna – väl där, om inte generalen från den helsingborgska ryttarstatyn, Magnus Stenbock.

Fast ensamma var danskarna förstas inte. Sverige hade många fiender som, med Skjold Petersens ord, ”rottade sig sammen om at stoppe de svenske stormagtsdrømme”. Det är dessa gemensamma försök att sätta stopp för den svenska framfarten som vi får följa i boken.

Historieberättandet är emellanåt väl detaljrikt, så vi närapå fastnar i den nordtyska gytthan tillsammans med de arma soldaterna och hästarna. Men Skjold Petersen tar oss även med till mycket av det som sker runtomkring de militära sammandrabbningarna; inte minst till det

storpolitiska maktspelet, alltmedan soldaterna marscherar på kors och tvärs över det nordtyska landskapet.

Vi får insyn i civilbefolkningens elände när arméerna drar fram i deras trakter och till och med in i deras hem, vi ges en och annan genomgång av de olika vapenslagen, vi får veta om mat-

hållningen och hygienförhållandena – att kalla de senare för bristfälliga vore att ta i, rejält, i underkant.

Och så alla sjukdomar ovanpå det: pesten inte minst som även drar fram hemma i Danmark, sätter Helsingör i karantän och sprider sig in i Köpenhamn och därmed undanröjer eventuella planer på ytterligare försök att återföra Skåne under dansk flagg.

Och så följer vi förstås Magnus Stenbock *himsself* i egen hög person som en tråd genom det hela.

Karl XII ger sina order på distans från Bender och kommunikationen mellan kung och general går lite si och så. Med en brevgång värdig dagens PostNord tar det emellanåt månader för breven dem emellan att nå fram. Inte optimalt för den kungliga ordergivningen, men Stenbock klarar sig rätt bra på egen hand.

Desto mer kontakt har han, faktiskt, med danske kung Frederik som verkar tillbringa det mesta av sin tid i Nordtyskland, och allt som oftast personligen dyker upp i handlingen. Till och med på själva slagmarken vid det stora slaget vid Gadebusch, några mil söder om Lübeck, i december 1712, dit Stenbock hade begett sig tvärtemot Karl XII:s order om en förflyttning till Polen.

I Gadebusch förlorar danskarna återigen stort mot svenskarna. Slaget är, menar Skjold Petersen, jämförbart i grymhet och förnedring med det i Helsingborg, och dödstalen på den danska sidan – men sannolikt också den svenska – blir ”frygtelig højje”.

Magnus Stenbock blir för sin del utnämnd till svensk fältmarskalk efter bedrifterna i Gadebusch – det var då san-

nerligen på tiden, tycker han själv.

Men segern i Gadebusch skulle visa sig vara Stenbocks sista triumf. Den svenska armén är trots segern försvagad och han söker hjälp av det förment neutrala, men i realiteten svenskvänliga, hertigdömet Holstein-Gottorp. De ger svenskarna skydd på fästningen Tönning, som dock omringas av en brokig armé av danska, sachsiska och ryska trupper.

Belägringen varar ända till februari 1714, då Magnus Stenbock och Sverige kapitulerar för danske kungen.

Det stora nordiska kriget närmar sig sitt slut och slut är det även på Stenbocks dessförinnan strålade karriär som krigshjälte. Hans militära renommé hade i och för sig naggats i kanten rätt ordentligt redan dessförinnan, när svenskarna på väg in i Holstein hade bränt ner den näst största staden i det danska riket, Altona, en handelsstad utan minsta militärstrategisk betydelse.

Den svenske fältmarskalken förs till Köpenhamn som krigsfånge men någon nöd går det knappast på honom. Han tilldelas en bostad i förnäma Marsvins gård, på hörnan av Højbro Plads och Gammel Strand i den danska huvudstadens absoluta centrum, och kring sig har han ett mindre hov av tjänstefolk.

Umgänget är likaledes stort och Stenbock rör sig hemtamt i stadens finare salonger där han kommer särskilt väl överens med det franska sändebudet. Så behagligt kunde han ha fortsatt att ha det, om det inte vore för en alert postmästare som enrollerades i kung Frederiks tjänst. Snart uppdagades Stenbocks långt gångna planer på ett flyktförsök i hans omfattande korrespondens, som fördes såväl under åtskilliga pseudonymer som med krypterad text.

När de hemliga flyktplanerna hade upptäckts blev tillvaron inte oväntat genast mindre trivsamt för Stenbock. Någon fängelsehåla slängdes han inte i, som det dramatiskt har beskrivits på sina håll. Stenbocks nya inkvartering var istället i garnisonsprästens tidigare bostad på Kastellet, den idylliskt rödmålade militärförläggning som än idag används som kasern och hyser en rad militära myndigheter, inklusive den danska motsvarigheten till MUST, *Forsvarets efterretnings-tjeneste* (FE).

Där fick han 4 000 riksdaler i underhåll om året, vilket var en mindre förmögenhet på den tiden, fyra rätter till ”middag” – måltiden mitt på dagen – och åtta till kvällsmat, samt inte mindre än 13,5 liter vin per vecka. Det senare är möjligen en bidragande orsak till hans stadigt försämrade hälsa.

Instängd bakom galler må han vara,

”Magnus Stenbock blir för sin del utnämnd till svensk fältmarskalk efter bedrifterna i Gadebusch – det var då sannerligen på tiden, tycker han själv.”

men sysslolös är Stenbock inte. Förutom att dagligen läsa de tre tidningar han prenumererar på uppvisar han stora konstnärliga talanger, målar och drejar. Flera exempel på det konstnärliga utövandet finns på bild i Skjold Petersens bok.

Och så skriver han på sin försvarsskrift, som många år senare upptäcks i ett lönnfack i kistan med hans efterlämnade tillhörigheter som efter hans död skeppades till hustru Eva Magdalena. Med henne fick han inte mindre än elva barn; speciellt imponerande med tanke på att de faktiskt bara tillbringade några få år tillsammans mellan makens många fälttåg.

En dag knacker ingen mindre än den ryske tsaren, en av Stenbocks gamla antagonister från slagfältet och allierad med den danske kungen, på hans dörr i Kastellet. Under samma besök i den danska huvudstaden gör tsaren sin berömda ritt uppför den vindlande stentrappan till Rundetårns topp.

Hälsan blir allt sämre, det är problem med både njurarna och synen. I februari 1717 drar den svenske fältmarskalken sitt sista andetag i Köpenhamn. Magnus Stenbock begravs med militära hedersbetygelser i Garnisonskirken, varefter hans kista förs till familjegodset Vapnö i Halland. Efter hustruns död läggs han vid hennes sida i det Oxenstiernska gravkoret – hennes familjegrav – i Uppsala domkyrka.

Den legendariske fältmarskalkens namn lever vidare inte bara i historien utan också i mängder av gatunamn, skolor – och i Helsingborg till och med i en shoppinggalleria med hans namn, ett stenkast från ovan nämnda ryttarstaty. För det är ju seg-rarna som skriver historien, även när triumferna med tiden följs av nederlag, kapitulation och krigsfångenskap. ✱

Ann-Sofie Dahl

NEDERLAG OG TRIUMF
SLAGET VED
GADEBUSCH 1712,
EROBRINGEN AF
TÖNNING OG
MAGNUS STENBOCKS
FANGENSKAB
KARSTEN SKJOLD
PETERSEN
Gads forlag 2023

Marie Bonaparte och Sigmund Freud: Ett intensivt tycke uppstod.

En oväntad vänskap

FOTO: GETTY IMAGES

KULTURHISTORIA

Hon kallade honom sin ”käre mästare”, och med de orden inleder prinsessan Marie Bonaparte (1882–1962) ett av sina första brev

till psykoanalysens grundare, Sigmund Freud (1856–1939), i samband med att de 1925 påbörjar en brevkorrespondens som ska komma att pågå i 14 år och ge upphov till närmare 900 brev. Han är ”fadern”, en åldrande och sjuk patriark som skriver från bostaden i Wien och undantagsvis från Berlin eller Semmering. Hon är

>>

Sigmund Freuds divan: Hemvist för Marie Bonaparte när hon inte skrev brev.

FOTO: ALAMY

”prinsessan”, en lärjunge närmast besatt av den kvinnliga njutningen, som skriver från sina villor belägna i Frankrike, Grekland och Danmark.

Trots att Freud är en av de mest väldokumenterade och rikligt publicerade författarna i världen har denna korrespondens fram till helt nyligen hållits hemlig. Bonaparte, som var övertygad om brevens värde, sparade noggrant alla brev hon fick från Freud och fick senare tillbaka de brev hon själv hade skrivit i samband med Freuds död 1939. Brevsamlingen, bestående av 578 ofta långa brev skrivna på franska från Marie Bonaparte och 307 betydligt kortare skrivna på tyska från Freud, är en av de mest omfattande korrespondenser som finns sparade efter Freud. På 1960-talet deponerades samlingen hos kongressbiblioteket i Washington där den enligt prinsessans önskemål skulle förbli dold

och opublicerad fram till 2020.

Marie Bonaparte, som är barnbarnsbarn till Napoleon I:s yngre bror Lucien, hade trots sin rikedom en mycket svår barndom vilket var en av anledningarna att hon senare sökte sig till psykoanalysen. Hennes far Roland Bonaparte gifte sig enligt sin mors önskemål rikt med Marie-Félix Blanc, arvtagerska till casinot i Monte-Carlo. Under graviditeten lyckades Roland Bonaparte tillsammans med sin mor övertala sin nyblivna hustru att skriva ett testamente i vilket hon testamenterade hela sin rikedom till sin make. Mindre än en månad efter Marie Bonapartes födsel dog modern tragiskt i en blodpropp. Enligt ryktena var det inte en naturlig död utan ett fall av förgiftning utfört av make och svärmor.

Moderns död och hennes fars ständiga frånvaro gör att Marie Bonaparte

te uppfostras av barnflickor. Vid fyra års ålder diagnostiseras hon med en mild form av tuberkulos och behandlas som en krympling tills det att hon kommer upp i tonåren, vilket innebär att hon tillbringar större delen av sin barndom isolerad i familjens hus. Vid 16 år ålder förförs Bonaparte av Antoine Leandri, hennes fars sekreterare. Denna affär leder sedan till att Bonaparte utpressas av Leandri under flera års tid och tvingas betala en stor summa pengar för att få tillbaka de många brev hon har skrivit till honom.

Hennes eget äktenskap med prins George av Grekland och Danmark var inte heller det helt okomplicerat. George levde under många år i ett oklart nära förhållande till sin farbror Valdemar av Danmark. Marie och George fick trots detta två barn tillsammans och de fortsatte att leva ihop livet ut. Även om Bonaparte av allt att döma hyste en uppriktig kärlek till sin make kunde han aldrig tillfredsställa henne, vare sig på ett intellektuellt eller sexuellt plan. Bonaparte sökte sig därför till andra sammanhang och blev en nyckelperson i

”Bonapartes intresse för psykoanalysen som tankeriktning växer sig samtidigt allt starkare och hon blir snart en nyckelperson inom rörelsens utbredning i Frankrike.”

den parisiska societetseliten. Dessutom skaffade hon sig ett antal olika älskare, relationer som omtalas flitigt i korrespondensen med Freud.

Marie Bonaparte gick under början av 1920-talet igenom en depression, vilket var den utlösande faktorn till att hon senare kom att träffa Freud. Hon kommer först i kontakt med René Laforgue, en psykiater från Alsace som var intresserad av psykoanalys och som senare ska komma att betraktas som en av pionjärerna inom den franska psykoanalysen. Bonaparte, som är missnöjd med sitt äktenskap, förkrossad av sin fars död och trött på sitt liv i Paris, ber Laforgue att introducera henne för Freud. Till en början vägrar Freud att ta sig an prinsessan, som för honom framstod som en lättsinnig societetsmänniska, men efter att Bonaparte vid upprepade tillfällen insisterat går han i september 1925 till slut med på att ta emot henne.

Mellan sessionerna, som oftast tar plats i Wien, skriver Marie Bonaparte långa brev till Freud i vilka hon ger sina tolkningar av hur hennes behandling utvecklas. Av tonen i breven att döma, samt det faktum att Bonaparte tillbringar mycket tid med Freuds familj även utanför deras sessioner, förstår vi att de på en gång har fattat tycke för varandra. Bonapartes intresse för psykoanalysen som tankeriktning växer sig samtidigt allt starkare och hon blir snart en nyckelperson inom rörelsens utbredning i Frankrike, inte minst via grundandet av sällskapet Société psychanalytique de Paris och tidskriften *Revue française de psychanalyse*.

Allteftersom tiden går tar Bonapartes och Freuds förhållande en alltmer personlig vändning. Det instinktiva tyckte de fattat för varandra omvandlas till en uppriktig vänskap och samtal om familjeliv och vardag tar mer och mer plats i breven. Även om Bonaparte ofta anförtror sig till Freud och öppenhet berättar om sjuka barn, sin make, sina älskare och sina många resor, så får vi också inblickar i det dagliga livet hemma hos Freud och dennes familj. Boken är därför även ett vittnesmål om det borgerliga livet i Paris och Wien under tidigt 1900-tal, en tid präglad inte minst utav nazismens framväxt. Det var, till exempel, tack vare Bonaparte som Freud i juni 1938 lyckas fly undan nazisterna och ta sig till London. Senare samma år försöker Bonaparte även hjälpa Freuds systar, men då var det för sent. De fyra systarna dog senare i tyska förintelsläger.

Något som gör brevväxlingen fascinerande, och som gör att boken inte bara kan ses som ett underlag för ytterliga

”Bonaparte hade nämligen utvecklat en teori som blev till en besatthet om att hennes klitoris befann sig alltför långt ifrån hennes urinrör.”

re forskning om Freud och psykoanalysen, är Bonapartes ocensurerade sätt att prata om kvinnlig sexualitet. Att hon sökte sig till just Freud är lätt att förstå, terapeuten vars analys bygger på idén om att sexualdriften styr stora delar av människans liv och utveckling. Bonaparte ville nämligen sammanföra de minst sagt tvivelaktiga studier som hon nyligen inlett med det psykoanalytiska tänkandet, varför Freud var den perfekta samtalspartnern.

I nästan 200 brev, där vissa innehåller skisser och teckningar, redogör hon för det som ska komma att bli hennes stora forskningsarbete – klitoris placering i underlivet. Bonaparte hade nämligen utvecklat en teori som blev till en besatthet om att hennes klitoris befann sig alltför långt ifrån hennes urinrör, en fysiologisk egenskap som hon menade kraftigt försämrade hennes möjlighet till njutning. Bonaparte, som i hela sitt liv hade drömt om att bli läkare men som hindrats av sin farmor, då denna menade att studier inte lämpade sig för kvinnor, utförde nu mängder av mätningar på olika kvinnor. Vad hon kom fram till var att 2,5 centimeter var det optimala avståndet mellan urinrör och klitoris. Hon är så säker på sin sak att hon genomgår flera operationer för att uppnå exakt detta avstånd, operationer som i efterhand visade sig vara resultatlösa.

Det är tydligt att Freud roas av Bonapartes rättframma och oortodoxa sätt, även om han ibland tyckte att hon gick för långt. Efter flera långa brev i vilka Bonaparte med stor detaljrikedom tog upp olika samlagsställningar blev Freud till exempel trött och skriver: ”Ditt brev om observationen av samlag var mycket intressant, men till skillnad från dig som har behållit din erotiska ungdomlighet börjar jag finna hela denna värld av samlag lite enförmig.”

När *Correspondance intégrale* släpptes i oktober förra året, var det en stor händelse inom psykoanalysekretsar. Det är också föga förvånande att det är just ett franskt förlag som har gett ut brevväxlingen. Till skillnad från i Sverige, där psykoanalysen av många anses vara oseriös och närmast ljusskygg, förblir dess status i Frankrike fortsatt hög. Många är de fransmän, åtminstone i storstäderna, som varje vecka ligger på divanen med sin analytiker bakom sig för att analysera sina

drömmar och sin barndom. Den franska tänkaren och psykoanalytikern Jacques Lacan (1901–1981), som för övrigt lär ha ogillat Marie Bonaparte, har alldeles säkert spelat en stor roll för psykoanalysens popularitet i hemlandet.

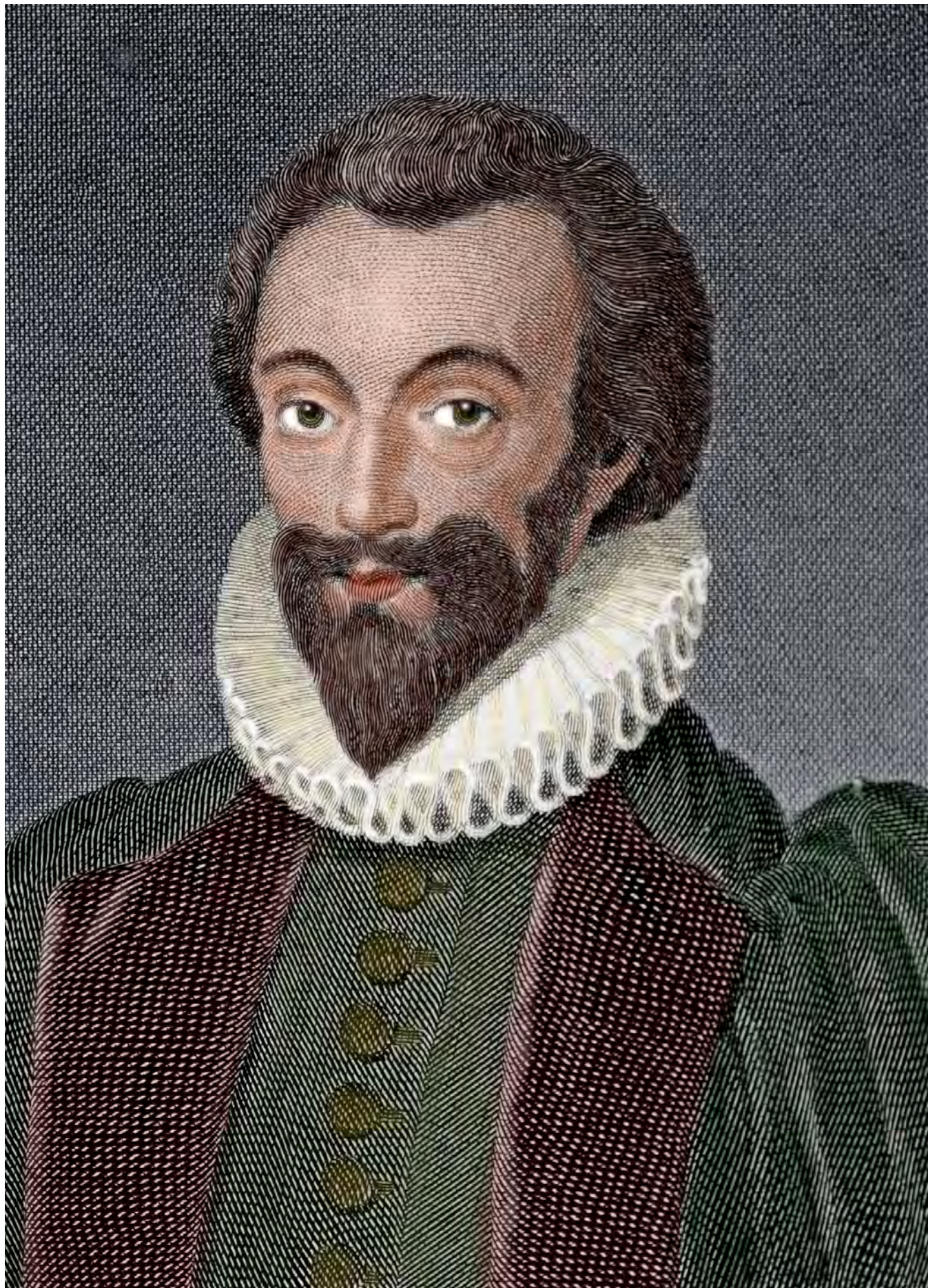
Till syvende och sist är denna korrespondens en underhållande reflektion över kvinnlig njutning men också en reflektion kring synen på kvinnan överhuvudtaget. Bonapartes ocensurerade sätt att tala känns på många sätt modernt, likaså hennes uppmuntran till kvinnor att ta kontroll över sina kroppar. Viktigt att påpeka är att Freud senare har kritiserats för sin syn på kvinnor och att han av många anses vara kvinnofientlig, en bild som Marie Bonaparte i alla fall delvis verkar ha delat. När hon 1951, elva år efter Freuds död, publicerar ett av sina mest uppmärksammade verk, *La sexualité de la femme* (Kvinnans sexualitet) säger hon att Freud genom sin allmänna bedömning av kvinnor ”fördröjde den epok som han själv hade bidragit till att öppna. [...] I sin moraliska stränghet var han en generation efter. Jag, å andra sidan, var en generation före.”

Med sina dryga 1 000 sidor är denna brevsamling inte alltid enkel att ta sig genom. I ett nedkortat format, eller varför inte som underlag för en film, skulle den dock med stor sannolikhet kunna bli en bladvändare. För min egen del har läsningen gjort att jag fått upp ögonen för Marie Bonaparte, en smått galen, motsägelsefull men också väldigt varm och inspirerande person som vägrar att godta det öde som man har påtvingat henne, som tappert kämpar för att återerövra makten över sin egen kropp i en värld där det endast är männen som bedömer vad som är bra eller dåligt för det ”svaga könet”. ✨

Jennifer Paterson

**MARIE BONAPARTE,
SIGMUND FREUD
CORRESPONDANCE
INTÉGRALE, 1925–1939**
RÉMY AMOUREUX (RED)
OLIVIER MANNONI
(ÖVERS)
Flammarion 2022

John Donne: Konvertit, domprost och diktare.

FOTO: GETTYIMAGES

Den allvarsamma leken

LITTERATURHISTORIA

Följande rader, skrivna av den engelske poeten John Donne, tillhör några av den engelska litteraturens mest citerade. Inte minst har de blivit berömda som motto och titel till Ernest Hemingways mest engagerande roman: *Klockan klämtar för dig*.

”Ingen människa är en ö, hel och fullständig i sig själv; varje människa är ett stycke av fastlandet, en del av det hela. Om en jordklump sköljs bort av havet, blir Europa i samma mån mindre, liksom en udde i havet också skulle bli, liksom dina eller dina vänners ägor; varje människas död förminskar mig, ty jag är en del av mänskligheten. Sänd därför aldrig bud för att få veta för vem klockan klämtar; den klämtar för dig.”

John Donne skrev detta när han 1623 drabbades av den svåra febersjukdom som vid tiden härjade London. Från sjukbädden antecknade han sina *Devotions upon Emergent Occasions*, noteringar om det egna hälsotillståndet och meditationer över liv och död i allmänhet. När han tillfrisknade lät han ge ut dem i bokform. John Donne var då domprost vid Sankt Pauls-katedralen, prästvigd i den anglikanska kyrkan och nära det engelska hovet. Vid utgivningen av *Devotions* är han berömd, och hans predikningar

”Liksom hos en Shakespeare eller en Rabelais genomsyras Donnes språk och diktade värld av ekivoka tvetydigheter.”

drar hundratals besökare. Men bakom sig hade han ett annat, mindre heligt författarskap som i yngre dagar gjort honom till det unga och fräcka Englands hovpoet.

I en nyutkommen prisbelönt biografi, *Super-Infinite. The transformations of John Dunne*, följer barnboksförfattaren och akademikern Katherine Rundell mer eller mindre kronologiskt Donnes liv, och tecknar utifrån ett begränsat källäge det man vet om honom. I den mån det låter sig göras kopplar hon känsligt ihop liv och dikt, vilket inte alltid är lätt eftersom Donnes egen diktning ger ytterst sparsam information om hans privatliv.

Känt är att Donne med sin hustru Anne More skulle få inte mindre än tolv barn, varav blott några få överlevde sina föräldrar. Det tolfte barnet blev också moderns död. Donne skrev dock ytterst sällan om sin hustru eller sina barn, vare sig i dikter eller privata brev. Att han var en ofta frånvarande fader är uppenbart, men när Katherine Rundell skriver att han inte var en god hemmaman gör hon kanske de val som Donne ställdes inför väl nutida.

John Donne är samtida med William Shakespeare och Ben Jonson från den engelska litteraturens högperiod under drottning Elizabeth och efter hennes död. Han föddes 1572 och dog 1633, hans liv omspannar alltså hela den elisabetanska eran.

Liksom många av sina samtida diktarkolleger är John Donne en mycket lärd poet. Hans diktning är full av lärda anspelningar, där högt och lågt, högstämndhet och skabrösa tarvligheter, skämt och allvar blandas. Den blandningen utgör själva nerven i Donnes diktning, ja kanske i hela hans sätt att se och uppfatta världen. John Donnes diktning trivs och frodas i motsägelsen.

När Gunnar Harding, vår kanske främste tolkare av Donnes poesi, för drygt tio år sedan utgav ett om inte omfångsrikt men väl valt urval av Donnes dikter gav han det titeln *Skabrösa elegier och heliga sonetter* (ellerström 2012) för att peka

på mångtydigheten: elegin var ju traditionellt sett förbehållen de högstämda ämnena, medan sonetten tack vare Petrarcas dikter var kärlekens versform. Världen vänds upp och ner.

John Donne föddes i London 1572 i en katolsk familj. Modern var släkt med den av Henrik VIII avrättade Thomas More (som vägrade underordna sig kungen istället för påven). Förföljelserna av katoliker i det elisabetanska England var ständigt närvarande i Donnes liv, med fängelse och död i hans omedelbara närhet.

Som tolvåring kommer han till Oxford, men flyttar snart över till närbelägna Cambridge då myndigheter-

na i Oxford kräver trohetsed mot kungen. Vid flera tillfällen i sitt liv fick Donne anledning att ta ställning till sin katolska tillhörighet, som tveklöst stod i vägen för hans karriär i högre politiska kretsar i tidens England.

Det är i London åren kring 1600, i en krets av jurister och ämbetsmän in spe, som John Donne blir just Donne, en av de festande och diktande ”unga herrar som Fortuna smekt”, för att citera Taube. Det är på Lincoln’s Inn han börjar skriva underfundiga verser som sprids bland nära och kära, gör flitiga teaterbesök och skaffar sig ett rykte som *a great visitor of ladies*. ”Jag kallas kvinnlig, ty att jaga kvinnor mig behagar. / Är han mer manlig då som pojkar jagar?” (tolkning Gunnar Harding).

Huruvida egna erövringar ligger till grund för de många av längtan och lust fyllda dikterna eller om de blott är fantasier tillkomna för att läsas av roade kamrater är omöjligt att säga, det är svårt att knyta Donnes dikter till specifika händelser eller personer.

Vid sin död lämnade han efter sig en rik skörd av alster, inte minst lustfyllda kärleksdikter och vindlande hyllningsdikter. Få trycktes i bokform under hans livstid, men spreds i avskrifter. I ett brev kan han klagat över att det är jobbigare att leta reda på de spridda verken än att skriva dem. Mängden av bevarade avskrifter, mer eller mindre förändrade och förvanskade, visar att Donne var en av sin samtid högt uppskattad diktare.

Kollegan Ben Jonson ansåg honom vara ”världens bästa poet”, men tyckte också att han borde hängas för de friheter han tog sig med versrytmen. Detta är något som ofta påtalas. Dikterna föds i samtalet och det kamratliga umgänget. Författaren Gunnar D Hansson menar att det är detta som förklarar Donnes dikters egenartade metrik, som ofta följer talets rytm och som skiljer dem från den skrivna och tryckta textens slutgiltighet.

Det är lätt att hamna i verstekniska resonemang när man talar om John Donnes poesi, just eftersom han är så sinnrik. T S Eliot talar uppskattande om ”det omsorgsfulla utarbetandet (ställt i kontrast till sammanträngningen) av ett >>

bildligt talesätt ända till det yttersta stadium som sinnrikheten kan föra fram det till". Detta skriver Eliot i början av 1920-talet, medan han själv brottas med sitt stora verk *Det öde landet*, och möjligen beskriver han här mer sin egen poetiska metod än Donnes.

Vad det handlar om för Eliot är att dikten ska gestalta den känsla som utgör tanken, inte bara beskriva den. Eliot ute efter det som den samtidige ryske kritiker Viktor Sklovskij menar är konstens innersta uppgift, nämligen att "återställa förnimmelsen av livet [---] visa att stenen är av sten".

Donnes diktning kännetecknas också mer av känslans primat än tankens, trots att den är bemängd med lärda referenser och allusioner. Det är en poesi som knappast kan sägas bära sin lärdom med lätthet.

Av eftervärlden har den grupp av författare som man menar att Donne tillhörde lätt nedlåtande kommit att kallas för *metaphysical poets*, eftersom de i sina dikter ofta behandlar filosofiska ämnen i ett utstuderat och stundtals otillgängligt poetiskt bildspråk, där begripligheten offras och dikten allt som oftast utmynnar i kryptiska allusioner. Den engelske 1700-talskritikern Samuel Johnson beskyl- ler de metafysiska poeterna för att med våld vilja tvinga samman de mest heterogena element.

John Donne levde i en epok när skepticism och tvivel på allvar började fräta på hävdvunna sanningar. Nya naturvetenskapliga och politiska idéer utmanade etablerade föreställningar och uppfattningar. Den antike skeptikern Sextus Empiricus verk återupptäcktes vid mitten av 1500-talet och dennes ifrågasättande av kunskapens möjligheter kom att få vidsträckt betydelse. Under det kommande seklet blev han något av en modefilosof. Det går att följa skepticisms historia från Erasmus till Spinoza, något nytt börjar formuleras, allt fast och beständigt förflyktigas. Donne ger uttryck för denna oroliga och motsägelsefulla tid: "And new Philosophy calls all in doubt, /.../ 'Tis all in peeces, all coherence gone; / All just supply, and all Relation."

Katherine Rundell visar åskådligt i sin spänstiga monografi att Donne i liv och dikt ständigt går i närkamp med den kroppsliga döden, att han på en och

samma gång skyr och längtar efter den, vill glömma den samtidigt som han hyllar och ställer till med fester för den. Som när han i ett brev bejakar sina sjukdomar eftersom de redan i livet påbörjar den nedbrytning som förkortar kroppens preparering ("concoction") i graven inför uppståndelsen. Eller som det heter i en av hans religiösa sonetter: "Kort blir vår sömn innan din makt upphör; / Vi väcks till liv på nytt, och Död, du dör".

Liksom hos en Shakespeare eller en Rabelais genomsyras Donnes språk och diktade värld av ekivoka tvetydigheter. Ett verb som "stand", att stå, utnyttjas flitigt med all sin frestande associationsrikedom. I en annan dikt beskrivs mannen som sängkläder att ligga under: "Tag av ditt vita linne som du bär/ Skam

**Sankt Pauls-katedralen:
Den gamla, före branden.**

eller oskuld finns ej längre här/ Nu är jag naken, säg mig var du fann/ett mer behagligt täcke än en man." Närmast grov blir han i dikten "The Comparison", där bland många slippiga metaforer det kvinnliga skötet beskrivs som Etnas krater "Where round about the grass is burnt away". Det finns hos Donne ett behov av att vrida upp i skämt även de allvarligaste och mest sorgsna av händelser.

Det är viktigt att lyssna till det skratt som klingar i hans dikter, och då inte bara i de uppenbara skämtbilderna, som jämförelsen mellan otrohet och lopans blodsugande ("Loppan"), eller den underbara resan över kvinnans kropp ("Love's Progress"). Ibland kan det vara svårt att avgöra om han skämtar eller menar allvar, eller både och samtidigt, men det går att njuta av allvaret i skrattet samtidigt som man är lyhörd för skrattet i allvaret.

Med den ryske filosofen Michail Bachtin kan vi här tala om skärvor av den

folkliga, komiska kultur som vi möter inte minst under medeltiden och renässansen: i denna tradition blandas ständigt högt och lågt, liv och död, skratt och allvar. Också hos Donne får kroppen, det kroppsliga nedre, utgöra spänningsfylld motpol till det andliga högre. Som när Donne hyllar skönheten hos den äldre kvinnan, men varnar för att hennes ansikte ska få en vinterns karghet. För Donne är det klart att "love's mysteries in souls do grow/ But yet the body is his book" ("The Ecstasy").

Mycket av livet i det elisabetanska England präglas av motsättning- en mellan den av staten påbjudna engelska protestantismen och den alltid vaksamt påpassade, ofta hårt förföljda katolicismen.

John Donne, född in i katolicismen, tvingas leva mitt i denna spänningsfyllda och farliga konflikt. I mitten av 1610-talet, ju äldre och fattigare han blev och med ständigt växande familj att försörja, kom han att uppleva sin katolska tillhörighet som mer och mer belastande. Om av opportunistiska skäl eller ej så avsåg han sig sin familjs tro och blev medlem av den anglikanska kyrkan. En aning cyniskt kan det sägas ha varit ett klokt val, för när den nye kung Jakob I efterträdde drottning Elisabet I – som med viss misstro betraktat den moraliskt belas-

tade Donne – utnämndes han till domprost vid Sankt Pauls-katedralen i London, en tjänst som gjorde honom till kungens hovpredikant. I sina predikningar dundrade han mot det kroppsligas förgänglighet och förfall, förruttnelsens ofrånkomlighet. Han lämnar inte sin församling i tvivelsmål om vad han menar: "we sin, and sin, and sin". Till skillnad från sin ungdoms diktning, som han klädsamt tog avstånd ifrån, lät han gärna och ofta trycka sina predikningar.

Det egna avfallet, när han överger sin barndoms katolicism för den anglikanska kyrkans tro, utgör ett livsavgörande val, menar kritikern John Carey i sin studie *John Donne. Life, Mind and Art* (1990). Hos Carey är det inte den allvarliga skämtaren som står i förgrunden, utan den grubblande allvarsmannen med sin fläckvis drastiska humor. Enligt Carey bestäms Donnes känslstruktur och tankevärld av en pågående, olöst brottnings med frågor om kärlekens och sveklighetens logik, och nådens och gudstrons innersta väsen. Carey visar med

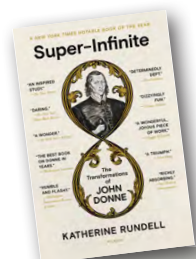
övertygande närläsningar det berättigade i sin tes.

De dessa frågor är så närvarande att de tränger in i och blandas i såväl Donnes kärleksdikter som i den religiösa diktningen. När exempelvis den kvinnliga kärlekens obeständighet frammanas i kärleksdikterna är det, menar Carey, sitt eget svekfulla förhållningssätt till den egna bardomens katolicism han besvärjer. Och i de religiösa dikternas ständiga bönande och bedjande om Guds barmhärtighet kan vi höra den världslige älskarens insisterande åtrå. Donnes sexuella och religiösa bilder glider in i och ut ur varandra. I en dikt förvandlas trolovnens guldringar till martyrer, och Kristus blir till något av en hallick när hans rena brud (kyrkan) "större njutning ger/ när hon omfamnad öppnar sig för fler". I självupptagen envishet kräver han, likt en trånande älskare, att Gud ska tala till honom och ta emot honom. Han blir endast "fri i fångenskap hos dig,/ och aldrig kysk om du ej våldtar mig" ("Heliga sonetter").

Risken är alltid stor att man tolkar det förflutna anakronistiskt, all historieskrivnings dödssynd, och att man tror att diktens jag direkt uttrycker den skrivande personens egna privata känslor. Vi bör ständigt vara medvetna om fiktionens och genrens krav och inre logik. John Donnes diktade värld, med dess blandning av genrer och uttrycksformer, utgör självklart ett eget universum, som måste läsas och förstås utifrån sig självt. Diktens jag ska inte jämföras med verklighetens.

John Donne bör läsas med historisk fantasi. För honom är religiös tro och konfessionell tillhörighet en fråga om liv och död, varje ord och livsval är inbegripna i en stark moralisk och andlig kamp. När han i en dikt skriver att han inte känner sig hörd av Gud – "men jag har fåfängt om försoning bett" – finns det all anledning att ta dikten på orden. ✨

Björn Linnell

SUPER-INFINITE
THE TRANSFORMATIONS
OF JOHN DUNNE
KATHERINE RUNDELL
Faber 2023

Experiment i den kliniska verkstaden: Förhoppningsvis fuskas man inte.

Underhållning på hög nivå

BIOGRAFI

För 20 år sedan läste jag en sommarkurs om internationella relationer vid Lunds universitet. Kursen var ett samarbete med *University of California*, så hälften av alla lärare och studenter kom från USA. På kursens första dag stod lärarna uppradade i hörsalen och presenterade sig en efter en. Amerikanerna tittade sina åhörare i ögonen och talade högt och tydligt. De drog skämt, interagerade med publiken och berättade personliga anekdoter som förklarade deras passion för sina respektive ämnesområden. Deras svenska motparter presenterade sig själva och sina ämnen kort, och berättade var klassrummen låg. Vissa av dem läste till och med innantill. Kontrasten mellan svenska byråkrater och amerikanska underhållare var slående. Vi som skrivit upp oss på amerikanernas kurser drog en suck av lättnad.

Paul Bloom, professor i psykologi vid University of Toronto, framstår som själva urtypen av den skojige läraren. Bloom undervisade tills nyligen vid Yale, och var där ansvarig för universitetets mest populära grundkurs. Blooms muntra föreläsningar om psykologi lades till och med

upp på Youtube, där de drog till sig miljontals tittare. För den som föredrar läsning framför streaming finns professor Blooms kurs nu även att tillgå i bokform, under titeln *Psych. The Story of the Human Mind*. I boken ger Bloom en bred överblick av den moderna psykologins historia, från Pavlovs dreglande hundar till virtuella studier av implicit *ageism* och homofobi.

Problemet med populärpsykologi är att den ofta är tendentiöst skriven. För att kunna sälja sina teser måste författarna i allmänhet överbetona vissa vetenskapliga rön, och bortförklara andra. I denna bemärkelse är Paul Blooms *Psych* ett positivt undantag. Bloom är inte ute efter att pracka på sina läsare någon mirakelkur, och kan därför kosta på sig att vara opartisk och resonlig. Detta gör hans bok behaglig att läsa, men på sätt och vis svår att kritisera och recensera. På 400 sidor upptäckte jag blott ett enda faktafel, av knappt nämnvärd dignitet. Det allra mesta som Bloom har att säga om sitt ämne är högst rimligt, och väl underbyggt.

Att skriva vetenskapliga bästsäljare är inte enkelt, ens för en expert som Paul Bloom. Anglosfären är trots allt full av välrenommerade akademiker som skriver böcker om psykologi. De flesta nöjer sig dock med att återanvända samma trötta klichéer och referenser som finns med i var

>>

och varannan lärobok. Även Paul Bloom hemfaller stundtals åt denna praktik. Den välbekante järnvägsarbetaren Phineas Gage – han som fick ett järnspett genom sin frontallob – gör ett längre gästspel i *Psych*. Bloom återger också evolutionsbiologen J B S Haldanes kända svar på frågan om huruvida han skulle ha offrat sitt eget liv för att rädda sin bror. ”Nej”, ska Haldane ha svarat, ”men möjligen för två bröder eller åtta kusiner.” Haldanes kommentar är fyndig, men har citerats så många gånger att den borde ha pensionerats vid det här laget – särskilt med tanke på att Haldane nog aldrig faktiskt yttrade de bevingade orden.

I stort lyckas Paul Bloom dock hålla klichéhalten låg, och många av hans referenser är såväl träffande som originella. I ett kapitel förklarar han att uttalanden som rimmar ofta tas på större allvar än sådana som inte rimmar. Som exempel på detta fenomen hänvisar han till en episod från mordrättegången mot O J Simpson. Ett av de få bevis som talade mot Simpsons skuld var den dåligt sittande handskan som hittades vid brottsplatsen. ”If the glove don’t fit, you must acquit”, blev ett slagkraftigt mantra för Simpsons försvar.

”Många uppmärksammade forskningsrön har på senare år visat sig svåra eller omöjliga att reproducera. Detta är delvis en följd av något så banalt som fusk.”

rare, som mycket väl kan ha avgjort rättegångens utfall. Utöver kärnfulla exempel som detta är Paul Bloom en utmärkt källa till allsköns kulturell och historisk kuriositet. Visste ni exempelvis att Karl Marx var förtjust i frenologi och hade för vana att klämma på folks huvuden? Eller att Pierce Brosnan redan var farfar när han som fyrtiofåring spelade James Bond i filmen *Världen räcker inte till* (*The World Is Not Enough*)? Detta senare faktum har förvisso inget med psykologi att göra, men är likväl fascinerande.

Paul Bloom gör sina läsare ytterligare en tjänst genom att avstå från politiska brandtal. Konservativa politiker som Donald Trump dyker upp här och var i texten, men aldrig som exempel på psykopatisk ondska. Paul Blooms egna sympatier är ganska uppenbara, och det skulle förvåna mig om han någonsin har röstat på en republikan. I skrift framstår han dock som en person som åtminstone sporadiskt befattar sig med folk som inte delar hans egna åsikter. Bland akademiker i dagens USA eller Kanada gör det honom till en ovanlig fågel.

Paul Bloom skriver också klokt om den så kallade ”replikationskris” som nyligen har drabbat psykologin som vetenskap.

OJ Simpson med trång handske:
Och tur med rimmandet hade han också.

FOTO: GETTY IMAGES

Många uppmärksammade forskningsrön har på senare år visat sig svåra eller omöjliga att reproducera. Detta är delvis en följd av något så banalt som fusk. Mediehungliga forskare som holländaren Diederik Stapel förfälskade data för att få fram sensationella resultat. De flesta falska rön har dock sin grund i tveklaktig metodik – så kallad p-hacking. För att få sina studier publicerade i prestigefyllda tidskrifter behöver forskare i allmänhet uppvisa

positiva resultat. Detta har föranlett vissa av dem att analysera sina data på längden och tvären tills de lyckats klämma fram ett signifikant fynd. Bloom är hoppfull om att nya och striktare regelverk för forskare kan rädda psykologins trovärdighet. I detta har han måhända rätt. Sådana reformer kommer dock att begränsa forskarnas möjligheter att generera spännande rön av det slag som säljer böcker och drar in pengar från sponsorer. Framtidens forskning inom psykologi kommer alltså att vara ärligare, men troligen också fattigare.

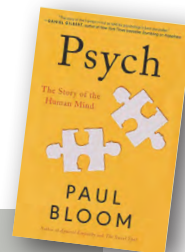
Det mest slående med Paul Bloom är dock hans talang som underhållare, såväl i skrift som bakom katedern. Denna egenskap hos akademiker diskuteras sällan på allvar, kanske för att den är svår att kvantifiera. Men dess betydelse bör inte underskattas. För några år sedan umgicks jag med en akademiker av kinesisk härkomst. Min vän befann sig i sluttampen på en post-doc vid ett fint, amerikanskt universitet. Han publicerade i ansedda tidskrifter och hade i mina ögon goda utsikter för att få fast anställning som lektor. Självt var han dock pessimistisk, och planerade att återvända till Kina vid terminens slut. Visst, min vän var duktig på att forska,

men av elevernas skriftliga utvärderingar att döma var han en tråkig och oinspirerande föreläsare. Sådana personer kommer sällan särskilt långt inom den amerikanska akademien.

Förra året gick Kina för första gången om USA vad gäller antalet vetenskapliga publikationer. Denna utveckling sågs av många som början på slutet för de amerikanska universitetens dominans. Själv ställer jag mig dock tveksam. Av de miljontals forskningsartiklar som trycks varje år är de flesta av minimal betydelse, och läses blott av en handfull personer. Ytterst få människor utanför Kina kan nämna ett kinesiskt lärosäte eller en berömd kinesisk tänkare. Betydligt fler har hört talas om Harvard och Yale, och skulle gärna studera där om de fick möjlighet. Västerländska kändisakademiker som Steven Pinker och Jordan Peterson säljer massvis med böcker och har miljontals fans över hela världen. Så länge de briljerar som estradörer så bryr sig ingen om deras forskning. Jag har själv ingen aning om hur många vetenskapliga artiklar Paul Bloom publicerade i år. Men efter att ha slagit ihop *Psych* så kan jag med säkerhet säga att han är en kul snubbe, och att jag med största nöje skulle sitta i hans klassrum.

Amerikanska universitet är kanske på nedgång vad gäller forskning, men så länge de bemannas av lärare som Paul Bloom så är de åtminstone världsbäst på underhållning. Och i dagens samhälle är det kanske det som är viktigast. ✨

Erik W Larsson

PSYCH
THE STORY OF THE
HUMAN MIND
PAUL BLOOM
Ecco 2023

Hundratusentals år av ensamhet

ASTRONOMI

I en tid då utomjordiska farkoster av vissa källor uppges vara i den amerikanska militärens ägo – samtidigt som dessa uppgifter från andra håll förnekas med emfas – kan det vara läge att fråga sig vad som egentligen vore kusligast: Att det bland alla de otaliga planeter vars solar gnistrar mot oss på natthimlen inte finns en enda en som hyser intelligent liv, eller att detta utomjordiska liv, vad det nu kan tänkas

”Sökandet efter annat liv i universum visar sig om och om igen likna ett blickande in i en spegel som mänskligheten håller upp inför sitt eget ansikte.”

vara för något, visst existerar, och att dessa varelser en dag står här på jorden med ett ärende.

Frågan om huruvida vi är ensamma i universum har sysselsatt konstnärer, poeter, författare, musiker och filmskapare ett bra tag nu. Från det ögonblick då den kopernikanska revolutionen gjorde tanken på andra världar möjlig, började vi fylla dessa världar i och med vår fantasi.

Också den vetenskapliga forskningen har förstås riktat sin uppmärksamhet mot denna fråga, men än så

länge med klenare resultat. Till de mer berömda bidragen hör det från den italienske fysikern Enrico Fermi – visserligen en amatör på området – som under en lunch på forskningsanläggningen Los Alamos en dag ska ha brustit ut vad som numera är känt som Fermiparadoxen: Om det nu är *någon där*, varför är det inte *någon här*? Det vill säga: om det finns andra intelligenta varelser i universum – och mer specifikt, andra civilisationer – varför har vi (så vitt vi vet, får man tillägga) inte sett något spår av dem alls?

Fermi, till vars specialiteter hörde just snabba överslagsräkningar, hade nämligen räknat ut att det, under antagandet att liv är vanligt förekommande och att förhållandena på jorden är något så när typiska, sedan mycket lång tid tillbaka borde finnas ett sådant överflöd av avancerade civilisationer i vår galaktiska omgivning att jorden skulle ha hunnit koloniserats många gånger om – vilket av allt att döma inte skett.

En mer konstruktiv ansats från forskarhåll är den så kallade Drake-ekvationen, ett matematiskt uttryck avsett att kvantifiera före-

>>

Sällskapssjuk: Och de andra djuren duger inte.

komsten av utomjordiska civilisationer, genom att multiplicera ett antal avgörande faktorer med varandra. Till att börja med är antalet sådana förstås direkt beroende av antalet beboeliga planeter, men också av sannolikheten för att en sådan planet ska utveckla liv – och för att detta liv i sin tur ska utveckla medvetande och intelligens, och dessutom en teknologisk kultur förmögen till (och intresserad av) resor eller signalering över stora avstånd.

Som verktyg för exakta beräkningar är Drake-ekvationen trubbig som bäst, men i ett annat avseende är den desto mer användbar, nämligen för att åskådliggöra vad det egentligen är vi talar om när vi talar om möjligheten till utomjordiskt liv. I de flesta fall en lång

rad av jordiska fenomen – eller åtminstone fenomen för vilka utvecklingen på jorden är vårt enda observerbara exempel – som till exempel teknikutveckling, artöverskridande kommunikation och Darwinistisk evolution.

Således är det helt följdriktigt att amerikanska vetenskapsjournalisten Jaime Greens uppmärksammade debutbok *The Possibility of Life. Searching for Kinship in the Cosmos* sin titel till trots inte i första hand är en bok om det icke-mänskliga liv som kan tänkas existera på andra platser i rymden, utan om människan som biologisk, historisk, social och teknologisk varelse. Och, inte minst, som historieberättare: Greens text står i oupphörlig dialog med i synnerhet science fiction-litteraturen och dess gestaltningar av människans möte med, och föreställ-

ningar om, utomjordiskt liv.

Men också, givetvis, med naturvetenskapen, och dess mest fundamentala teorier om vad liv egentligen är: Kan vi till exempel, förutsätta att livsformer på andra planeter lyder under det naturliga urvalets lagar? Och även om så vore fallet, skulle det med nödvändighet medföra att resultatet av en sådan utomjordisk evolution är någonting som vi har förmågan att känna igen som levande och dessutom kommunicera med?

Författaren intervjuar biologer, konstnärer, delfinforskare och lingvister utan att någonsin tappa fokus på det som tycks vara den centrala frågan, nämligen hur man egentligen skiljer sin föreställning om det främmande från sin uppfattning om sig själv. Sökandet

Alpha Centauri: Är det någon hemma?

FOTO: GETTY IMAGES

efter annat liv i universum visar sig om och om igen mest av allt likna ett blickande in i en spegel som mänskligheten håller upp inför sitt eget ansikte. Exempelvis är frågan om huruvida fiktionens tvåbenta och ögonförsedda utomjordingar är trovärdiga i princip bara ett annat sätt att formulera frågan om evolutionär konvergens, det vill säga: om huruvida det naturliga urvalets resultat är slumpmässiga eller tvärtom mer eller mindre bestämda på förhand genom omgivningens förutsättningar. Och om det är troligt att dessa tänkta rymdvarelser verkligen existerar har i sin tur att göra med i vilken mån vår egen existens är beroende av planeten jordens specifika egenskaper – till exempel plattetektonik (kontinentaldrift), omgivande planeter och en ovanligt stor måne.

En annan central fråga i sökandet efter utomjordiskt liv är den som rör kopplingen mellan intelligens å ena sidan och teknologiskt framsteg å den andra – och är det någonstans som mänsklig självförståelse ställs på sin spets så är det här. Det är ett faktum att den mänskliga kognitionen i allt väsentligt har förblivit oförändrad under de senaste millennierna. Med Greens formulering: "Ta en bebis tillhörande det folk som gjorde grottmålningarna i Lascaux och uppfostra den

"Det finns ingenting ensammare i universum än människan."

idag, och den kommer att hålla jämna steg med sina 2000-talskamrater."

Det är också ett faktum att man, om man differentierar mellan olika mänskliga kulturer, inte egentligen finner någon global tendens mot ökad teknologisk nivå: Vad man finner är ett antal enskilda, om än dominanta, samhällen som uppvisar denna trend, medan andra förblivit mer eller mindre oförändrade ända in i modern tid, till dess att krafter utifrån har utövat sin inte sällan brutala påverkan. Inte ens om vi utgår enbart från jordiska förhållanden finns det alltså någon entydig koppling mellan intelligens å ena sidan och avancerad teknik å den andra – men trots det tycks denna koppling vara underförstådd i snart sagt varje sökande efter intelligent liv på andra planeter.

Man kan förstås invända att det är just de teknologiskt utvecklade civilisationerna som intresserar oss, dels för att det är dem vi har en

chans att upptäcka över rymdens stora avstånd, dels för att det är de som skulle kunna tänkas vilja och kunna kontakta oss. Men när det gäller den civiliserade mänsklighetens självbild finns det helt klart mer att utvinna ur detta antagande. Inte minst bär det spår av samma teknikdeterminism som präglar den högaktuella diskussionen om AI, och enligt vilken den tekniska utvecklingen förstås som något liknande en obändig naturkraft, en snart sagt tvingande följd av människans kognitiva förmåga. Faktum är att denna uppfattning är så pass grundmurad att somliga forskare har argumenterat för att frånvaron av koloniserande maskiner i vår galaktiska omgivning i sig utgör ett slutgiltigt bevis för att vi är ensammar i universum.

Och på motsvarande sätt tycks många av Greens intervjupersoner vara överens om att i princip allt liv i universum i något skede kommer att övergå till att vara maskiner förmögna till självkopiering – det vill säga: i viss mening inget liv alls.

Green refererar till ett par astrofysiker, som med en variation på Fermis kalkyl gjort en beräkning av vad som skulle krävas för att vår teknologiska civilisation skulle kunna vara galaxens första (och därmed åtminstone för tillfället kanske enda). Det visar sig att

oddsen för att en sådan ska uppstå på en beboelig planet i så fall skulle behöva vara mindre än 1 på 1024. Det är så minimalt att det ter sig orimligt – men frågan är hur väl vårt omdöme egentligen vägleder oss här. De må vara hänt att det är möjligt att på vetenskaplig väg närma sig frågan om sannolikheten för att intelligent liv ska uppstå på en planet där betingelserna är de rätta, men när det gäller frågan om hur sannolikt det är att denna intelligens ska resultera i sådant som jordbruk, domesticering av husdjur, stadsbyggande och teknologisk expansion är det svårt att tänka sig ett svar som inte är präglad mer av ideologi än av vetenskaplig objektivitet.

Vilket återigen leder oss tillbaka till den mänsklighet som gett upphov till alla de fantasier, berättelser och dubiösa vittnesmål om utomjordiskt liv som fyller Greens bok – för varifrån kommer egentligen denna outgrundliga längtan

efter liv därute?

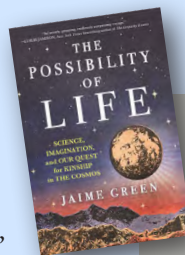
Mest av allt söker vi kanske helt enkelt sällskap – möjligen för att det är sant som antropologen Loren Eiseley säger och som Green citerar: "Det finns ingenting ensammare i universum än människan." Självmedvetande, språk och historia reser, menar Eiseley, en ogenomtränglig mur mellan oss och de icke-mänskliga djur som omger oss på jorden; därav drömmen om andra världar fyllda av varelser med en kommunikativ förmåga som matchar vår egen. De potentiella kompanjoner som en gång i tiden fanns här på jorden – exempelvis de neandertalare vars spår i vårt dna vittnar om att de var sällskap nog att få avkomma med – har vi sedan länge konkurrerat ut; kvar finns bara varelser som vi inte kan prata med, hur vi än försöker.

Men i denna längtan tycks också finnas ett behov av någonting djupt främmande inför vilket vi alla är lika, en livsform så väsensskild att den kan förmå en splittrad mänsklighet att äntligen börja se sig själv som en enhet. Och på samma gång tycks den innehålla sökandet efter en sorts analogi för oss själva, som om en utomjordisk teknologisk avancerad civilisation skulle kunna utgöra ett hoppfullt förkroppsligande av den lyckliga framtid som nu tycks allt mindre garanterad för oss.

Som Stanislaw Lem formulerar det i science fiction-klassikern *Solaris*, behöver vi inte några andra världar, vi skulle inte ens veta vad vi skulle göra med dem om vi fann dem: "Vad vi söker är en idealbild av vår egen värld."

Jaime Green erbjuder ingen sådan, men däremot en påminnelse om den rikedom av främmande livsformer som vandrar, simmar, flaxar och krälar med oss här på jorden. Den som drömande, eller bävande, riktar sitt teleskop mot Alpha Centauri – eller ryser vällustigt inför tanken på hemlighällna kraschade ufon – kan, tycks hon vilja föreslå, börja med att ta sig en titt på dessa istället. ✨

Helena Granström

**THE POSSIBILITY
OF LIFE**
**SEARCHING FOR
KINSHIP IN THE
COSMOS**
JAIME GREEN
Hanover Square Press 2023

Välstånd: "Det du har när livet går bra".

FOTO: GETTY IMAGES

Patentlösning

EKONOMI

Ekonomi är en moralisk vetenskap som kan göra världen och mänskan bättre. Så lyder det optimistiska budskapet i Erik Angners bok *How Economics Can Save the World*.

Boken är på flera sätt en imponerande bedrift. Angner uppvisar vetenskaplig bredd och pedagogisk skicklighet. Han tar läsaren i handen och vägleder denne genom den allra främsta forskningen inom de nio områden som boken täcker. Tilltalet är personligt och prosan lätt-sam. Inga förkunskaper krävs för att förstå de ekonomiska resonemangen och hur de stöder slutsatserna.

Det huvudsakliga stoffet finns i nio av bokens elva kapitel, som har "how to"-titlar. Ett kapitel förklarar hur fattigdom kan utraderas, ett annat hur klimatkri-

sen kan lösas, och så vidare.

För att nämna endast ett av många exempel förklarar Angner hur fenomen som barnäktenskap och könsstympning kan motverkas. Båda är följder av skadliga sociala normer, alltså gruppbetenden. Ekonomin som vetenskap ger den kunskap som krävs för att förstå och förändra beteenden, och därmed skadliga sociala normer, till det bättre.

Boken borde vara intressant både för den som är professionellt verksam som ekonom och för den som mest slentrianläser populärvetenskap. Alla lär hitta nya lärdomar och insikter i den.

Eftersom boken är skriven med humor och glädje går läsningen lätt. Kapitlen är lagom långa för en "sittning". De är också tillräckligt fristående för att kunna brytas ut och studeras enskilt som litteratur på en grundkurs i samhällsvetenskapliga discipliner – eller som slöläsning i hängmattan.

Till den kritik som ändå kan riktas mot boken hör den defensiva ansats som genomgående präglar boken. Angner försvarar kontinuerligt ekonomin från angrepp. Men riktar han sin sköld mot rätt fiende?

Ja, ekonomi som vetenskap får ofta ta emot både onödiga och okunniga slängar i samhällsdebatten. Angner parerar slagen. Han punkterar myter om att ekonomer skulle vara särdeles ondskefulla varelser, att de bara tänker på pengar och föreställer sig människor som sociala atomer utan anknytning till sin omvärld.

Så långt, allt gott. Samhällsdebatten har mycket att vinna på att sådana – mer eller mindre avsiktliga – missförstånd reds ut. Fiendens svärd slår i sten.

Problemet är att det finns mer angelägen kritik, som ekonomin är blottad inför när Angner skyddar vetenskapen mot hugg från illvilliga antiekonomer.

Denna kritik är tudelad. För det första: Vad är ekonomi egentligen? För det andra: När borde vi tänka som ekonomer?

Om man efter att ha läst Angners bok ställer sig frågan "Vad är ekonomi?" gör man det på ungefär samma sätt som Sokrates gjorde när han påstod sig ingenting veta. Det är en upphöjd okunskap. Angner ger nämligen läsaren en gedigen introduktion till ekonomi som vetenskap.

Ytterst sett riktar ekonomer blicken mot mänskligt välbefinnande. I sammanhanget ska "välbefinnande" förstås som "det du har när ditt liv går bra". En person som har väl-

"Ekonomi ger den kunskap som krävs för att förstå och förändra beteenden, och därmed skadliga sociala normer, till det bättre."

stånd upplever att hennes liv är meningsfullt och att hennes önskemål är tillfredsställda. Ekonomi som vetenskap syftar till att främja välbefinnande, i den bemärkelsen.

Även andra vetenskapliga discipliner har likartade syften. Det som kännetecknar just ekonomin är att dess utövare fokuserar på välbefinnande i situationer då det råder *brist*. Om, låt säga, äpplen ger välbefinnande och det finns oändligt många

äpplen, så riktar ekonomer blicken åt ett annat håll. Ekonomi handlar om att främja välbefinnande i bristsituationer. Att få en så god äppelskörd som möjligt i en fruktträdgård där avkastningen är ändlig.

Efter att ha fått denna definition på plats, demonstrerar Angner hur kraftfull ekonomin är som vetenskap. Ekonomi kan inte bara utrota fattigdom, lösa klimatkrisen och motverka skadliga sociala normer – den kan också underlätta barnuppföstran (kap 2), göra människor lyckliga (kap 6), ödmjuka (kap 7) och rika (kap 8), samtidigt som den gör att de utvecklar gemenskap med varandra (kap 9) med mera.

För att lösa sådana problem använder ekonomer flera olika metoder. Vissa metoder är spekulativa och går ut på att teoretisera kring vad som är logiskt möjligt och nödvändigt. Andra metoder går istället ut på att samla enorma mängder med data, modellera mänskligt beteende och att genomföra experiment i laboratoriemiljöer. Ekonomer nyttjar hela vetenskapens arsenal för att lösa sina problem – allt från matematik till psykologi.

Här uppstår ett avgränsningsproblem. Den sokratiske frågan "Vad är ekonomi?" kan i princip omformuleras såsom: "Vad är *inte* ekonomi?"

Ekonomer ägnar sig åt välbefinnande i bredaste möjliga bemärkelse och använder så gott som alla vetenskapens metoder för att lösa alla möjliga slags problem. Finns det något kvar när ekonomi tycks vara... allt?

Någon avgränsning har Angner trots allt i bakhuvudet. Han betonar att han inte menar att ekonomi kan lösa alla problem eller att ekonomi inte bör kompletteras med insikter från andra discipliner. Därtill är det genom själva framställningen underförstått att ekonomi inte är exempelvis kemi eller hållfasthetslära. Ekonomi är inte "allt".

Angner nosar på avgränsningsproblemet i introduktionen. Där skriver han om

"det ekonomiska sättet att tänka" – vilket han hade kunnat återvända till i form av en fördjupning i det avslutande kapitlet, när läsaren bär med sig stoffet från bokens nio huvudsakliga kapitel.

Frågan "Vad är ekonomi?" kan nämligen besvaras just så: "Det är ett sätt att tänka." Ekonomi är ett perspektiv på den sociala världen; en särskild sorts glasögon man kan ta på sig för att betrakta tillvaron, människan och samhället; ett

prisma som bryter verklighetens ljus för att projicera insikter av en viss våglängd på blanka papper.

Jag tror att Angner – professor i praktisk filosofi med dubbla doktorshattar på huvudet – skulle kunna ge ett utomordentligt intressant svar på den sokratiske frågan vad ekonomi är. Svaret uteblir dock i boken.

Kanske är det inte en brist. En tjockare bok, som ger sig in i krångliga utläggningar om perspektiv och prisma, skulle troligtvis bli mer svårtillgänglig till och med om den skrivs av en lika skicklig pedagog som Angner. Men även om frågan "Vad är ekonomi?" inte behövs i boken så bör den angripas i en diskussion *om* boken.

(En sådan diskussion behövs, vilket är ett gott betyg till Angners verk: inte alla böcker behöver diskuteras.)

Frågan vad ekonomi är leder så till nästa fråga: När borde vi tänka som ekonomer?

Det ekonomiska perspektivet på världen är kvantitativt, på ett speciellt sätt. Om man tänker som en ekonom, tänker man på sådant som kan räknas, mätas och vägas – åtminstone i princip – och lämnar allt som kräver kvalitativ tolkning utanför analysen. Ekonomer riktar blicken mot mänskligt välbefinnande i bristsituationer. Äpplen, så att säga.

Men de blundar för exempelvis mänskliga dygder (efter Aristoteles) och vilka maximer människors beslut följer (efter Immanuel Kant). Sådant har intresserat mänskligheten i tusentals år. Varken dygder eller maximer tycks gå att pressa in i det ekonomiska sättet att tänka, eftersom de inte är kvantifierbara egenskaper hos mänskligt beteende och mänsklig samlevnad.

Ekonomins prisma sorterar bort en uppsjö av sådana våglängder. Hur kloka blir vi av att studera insikter som projiceras på blanka papper, om vi inte vet vilka våglängder som har sorterats bort och varför? Vilken information går vi miste om när vi tänker som ekonomer? Vad blundar vi för?

Som ett resultat av de senaste decenniernas samhällsutveckling finns flera kategorier av andra sätt att tänka än det ekonomiska, som vart och ett aktualiseras så gott som varje dag i samhällsdebatten.

Ett sådant sätt att tänka bygger på tradition. Vi har ett visst sätt att leva på i Sverige, sägs det. Svenskarna är kristna, åtminstone kulturellt, och förankrar sina kollektiva beslut i folkgemenskapen genom breda och långsiktiga demokratiska överenskommelser. Men plötsligt rusar vi in i ett Natomedlemskap. Varför då? Så osvenskt! >>

Ett annat sätt att tänka är istället orienterat kring konflikten mellan arbete och kapital. Inför riksdagsvalet 2022 tyckte svenska väljare för ovanlighetens skull att lag och ordning var viktigare än den sociala välfärden. Samtidigt har ojämlikheten ökat i landet – vilket är en bidragande orsak till kriminalitet och social oro. Varför finns det inget parti som på allvar vill omfördela makt från kapitalet till arbetare, när det är just den maktkampen som ligger till grund för samhällsproblemen? Vakna upp!

Ett tredje sätt att tänka har att göra med symbolik. Nej, plastpåseskatten kanske inte bidrar till att lösa vare sig klimathot eller miljöförstöring. Men en sådan skatt markerar ändå drivkraften hos en aktiv och progressiv grön politik. Därför är det rätt och riktigt att Sverige inför verkningslös symbolpolitik kring klimat och miljö!

Och så vidare. Det ekonomiska sättet att tänka är endast ett sätt bland många.

I sin bok diskuterar Angner inga andra alternativ än det ekonomiska. Trots att boken är rik på innehåll från den absoluta

forskningsfronten lämnas läsaren därför utan vägledning kring hur innehållet ska värderas relativt andra tankesätt.

Där borde Angner lyfta sin sköld till ekonomins försvar. Hans defensiva ansats, med skolden höjd mot illviliga antiekonomers svärds klingor, borde kompletteras med argument för när och varför man borde tänka som en ekonom. Om inte i boken så i diskussionen om den.

För att utmana Angner – vilket ska ses som ett uttryck för uppskattning – vill jag placera boken i ett intellektuellt paradig: den är positivistisk. Sådant som kan räknas, mätas och vägas spelar roll – och bara sådant. Den sociala verkligheten består av äpplen ”hela vägen ned”. Är det verkligen så vi bör tänka på människan och samhället?

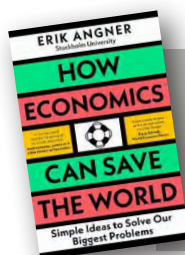
Man påminns om skämtet om flanören som tappar sina nycklar i parken på natten – dock inte under en av parkens gatlampor. Men eftersom det är där det finns ljus är det under lam-

porna flanören letar. På samma sätt väljer Angner just de problem som syns i ekonomins ljuskägla. Kanske är det inte där nycklarna till mänsklighetens problem döljer sig.

Jag menar inte att ekonomi är oviktigt. Till exempel är ju budgeten det viktigaste styrdokumentet för politiska verksamheter i både kommun, region och riksdag. Resurserna är knappa och prioriteringar nödvändiga. Ett samhälle som inte tar vara på insikter från ekonomisk vetenskap är ett samhälle på väg åt fel håll.

Vad jag menar är att det verkliga värdet av ekonomiska insikter inte till fullo visar sig om de betraktas isolerat, separerade från insikter av annat slag. ✨

Jesper Ahlin Marceta

HOW ECONOMICS CAN SAVE THE WORLD

ERIK ANGNER
Penguin Random
House 2023

Klimatkris: Kan åtgärdas med ekonomi.

FOTO: TT

MLK: Nobels
fredspristagare
1964, den yngste
någonsin.

FOTO: GETTY IMAGES

Han hade en dröm

BIOGRAFI

I början av januari 2023 år stoppas 29-åriga Tyre Nichols av polis i Memphis, Tennessee, anklagad för vårdslöshet i trafiken. Tre dagar senare dör han av skador han fått under gripandet. Polischefen offentliggör vad polisernas kroppskameror spelat in: Nichols utsattes under gripandet för systematisk misshandel. Fem poliser avskedas och åtalas för dråp. Till skillnad från i många liknande fall är samtliga inblandade svarta: Tyre Nichols, poliserna som misshandlade honom till döds, liksom polischefen. Svarta utgör cirka 65 procent av invånarna i Memphis. Inga demonstrationer följer efter övergreppet, antagligen därför att polismyndigheten agerat så snabbt och öppet. Fallet ändrar inte på det faktumet att svar-

ta människor, som utgör cirka 12 procent av befolkningen, i oproportionerligt hög grad utsätts för våldsamma polisgripanden. Av nära 1100 människor som sköts till döds av polisen under 2022 var 389 vita, 225 svarta och 120 latinos.

Justin Pearson från Memphis är ledamot av representanthuset i delstaten Tennessee. Tillsammans med två andra ledamöter deltar han den 30 mars, i representanthusets byggnad, i en demonstration i protest mot det vapenvåld som nyss krävt sex liv i en skola i Tennessee. Den republikanska majoriteten i representanthuset beslutar att utesluta Pearson, som är svart, och en annan svart ledamot, Justin Jones, dock inte den tredje protesterande ledamoten, Gloria Johnson, som är vit. (Pearson och Jones återväljs inom några dagar.)

Memphis har sedan länge varit en konfliktens knutpunkt. Hit kom i april 1968 Martin Luther King för att uttala sitt stöd

för den strejk som svarta renhållningsarbetare inlett, ett engagemang som var en del av hans budskap om rättvisare ekonomisk fördelning. Här mördades han, vid 39 års ålder. Med tiden blev han till en ikon. Enbart i USA är ett tusental gator uppkallade efter King.

Otaliga böcker har skrivits om hur en baptistpastor i Montgomery, Alabama, där svarta människor inte fick sitta var man ville på stadens bussar, ledde en protestaktion som segrade efter ett års kamp. Som under kommande år predikade ickevåld mot segregation, som ledde aktioner som trots misshandel och masshaktningar leder till nya avgörande segrar och banade väg för en lagstiftning som år 1965 gav alla amerikaner lika rösträtt. (Äldre än så är inte demokratin i USA.) Som förknippas med sitt stora tal vid demonstrationen i Washington 1963, där han uttalade orden *I have a dream*. Som tilldelades Nobels fredspris år 1964, den yngste pristagaren någonsin.

Jonathan Eig, som tidigare bland annat skrivit en biografi över Muhammad Ali, uppger att hans nya biografi över King

>>

”King riktade skarp kritik mot Vietnamkriget och mot ekonomiska orättvisor och kom på kant med sådana i etablissemangen som tidigare stött honom.”

bygger på tusentals nya källor: dokument släppta av FBI, privatbrev, muntliga berättelser, tidigare okänt material som de bandinspelningar som gjordes med Coretta King månaderna efter mordet, och inte minst en opublicerad självbiografi av fadern Martin Luther King sr. Hans historia handlar om en utfattig uppväxt med en våldsam och alkoholiserad far, hur han skapade sig ett nytt liv som kringresande predikant, gifte sig med dottern till en annan predikant och övertog en församling som sedan hans son övertog. Med sina filosofiska och akademiska intressen var King jr mycket olik sin far, men båda var karismatiska personer och båda var ständigt otrogna mot sina hustrur.

Eig porträtterar en King som behöver kvinnors insatser, men som samtidigt är en man av sin tid och präglad av baptistkyrkans patriarkala traditioner. Hustrun Coretta Scott hade perspektiv som pastorns pojke ibland saknade. Redan inn-

Martin hade börjat kritisera kriget öppet.

Inom rörelsen var kvinnorna ständigt underskattade. Ella Baker, 20 år äldre än King, hade varit med i kampen sedan 1940-talet och försökte under flera år få ordning på SCLC innan hon lämnade, trött på mansdominansen. Rosa Parks var den som genom att vägra ge sin plats på bussen åt en vit man startade kampen i Montgomery – faktiskt var det *Women’s Political Council* i Montgomery som tog initiativet till bussbojkotten. Samtidigt fanns det kvinnor inom rörelsen som King stod nära. Hans förhållande med Dorothy Cotton var känt av Kings medarbetare. Georgia Davis Powers skrev senare en bok om sin relation med King.

FBI under J Edgar Hoover spionerade under årtal på King. Framförallt för att försöka belägga att han var ett verktyg för kommunismen – en av Kings närmaste medarbetare, Stanley Levison,

King tillfälligt med sin familj till en bostad i slummen. Han fann att den rasism man mötte, inte minst från nyligen invandrade från östra Europa, på många sätt var värre än i sydstaterna. King lanserade vad han kallade ”de fattigas kampanj”, *Poor People’s Campaign*, som avsåg att samla fattiga ur alla befolkningsgrupper för en ny stor demonstration i Washington.

Och han kallades till Memphis. Två renhållningsarbetare, svarta liksom den överväldigande majoriteten inom samma bransch, hade dödats i jobbet och nu strejkade man för bättre arbetsvillkor och för rätten att organisera sig fackligt. Fanns en bättre plattform för att tala om kampanjen? Att King fanns på Lorraine Motel nära centrum, liksom att han bodde i rum nummer 306 på andra våningens loftgång, kunde man läsa i pressen. Coretta King och andra medlemmar av familjen godtog aldrig den officiella utredningens slutsats att den James Earl Ray som erkände mordet var ensam skyldig.

King. A Life berättar inte bara om King, utan sätter många andra människor i rörelse, som tonåriga Francine Yeager som deltar i demonstrationen i Washington 1963, som säkerhetsvakten Gordon ”Gunny” Gundrum som justerar mikrofonen för den kortväxte King då denne håller sitt mest berömda tal – och hur Kings barn sitter framför tv:n hemma i Atlanta den 4 april 1968 när deras favoritprogram bryts av en extra nyhetsutsändning: ”Dr. Martin Luther King, talesman för ickevåld inom medborgarrättsrörelsen, har skjutits till döds i Memphis, Tennessee.”

Jonathan Eig har skrivit en bok som ger liv åt en legend, med en bitter epilog som pekar på ännu och envetet existerande orättvisor. Det skulle varit djärvare och mera produktivt om han här också fört en diskussion om hur förutsättningarna för kampen för medborgarliga rättigheter har förändrats sedan Kings tid, med kyrkornas minskade roll och såväl kvinnors som sociala mediers ökade roll, som var bidragande orsaker till att demonstrationerna år 2020 efter mordet på George Floyd var de största någonsin.

Men både nu och då gäller regeln att just ingen är ikon i sin samtid.

Både den stora demonstrationen i Washington 1963, liksom King själv några år senare, sågs negativt av en klar majoritet i den allmänna opinionen. ✱

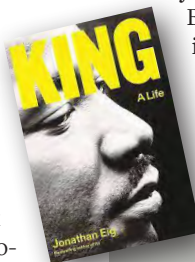
Lars Åke Augustsson

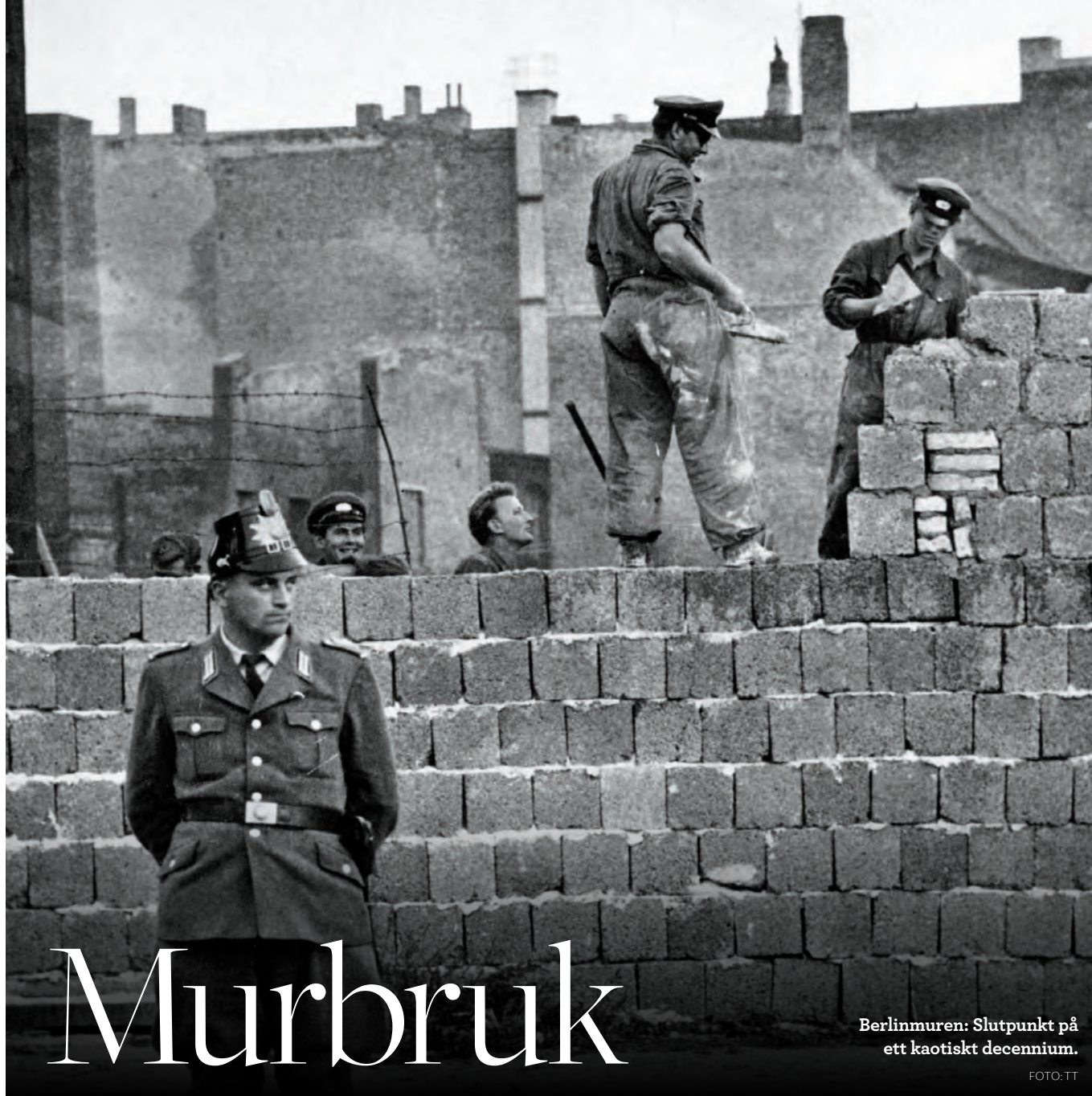
an de träffades hade hon engagerat sig i medborgarrättsrörelsen NAACP och arbetat för en radikalare flygel av det demokratiska partiet. Hon utbildade sig för en musikalisk karriär, helst ville hon bli operasångerska, i alla fall musikalärare, men Martin ville ha en hemmafru. Hon var en god mor för parets fyra barn. Men 1965, när Martin glömde bort hennes 38-årsdag, hade hon också börjat resa mera, ge konserter men även engagera sig politiskt. Den 8 juni talade hon som enda kvinna på ett massmöte mot Vietnamkriget i New York, alltså innan

hade en gång varit medlem men lämnat kommunistpartiet – men man snokade också i Kings privatliv.

Trots de kvinnoaffärer som FBI kunde utnyttja och konflikter inom den rörelse han ledde gick King på offensiv de sista åren av sitt liv. Han riktade skarp kritik mot Vietnamkriget och mot ekonomiska orättvisor och kom på kant med sådana i etablissemangen som tidigare stött honom. Till Chicago, som i praktiken var en segregerad stad, flyttade

KING. A LIFE
JONATHAN EIG
Farrar, Straus and
Giroux 2023

Murbruk

Berlinmuren: Slutpunkt på ett kaotiskt decennium.

FOTO: TT

HISTORIA

Det tog några år innan Europa stelnade i sina nya former efter andra världskriget. Tjeckoslovakiens öde beseglades först genom Pragkuppen i februari 1948. Samma år bröt Jugoslavien med Moskva, samtidigt som både amerikansk och sovjetisk säkerhetstjänst satsade stora resurser på att påverka utfallet i det italienska parlamentsvalet där Kristdemokraterna utmanades av Kommunisterna. Inbördeskriget i Grekland pågick till 1949.

Inte heller var det givet vad som skulle hända med den av Sovjetunionen ockuperade delen av Tyskland. På efterfrågade en självständig östtysk stat. Stalin föredrog ett enat, neutraliserat och avmilitariserat Tyskland. Efter att de tre västliga

ockupationsmakterna först infört D-marken 1948, och sedan bildat den tyska förbundsrepubliken våren 1949, fanns dock inga alternativ. I oktober 1949 såg DDR – Deutsche Demokratische Republik – dagens ljus.

DDR kom under sina 40 år att producera mer historia än vad de flesta stater åstadkommer på sekler. *I Beyond the Wall* ger den tysk-brittiska historikern Katja Hoyer en utmärkt översikt över landets politiska, ekonomiska och inte minst sociala historia.

Östtyskland bildades under sovjetiskt beskydd men banden mellan Berlin och Moskva gick längre tillbaka. Efter nazisternas maktövertagande 1933 hade många tyska kommunister flytt till det land som de så länge hade beundrat på avstånd. De mottogs väl: många av dem var ingenjörer, läkare, arkitekter och

lärare, vilket kom väl till pass i ett socialistiskt samhällsbygge fullt av gapande luckor.

Snart tog emellertid Stalins paranoia över. Övertygad om att Tyskland planerade ett anfall lät han fängsla, fördriva och mörda tusentals tyska invandrarer under åren 1936–37. Endast en fjärdedel av dem beräknas ha överlevt: de allra mest övertygade kommunisterna, de som var så lojala med idén och regimen att de angav sina vänner. Det var ur denna grupp som ledargarnityret för den nya östtyska staten hämtades. Här fanns Wilhelm Pieck, som blev den nya statens första president, Erich Mielke, som blev chef för Stasi och, inte minst, Walter Ulbricht, som blev generalsekreterare och mer än någon annan kom att bestämma landets öde under de första två decennierna.

Den nya staten fick en tuff start. Medan Västtyskland tacksamt mottog Marshall-

>>

Idrotten: Skänkte guldglans åt en luggliten diktatur.

FOTO: TT

hjälp tvingades Östtyskland betala enorma skulder till Sovjet; detta samtidigt som Stalin ännu inte släppt planerna på att offra den östtyska staten. 1952 föreslog Stalin för västmakterna att Östtyskland skulle integreras i Förbundsrepubliken, förutsatt att landet förbjöds att ingå i militärallianser (men tilläts vara demokrati och ha egen armé). Hoyer hävdar, delvis i konflikt med tidigare forskning, att Stalins avsikter vad gäller detta sannolikt var genuina. Ett år senare, efter Stalins död, tänkte det nya ledarskapet i Moskva återigen högt kring ett östtyskt bondeoffer. "Inte ens en riktig stat", som Beria uttryckte det.

Men i Östberlin hade Ulbricht och Pieck bestämt sig. DDR skulle lyckas. Och bland invånarna fanns en stark längtan efter just detta: ett drägligt liv, en stat som fungerade. Många var beredda att ge den nya regimen en chans.

Problemet var att den inte levererade. Den ekonomiska utvecklingen var för svag. De västtyska ransoneringssystemen upphörde redan 1950, i DDR skulle det dröja till 1958. Förblindad av ideologisk övertygelse prioriterade regimen klasskamp istället för nödvändiga ekonomiska reformer. När alla markinnehav större än 100 hektar konfiskerades rasade produktiviteten i jordbruket.

I juni 1953 rann bägaren över. I vad som blev den första stora folkliga resningen i östblocket (och den sista i DDR före den slutgiltiga kollapsen 1989) demonstrerade tiotusentals östtyskar mot orim-

liga arbetskvoter och bristen på politiskt inflytande. Bara den sovjetiska militärens ingripande satte stopp för demonstrationerna. Det mänskliga priset blev högt: ett 50-tal dödsoffer och tusentals arresteringar. Det blev också en stor propagandaframgång för väst: blott fem dagar efter upproret döptes den långa allén genom västra Berlin om till Strasse des 17. Juni, och ytterligare en vecka senare förklarades 17 juni som nationell helgdag i förbundsrepubliken.

Junihändelserna 1953 kom att bli en avgörande vändpunkt för DDR. Dels blev det starten på en ännu hårdare kontroll av verklig och inbillad opposition. Dels insåg Sovjetunionen att det krävdes förändringar om landet skulle överleva: skulderna avskrevs och istället gav man DDR frikostiga lån. Men även om ekonomin så sakta började växa gick det inte att stoppa utflyttningen till väst. Hundratusentals människor lämnade varje år, bland dem oproportionerligt många högutbildade. Få av dessa var att betrakta som flyktingar, påpekar Hoyer, 85 procent flyttade i jakten på högre löner. Konsekvensen blev växande sociala motsättningar när de som stannade kvar, till lägre löner, nu fann sig stå utan lärare till sina barn och att sjukhuset inte hade tillräckligt med läkare.

Regimens lösning i form av murbyggnation 1961 är världshistoria. Men var muren oundviklig?

Hoyer summerar 1950-talet i termer av missade chanser men också närmast

hopplösa förutsättningar. Ett klasslöst samhälle kunde aldrig konkurrera om de högutbildade med ett kapitalistiskt, om gränsen mellan länderna var öppen. Muren var därmed ytterst ett resultat av strukturella nödvändigheter, snarare än av politiska infall.

Utan att relativisera de mänskliga konsekvenserna konstaterar Hoyer att muren innebar en slutpunkt på ett kaotiskt första decennium. Emigrationen upphörde, men därmed också regimen möjligheter att skylla alla problem på Väst. Nu gällde att skapa drägliga förutsättningar för dem som inte längre hade något annat val än att stanna kvar.

Därmed var det också i någon mening slut på klasskamp. Den så kallade arbetar- och bondestaten var också en ingejörsstat. I flaggan (som antogs först 1959, Stalin hade insisterat på att DDR skulle använda samma flagga som Förbundsrepubliken) kompletterades hammaren och vetekransen av en passare. I brist på naturresurser och med begränsade importmöjligheter (1955–70 gällde Västtysklands så kallade Hallsteindoktrin som innebar att Förbundsrepubliken inte handlade med något land som erkände DDR) fick man göra det bästa av det man hade. Och då hade man inte råd att motarbeta en medelklass som ville uppåt.

Två faktorer sticker ut. Dels kvinnornas deltagande på arbetsmarknaden som på 1980-talet var större än i något annat land. Dels omfattande satsningar på teknisk utbildning. Tv-tornet vid Alexanderplatz i Berlin, invigt 1969 och än idag Tysklands högsta byggnad, kom att bli en välanvänd symbol för DDR:s teknologiska framgångar.

När den östtyska ekonomin kom igång på allvar under 1960-talet var Västtyskland redan halvvägs igenom sina tre decennier av ekonomiskt mirakel. På flera områden kunde dock DDR konkurrera: tv-apparater, kylskåp, tvättmaskiner var ungefär lika vanliga i östtyska som i västtyska hem. Semesterdagarna var lika många och statligt subventionerade semesterresor blev ett kvitto för många arbetare att landet var på rätt väg. Till framgångarna hörde även den senare så ofta utskrattade Trabanten. 1989, när 1960-talsmodellen rullade in på Västberlins gator, blev den symbol för den socialistiska statens hopplösa efterblivenhet. Men i begynnelsen var den omåttligt populär. Köerna var långa – vilket var anledningen till att Trabanten alltid var omodern när köparen väl fick sin bil – men i prestanda var Trabbins inte så långt efter samtida italienska eller västtyska småbilsmodeller.

"Ni tror att ni är bättre än vi i allt", kla-

"Medan Västtyskland tacksamt mottog Marshallhjälp tvingades Östtyskland betala enorma skulder till Sovjet; detta samtidigt som Stalin ännu inte släppt planerna på att offra den östtyska staten."

gade en frustrerad Breznev till Walter Ulbricht 1970. Ett år senare fick han nog och lät Erich Honecker ta över. Honecker var knappt 20 år yngre och hade framgångsrikt lett FDJ – Freie Deutsche Jugend. Honecker var, åtminstone de första åren, mer lyhörd än sin företrädare. Ungdomarna ville ha västerländska jeans, så han lät staten köpa in stora mängder Levi's. De ville ha popmusik, så inhemska rockband uppmuntrades. Detta förutsatt att de inte sjöng för mycket på engelska och att texterna inte var politiska. En begränsning som paradoxalt nog hade en positiv effekt på kreativiteten. När band som Puhdys och Karat, för att nämna två av Ostrockens mest kända företrädare, tvingades skriva egen musik istället för att bara spela covers av västerländska band, visade de sig kunna mäta sig även med sina förebilder.

Mer än några andra var det emellertid idrottsmännen – och framförallt idrottsskvinnorna – som kom att ge

DDR stjärnglans. I termer av olympiska medaljer per capita är DDR världshistoriens mest framgångsrika idrottsnation. Nej, dopingen går inte att bortse ifrån, men som Hoyer påpekar kan den heller inte förklara hela framgången. Och oavsett orsaker var idrottsframgångarna oerhört viktiga för känslor av nationell stolthet och samhörighet. Mästerskapens medaljligor visade ju tydligt att landet, i vissa avseenden, var lika bra, eller oftast bättre, än väst.

1970-talet medförde normalisering. 1972 erkände DDR och Västtyskland varandra. 1973 arrangerades en gigantisk ungdomsfestival i Östberlin med deltagare från hela världen. 1974 besegrade DDR blivande världsmästarna Västtyskland i gruppspellet i fotbolls-VM. DDR:s existens, som stat, och kanske också som nation, gick inte längre att ifrågasätta. Det hade suttit hårt inne men till slut var samhällsbygget i mål.

Trodde man, åtminstone. 15 år senare föll muren, och när det väl hade skett tog det mindre än ett år innan Tyskland var återförenat och DDR var förvandlat till en fotnot i historien.

DDR:s flyktiga existens lockar till en moraliserande historieskrivning. Här finns alla ingredienser för en svartvit skildring av kampen mellan bödler och dissidenter, mellan öppenhet och slutenhet, komplett med en monstruös säkerhetsapparat som till slut övervakade även sin egen generalsekreterare, en färgstark uppsättning av smått tragikomiska politiska ledare och en grotesk taggtrådsförsedd mur som inte bara delade en stad (och en värld) utan på sina håll gick rakt igenom bostadshus. Hoyer har inga problem med att benämna saker vid deras rätta namn, men hennes ärende är ett annat: att ge en rättvis beskrivning av livet bakom järnridån. Budskapet kan ibland vara svårsmält. De flesta östtyskar, skriver hon, som vaknade upp den där augustimorgonen 1961 såg muren, ryckte på axlarna och gick till jobbet. Det är förmodligen sant och det är detta som gör hennes historieskrivning så angelägen. DDR var en stat som efterfrågades av få och sörjdes av ännu färre, men det var också en stat som för många av dess invånare fungerade ganska väl och som erbjöd en efterlängtat normalitet.

DDR var ytterst ett resultat av det kalla kriget och existerade helt och hållet på Sovjetunionens villkor. Det var i Moskva som de politiska ledarna utsågs, det var sovjetisk militär som upprätthöll säkerheten och det var slutligen Sovjet som släppte taget och därmed lät regimen, och därmed staten, falla. De bakomliggande orsakerna delade DDR med resten av östblocket: ekonomisk stagnation, frustration över ett korruperat ledarskap, diktaturens ständiga skugga, längtan efter frihet.

Hoyers bok förtjänar att bli ett standardverk. Hon ger färg åt ett land som alltför ofta reduceras till en grå betongkarikatyr och hon ger röst åt alla de människor som gjorde vad de kunde för att leva normala liv innanför muren. Och förvånansvärt ofta lyckades. 🌸

Andreas Johansson Heinö

BEYOND THE WALL
EAST GERMANY, 1949–1990
KATJA HOYER
Allen Lane 2023

Dos Amigos: Walter Ulbricht (tv) och Erich Honecker (th) på mottagning för östtyska olympier 1968.

FOTO: EVA BRUEGGMANN/FEDERAL ARCHIVES/WIKIMEDIA COMMONS

I god oordning

TA BARA POLITIKEN. Inte många byter regering lika ofta som Italien – en genomsnittlig regering är en dryg ettåring. Likväl rör hon sig, Italien. Världens godaste mat på borden, de gulaste av citroner, och elektriciteten flyter på – även om det kräver en och annan säkring på vägen. Antingen har italienarna en exceptionell överlevnadsförmåga, eller så är regeringars betydelse för ett välfungerande samhälle starkt överskattad.

Det mest flagranta exemplet på fungerande oordning är annars den italienska trafiken. Trafikregler är mindre regler än allmänna rekommendationer, om ens det. Vägskylden trumfas av signalhornet. Tutandet är ett parallellt språk, i pregnans liknande latinet. Med signalhornet kan man varna, upplysa, ja till och med uppmuntra. Man kan vara vänlig och mindre vänlig. Samt rosenrasande. Under mina egna irrfärder längs Italiens vägar var det vid två tillfällen jag ådrog mig de mer rasande signalerna. Första gången när jag följde hastighetsbegränsningarna i en tunnel där det var tredje meter stod stora varningsskyltar om att köra ytterst försiktigt. Andra gången var när jag stannade vid en STOP-skylt. Som preussiskt lagd svensk lever man i föreställningen att STOP-skyltar är det heligaste som finns näst Pride-festivaler. Italienare är allt annat än preussiska på denna punkt.

Att den som håller hastighetsbegränsningarna även mer generellt vållar förgelse inser man om inte förr när man åker längs den gränslöst vackra Amalfikustens lika gränslöst trånga vägar. Där är hastighetsskyltarna kompletterade med förbudet-att-tuta-skyltar, lika exotiska för en svensk som en älgskylt för en semesterfirare från Niedersachsen.

Men man tar sig dit man skall, oskadd, och eventuellt även i tid, även om man i efterhand undrar hur det gick till. Och hur man överlevde.

En stad kan inte vara ett museum. Så brukar det låta från de mer huvudkrympande delarna av stadsbyggnadsdebat-

ten. Men även detta försök att bringa ordning medelst gränsdragning bryr sig italienarna föga om. Istället låter de sitt Colosseum ligga där det ligger, som någon form av rondell, omgärdat av rödljus, pinjetråd, och uppdaterade gladiatorer i nylonmantel. Och inte många meter kommer man innan man krockar med ännu ett Venustempel, renässanspalats eller en skrymmande trevägsfontän. Det är som om själva Jupiter tagit de olympiska souvenirbutikernas alla kylskåpsmagneter i sin näve och strött över inte bara Roms, utan hela Italiens, kullar. Inte nog med det: för att verkligen understryka hur mycket museum en stad kan vara, har stadsmuseet Rom dessutom berett plats för en hel stat där Michelangelo och Bernini får själva

påven att hamna i skuggan. I god oordning.

”För vem behöver grammatik och annan ordning om saker ändå funkar?”

WHEN IN ROME, do as the Romans. Man vill förstås ta seden dit man kommer, så det är klart att man talar italienska i Italien. I mitt fall

innebär det tyvärr att inte tala italienska, men i Italien är det turligt nog ett mindre bekymmer. För en glad turist möts även den mest hemsnickrade italienska av fördragsamhet och försök till förståelse, till och med om man försöker tala franska med (vad man tror vara) italienskt uttal, och några inslängda a:n, o:n och ”-mente” här och där. Man befinner sig då mycket långt från det enade Italiens språk, och både Dante och Garibaldi skulle gråta blod om de hörde. Men den obyråkratiska lokalbefolkningen är ett under av tålmod och reagerar inte nämnvärt. Motsvarande procedur i Frankrike skulle som bäst leda till en utskällning, som värst till utvisning på livstid. Men så är Frankrike också ett land med Descartes, avancerad byråkrati, och *La langue française* i evig regering. Italienarna verkar istället leva kvar i den mer toleranta föreställningen att ett språk får låta litet hur som helst. För vem behöver grammatik och annan ordning om saker ändå funkar? Tack vare den inställningen blir även det obegripliga begripligt. *Molto grazie* för det, Italien. ✨

Katarina Barrling

Erbjudande!
 3 månader (12 nr)
 för 198 kr.
 Du sparar
 870 kr!

Trött på att bli uppfostrad? Då är Fokus ditt andningshål.

Vi tror på fortfarande på nyfikenhet i en ängslig tid. Vi gillar klarspråk och god stilistik. Vi är oberoende, både politiskt och i förhållande till vår egen bransch. Vi finns i samtiden, utan att vara samtidens fånge.

- 3 månader (12 nr) av Fokus
- Tidningen i brevlådan varje vecka
- Allt material på Fokus.se
- Nyhetsbrev

Vill du hellre prova Fokus Digital? Nu 6 månader för 79 kr!

För dig som endast vill få tillgång till allt material på fokus.se.
 Ta del av erbjudandet på fokus.se/digital. Du sparar 398 kr!

Johan Hakelius
 Politisk chefredaktör

Svarskort

... eller svara på webben:

fokus.se/axess

☐ **Ja tack!** Jag beställer **3 månader (12 nr)** av nyhetsmagasinet Fokus för bara **198 kr** (ordinarie lös.nr pris 1 068 kr). I min prenumeration får jag tillgång till allt material på fokus.se, e-tidningen och tidningen i brevlådan. **Jag sparar 870 kr!**

Namn

Adress

Postadress

Telefon

E-post

Frankeras ej.
 Mottagaren
 betalar portot.

Fokus/FPG Media AB
 c/o Flowy AB

SVARSPOST
 204 720 55
 110 07 Stockholm

Prenumerationen är tidsbegränsad och avslutas automatiskt efter de nummer du beställt. Erbjudandet gäller tom 31/10 2023 och endast adresser i Sverige. Vid beställning samtycker du till att dina personuppgifter inklusive e-postadress och mobilnummer får lagras och hanteras av FPG Media AB för marknadsföring och digitala tjänster. Samtycket gäller till dess du säger upp det. Läs mer om vår personuppgiftspolicy på www.fokus.se/personuppgiftspolicy. Prenumerationsservice tel: **08-522 183 15** och www.fokus.se

Kom förbi oss på
bokmässan monter **B07:26**

Med koden **AXESS20** får du 20% rabatt på hela sortimentet på www.timbro.se/forlag (gäller t.o.m 31/10)